

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ,
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ,
СТАТТІ,
РЕЦЕНЗІЇ,
ХРОНІКА,
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ,
ДИСКУСІЇ,
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ,
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 3 • 1995

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены: статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), В. І. КАДЕЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
(заступник головного редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.05.95. Підл. до друку
12.11.95. Формат 70×108 1/16. Папір офсет-
ний. Друк офсетний. Ум. друк. арк.
14,00. Ум. фарб-відб. 14,16. Обл.-вид. арк.
15,12. Тираж 800 прим. Зам. № 1.0

Оригінал-макет виготовлений редакційно-ви-
давничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО

Художній редактор М. В. РУСЯЄВА

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1995

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Ранній мезоліт України.
- 16 ЛЕЙПУНСЬКА Н. О. Економіка ольвійської держави в V ст. до н. е.
- 27 МОЛСВ Є. О. Боспор та його сусіди у II ст. до н. е.
- 33 ПАЧКОВА С. П. Зарубинецька та поморська культури: (порівняльний аналіз керамічних комплексів).
- 47 ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке.
- 53 СУХОБОКОВ О. В. Залізообробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха Сумської обл.

Публікації археологічних матеріалів

- 69 ІВАНОВА С. В. Технологія та орнамент гончарства бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я.
- 73 ГУСЄВ С. О. Трипільські поселення поблизу Немирова.
- 81 ТУРОВСЬКИЙ Є. Я. Склад амфорної тари із затопленої сільської садиби Херсонеса.
- 85 ГАВРИЛЮК Н. О., КРАВЧЕНКО С. М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора).
- 97 ПАШКЕВИЧ Г. О. Палеоботанічні матеріали з розкопок Ольвії.

108 МАКСИМОВ Є. В., ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Зарубинецький могильник у с. Григорівка на Дніпрі.

115 АНДРОЩУК Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника.

123 СЕРГІЄВА М. С. Керамічні світильники Києва.

До методики археологічних досліджень

131 ВАСИЛЬЄВ С. О. Критерії виділення наземних жителів пізнього палеоліту.

Дискусії

137 ЗУБАР В. М. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е.

Нові відкриття і знахідки

147 РИЧКОВ М. О. Нові поховання раннього етапу середньодніпровської культури.

152 ЗАСКОКА В. М. Нова знахідка монети з Керкініди.

Хроніка

153 Наукова конференція «Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України» (Харків, 1995 р.).

154 Пам'яті Андрія Олександровича Білецького.

155 Пам'яті Миколи Михайловича Шмагля.

157 Наші автори

158 Список скорочень

СТАТТІ

РАННІЙ МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

Підготовка Інститутом археології НАН України тритомної, узагальнюючої праці «Первісна історія України» вимагає вирішення конкретних проблем первісності. Серед них питання етнокультурної історії регіону за доби каменя. Дано стаття присвячена питанням розвитку природного середовища у ранньому голоцені та етнокультурним процесам, що відбувались на українських землях в ранньому мезоліті, тобто у VIII—VII тис. до н.е.

Різке потепління в Європі близько 10 тис. р. тому зумовило заростання безкрайіх прильодовикових тундро-степів лісами та заміну стадної фауни лісовою нестадною. Як наслідок поширились принципово нові знаряддя та методи мисливського промислу — індивідуальне полювання в лісі з луком та стрілами. Останнє виявилося настільки продуктивним, що стало економічною основою існування мезолітичної людини. Однак поширення високоефективної мисливської зброї (лук та стріли) в умовах низької щільності травоїдних у лісовій зоні, призвело до знищення поголів'я промислових тварин і кризи мисливського господарства. Наприкінці мезоліту помірна зона Європи стала перед необхідністю запозичення відтворюючої економіки у своїх більш розвинених південних сусідів — неолітичної людності Середземномор'я.

Отже, мезоліт — це вища фаза мисливського господарства, в якій зароджується та виявляється його остаточна криза. Археологічною ознакою мезоліту є повсюдне поширення лука та стріл, що фіксується масовими знахідками крем'яних наконечників стріл — мікролітів.

Усі ці природно-ландшафтні та соціально-економічні зміни привели до широких міграційних процесів і радикальних змін на етнокультурній карті Європи в мезоліті. VIII—V тис. до н. е. на території України також відзначалося повною перебудовою етнокультурної карти, яка розпочалася через різкі природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену.

Природне середовище

Територія України с південно-західною частиною Східноєвропейської рівнини. В її межах виділяється три головні фізико-географічні зони: Полісся, узвишша Центральної України, Надчорномор'я. Поліська зандрова низовина с східною частиною Європейських зандрових низовин, що простяглися у широтному напрямку від Англії до Середньоруської височини. Тому в Поліссі розвивалися природно-ландшафтні процеси, аналогічні тим, що мали місце на Англійській, Німецькій, Польській низовинах, у бассейні Німану, тобто в Південній Балтії. Природничі процеси степового Надчорномор'я тісно пов'язували його з півднем, з Великим Середземномор'ям. Відповідний напрям етнокультурних зв'язків демонструють 10 культур, які дослідники розрізняють у мезоліті України. Культури Полісся були тісно пов'язані з Балтією, а Надчорномор'я — з Середземномор'ям.

Початок мезолітичної епохи ознаменувався різким природно-кліматичним зламом на межі плейстоцену та голоцену. Сталося це близько 10 тис. років тому через деградацію Скандинавського льодовика. На величезних просторах Північної Європи встановлені синхронні стапи розвитку природи, тісно пов'язані зі згасанням льодовикових явищ у Північній півкулі¹. Вплив пульсацій льодовика на клімат Європи слабшав по мірі віддалення від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно суттєвіше ніж Надчорномор'я.

Кінець льодовикової епохи пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою. Відхід Скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Підрахунок стрічкових глинистих відкладів на дні прильдовикових озер показав, що сталося це 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. Тут досліджено величезне сточище, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої знизився на 30 м і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають в Балтію, яка з прісноводного, холодного озера поступово перетворюється на солоне, теплое море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низовинних ділянок морських узбережж. У цей час простежується трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився на 30 м.

Через деградацію льодовика зникла зона високого тиску над Скандинавією. Саме скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко континентальний клімат у прильдовиковій Європі через постійні холодні вітри з льодовика. Його зникнення призвело до встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над європейським континентом, якій властиве переважання вологих і теплих вітрів з Атлантики².

Усе це спричинило різке потепління клімату в Північній Європі і знаменувало початок голоцену. Більшість вчених пов'язують його з постанням Іолдієвого моря, яке судячи по найдавнішим засоленим шарам стрічкових глин Балтії сталося близько 8123 р. до н. е. Хронологічні межі існування Іолдієвого моря збігаються з Пребореалом. Однак відхід льодовика зумовив ізостатичне підняття земної кори Скандинавського півострова. Як наслідок піднялось і дно проток, які з'еднували Іолдієве море з океаном. Так утворилося Анцилове озеро, хронологічні межі існування якого відповідають Бореалу. Близько 6000 р. до н. е. внаслідок прориву перемички в районі Датських проток рівень Анцилового озера впав на 13 м і зрівнявся з рівнем океану. Так сформувалося Литоринове море, яке існувало в атлантичний період голоцену. У Південній Балтії простежені сліди кількох трансгресій Литоринового моря³.

Пребореальний період характеризувався потужним половецьким потеплінням спочатку і деяким похолоданням наприкінці. У цей час у помірній зоні Європи інтенсивно деградують перигляціальні ландшафти, зникають представники флори та фауни відкритих прильдовикових просторів. Прохолодний клімат, заболочені ґрунти внаслідок віттання вічної мерзлоти, створили сприятливі умови в поширенні березово-соснових лісів у середній смузі Європи⁴. Холодолюбиві березово-соснові ліси з ділянками реліктового тундростепу в Пребореалі займали північ України (Полісся, Волинь, Поділля). Південніше зростала роль сосни. Надчорноморську низовину вкривав степ з невеликими перелісками сосни та берези в пониженнях рельєфу. Великий масив соснових лісів вкривав нижньодніпровські піски, які простяглися на 150 км вздовж лівого берега Дніпра. Загалом, природно-кліматичні зміни на межі плейстоцену та голоцену в степовій зоні були незначні порівняно з Поліссям та Волинню.

У бореальний період відбувалося подальше потепління клімату. Однак останній залишився ще досить сухим і прохолодним через рештки льодовика в горах Скандинавії. У змішаних лісах Північної України сосна все більше витісняла березу. Південніше набули поширення широколисті породи, перш за все ліщина.

Атлантичний період вважається кліматичним оптимумом голоцену. Зникнення решток льодовика в Скандинавії призвело до різкого потепління і осітального встановлення сучасної циркуляції повітряних мас над Європою. Теплі, вологі вітри з Атлантики та підняття ґрутових вод через трансгресію

Літоринового моря створило сприятливі умови для поширення широколистих лісів в Європі. Тундрова зона на півночі в Атлантикумі заросла тайгою. А масиви широколистих порід по долинах річок поширилися аж до Чорного моря.

Поряд з дубом, буком, грабом, липою та ліщиною в Поліссі зберігаються сосново-березові ліси, адже бідні піщані та болотисті ґрунти цього регіону сприяють їх росту. Зате родючі лесові ґрунти лісостепу обумовили розквіт тут широколистих лісів у середній смузі України між Поліссям на півночі та Надчорноморською низиною на південні. Широколисті породи дерева утворюють лісові масиви в долинах річок Надчорномор'я, витіснивши степ на підвищенні вододільні ділянки. Атлантичне потепління обумовило поширення широколистих лісів (берест, липа, дуб) також у Донбасі, де в цей час формувалися справжні лісові ґрунти⁵. Справжні степи в Атлантикумі збереглися лише вздовж вузької смуги чорноморського узбережжя, у Приславші та у Північному Криму⁶.

Відповідно розвитку природно-ландшафтної ситуації у ранньому голоцені відбулися суттєві зміни в фауні території України. Зі зникненням холодних прильдовикових лісотундр закінчилася доба північного оленя. На зміну останньому з поширенням раннього голоценових лісів у помірній зоні Європи приходять лісові нестадні копитні: лось, тур, благородний олень, кабан, косуля.

Прохолодний клімат та березові ліси раннього голоцену сприяли росту чисельності популяції лося. Тур як тварина лісостепу та узлісся теж поширився в Пребореалі через наявність у середній смузі реліктів відкритого тундростепу, а у Надчорномор'ї — степів. Благородний олень, кабан, косуля — мешканці широколистих лісів. Тому пік їх поширення припадає на час максимального потепління і зволоження клімату та обумовленого ним розквіту широколистих лісів у Атлантикумі.

На грані плейстоцену та голоцену в Надчорноморських степах зникають стадні тварини — бізон, сайгак, гідрунтіновий осел. На зміну плейстоценовому коню приходить тарпан, а бізу — тур, поширення лісових масивів обумовило поширення тут нестадних, лісових копитних (благородний олень, кабан, косуля)⁷.

Внаслідок раннього голоценового потепління смуга передгірних лісів Криму різко розширяється як за рахунок альпійських луків, так і рівнинного тундростепу. Якщо в ранньому голоцені в горах росли холодолюбиві хвойні ліси, то з Атлантикумом тут поширюються змішаний ліс з теплолюбивими широколистими породами. У Карпатах це бук, дуб, граб, а в Кримських горах — дуб, клен, горобина.

Якщо в фауні пізньопалеолітичних стоянок гірського Криму (Сюрень II) домінують стадні плейстоценові копитні (осел, сайгак, кінь), то під час Алєредського та раннього голоценового потепління їхня чисельність скорочується до 15% фауни (нижні шари Шан-Коби та Фатьма-Коби). У цей час різко збільшилась чисельність лісових нестадних копитних (благородний олень, кабан, косуля), які під час атлантичного потепління стають основою промислу мешканців гірського Криму⁸.

Загальний напрямок розвитку природних процесів на межі плейстоцену та голоцену — це перехід від однорідних гіперзональних перегляціальних безлісих ландшафтів до сучасних різко диференційованих ландшафтних зон. Внаслідок потепління та зволоження клімату відбувається інтенсивний розвиток лісової рослинності і становлення трьох головних рослинних зон помірного поясу Європи — лісової, степової та тундрової⁹.

Зона лісів помірної смуги розвивалася у ранньому голоцені з лісових рефугіумів, які зберігалися в найхолодніші періоди зледніння в середній смузі перигляціальної зони (тобто з прильдовиковою лісотундрою). Безмежні відкриті прильдовикові простори з гіперзональною флорою та фаunoю, виявилися розірваними лісовою зоною, що формувалася в ранньому голоцені, на північну тундру та південну степову провінції. Таким чином, раннього голоценові тундри та степи були реліктами перигляціальних відкритих просторів плейстоцену. Тваринний та рослинний світ голоценових тундрової та степової зон можна розглядати як збіднений перигляціальний комплекс¹⁰.

Природно-ландшафтна зональність безпосередньо впливала на етнокультурну «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

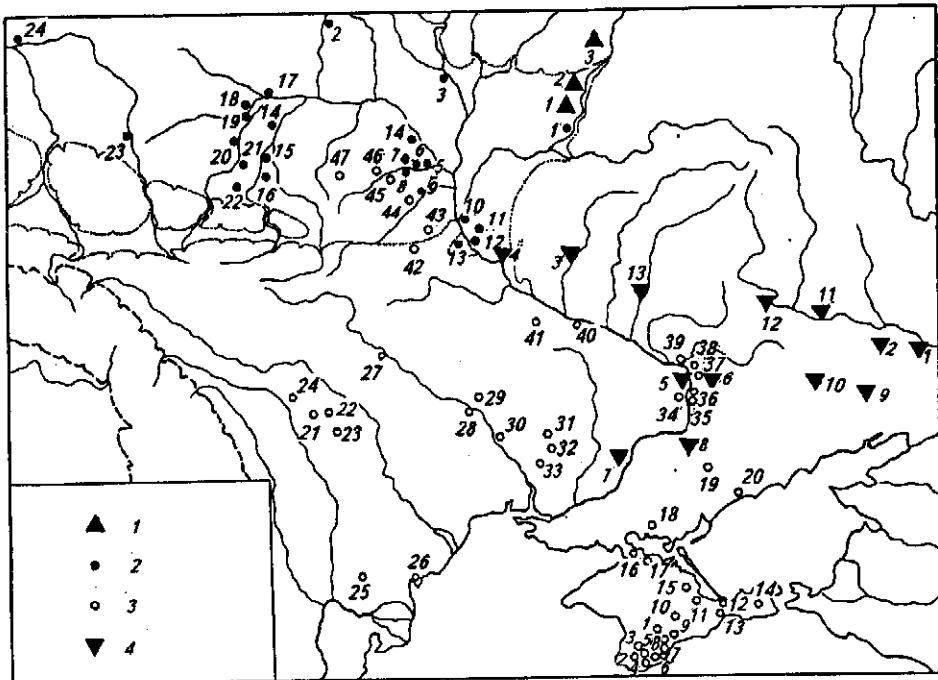

Рис. 1. Пам'ятки раннього мезоліту України (VIII—VII тис. до н. е.).

Умовні знаки: 1 — пісочнорівська культура, 2 — кудлайська культура, 3 — кукрекська культура, 4 — зимівниківська культура.

Пісочнорівські пам'ятки: 1 — Гридасово, 2 — Озерна I, 3 — Речиця, 4 — Білосороки, 5 — Вали, 6 — Мартиновичі, 7 — Броди, 8 — Річище, 9 — Кухарі, 10 — Вигурівщина, 11 — Коржі, 12 — Селище, 13 — Таценки, 14 — Рудня ЗА, 15 — Криниця, 16 — Поляни, 17 — Кожангородок, 18 — Омит, 19 — Люботинь З., 20 — Мульчиці, 21 — Балаховичі, 22 — Великий Мідськ, 23 — Лута, 24 — Ставинога.

Кукрекські пам'ятки: 1 — Кукрек, 2 — Фатьма-Коба, верх. сл., 3 — Родникове, 4 — Троїчин мис, 5 — Орлине, 6 — Ала Чук, 7 — Балін Кош, 8 — Су-Ат III, 9 — Дамчі Каю, 10 — Вишнене 1, 11 — Олексіївська Засуха, 12 — Лугове, 13 — Фронтове I, III, 14 — Олексіївка, 15 — Іванівка, 16 — Ішунська, 17 — Долинська, 18 — Сергіївка, 19 — Кам'яна Могила, 20 — Ботіївка, 21 — Фрумушика, 22 — Гура Кам'янка, 23 — Варварівка, 24 — Старі Бедражі, 25 — Залізничне, 26 — Трапівка, 27 — Гвоздево, 28 — Кінецполь, 29 — Синюхін Брід, 30 — Абузова Балка, 31 — Сагайдак, 32 — Софіївка, 33 — Бубинка, 34 — Вовниги, 35 — Терлянська Круча, 36 — Кізлелій, 37 — Сурський, 38 — Ігрень 8, 39 — Попов мис, 40 — Велика Андрусівка, 41 — Юрівська Гора, 42 — Лазарівка, 43 — Бородянка ЗБ, 44 — Тетерів З, 45 — Прибрі 7A, 46 — Піщане, 47 — Корма.

Зимівниківські пам'ятки: 1 — Зимівники, 2 — Сабівка, 3 — В'язівок 4A, 4 — Загай 1, 5 — Сурський V, 6 — Ямбург, 7 — Анастасіївка, 8 — Прогон, 9 — Петропавлівка, 10 — Крем'яна Гора, 11 — Зливка, 12 — Петровська 4A, 10, 28, 13 — Біла Гора, Полтава.

турні процеси в мезоліті. Більшість мезолітичних культур розвивалися в межах певних природно-ландшафтних зон¹¹.

Отже, мезолітична епоха почалась з радикальної зміни природно-ландшафтної обстановки в Європі, що обумовило тотальні зміни на етнокультурній карті мезоліту України. Жодна з культур фіналального палеоліту України не пережила цього різкого природно-кліматичного зламу. Близько 10 тис. років тому всі вони або взагалі припинили своє існування, або трансформувалися в принципово нове культурне явище. У ранньому мезоліті України археологи виділяють на основі класифікації мікролітів 5 археологічних культур — Шпан-Коба, Кукрек, Пісочний Рів, Зимовники, Кудлайка (рис. 1, 2).

Шпан-Коба

Культура виділена на основі нових матеріалів з середнього шару гроту Шпан-Коба в Криму¹² та раніше відомих змішаних колекцій мезоліту гірського Криму: Шан-Коба (шари 3 та 4), Фатьма-Коба (шари 2, 3, 4), Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Фронтове III та ін.¹³

Шпанська крем'яна індустрія характеризується одноплощинними ядри-

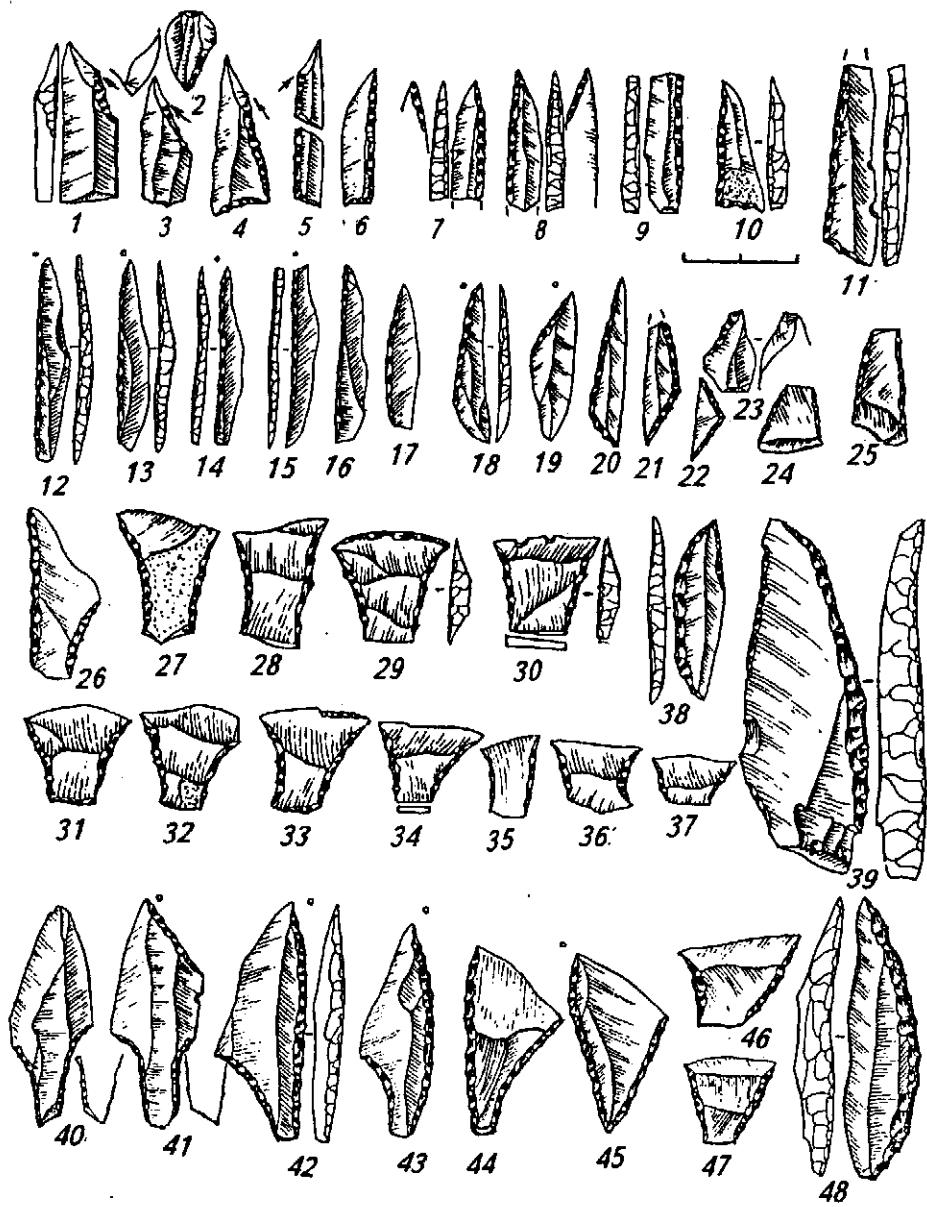

Рис. 2. Мікроліти ранньомезолітичних культур України: Шпан-Коба (1—11), Кудлаївка (12—25), Зимовники (26—39), Пісочний Рів (40—48).

шами для пластин середніх розмірів з досить неправильним ограненням спинки, кінцевими скребачками на пластинах та відщепах, нечисленними різцями на зламаних пластинах та бічними ретушними.

За технікою виготовлення і формою мікроліти поділяються на дві групи: короткі з мікрорізцевим сколом і видовжені граветоїдні. Серед вістер з мікрорізцевим сколом виділяються два типи: з неретушованою основою (рис. 2, 1, 3) та суатського типу, які мають вкорочені пропорції і виймчасто-ретушовану основу (рис. 2, 4). Рештками виробництва цих наконечників є мікрорізці (рис. 2, 2).

Шпанські трикутники поділяються на три типи: великі довгі (рис. 2, 11) та короткі (рис. 2, 10), а також маленькі (рис. 2, 5, 6). Вістря гравет мають один довгий край, ретушований стрімкою ретушшю та жало підправлене з

черевця похилою ретушшю (рис. 2, 8). Численні пластинки з притупленим краєм є уламками граветоїдних вістер та трикутників.

Середній шар Шпан-Коби перекривався горизонтом з матеріалами пізньо-мезолітичної мурзак-кобинської, а підстилався шаром фінальнопалеолітичної свідерської культури. Стратиграфічному положенню шпанського шару відповідає дата за C^{14} — 9150 років тому (Гин 6276)¹⁴.

Шпанська культура вірогідно постала в гірському Криму на межі палеоліту і мезоліту і проіснувала до середини мезолітичної епохи.

Кукрек

Дослідження кукрекської культури започаткував у 1926 р. Г. А. Бонч-Осмоловський розкопками епонімної пам'ятки у гірському Криму¹⁵. Зараз відомо кілька десятків кукрекських стоянок та місцезнаходжень (рис. 1). Серед фундаментально досліджених пам'яток крім стоянки Кукрек слід назвати багатошарову стоянку Кам'яна Могила у Приазов'ї¹⁶ поселення Ігрень 8 в Надпоріжжі¹⁷, місцезнаходження Абузова Балка на Південному Бузі¹⁸.

Більшість типових кукрекських пам'яток концентрується у надчорноморських степах та гірському Криму. Східним кордоном Кукреку є р. Молочна (Кам'яна Могила), західним — гирло р. Дунай (Трапівка) та Середній Дністер (Фрумушика, Варварівка IX, Гура-Кам'янка). По долині Дніпра кукрекські впливи досягають гирла Прип'яті — Велика Андрусівка під Кременчугом, Лазарівка, Прибор 7а на Київщині¹⁹.

Крем'яний інвентар кукрекської культури не має аналогів у мезоліті Європи. Йому властива розвинена мікропластинчасти техніка. У комплексах, як правило, багато правильних мікропластинок, а головні типи нуклеусів — правильні конічні та олівцісподібні. Однак в типових кукрекських колекціях присутні дископодібні нуклеуси для грубих відщепів, з яких виготовлялися скребачки та різці.

Культурозначальним виробом є кукрекський вкладень (рис. 3, 1—6). Це видовжений перетин масивної і досить великої пластини з пласкою підтескою з черевця і зрізаними ретушшю зі спинки кутами. Вкладні супроводжуються мікропластинками з притупленим красм та скощеним кінцем (рис. 3, 8—12). Якщо ці ознаки поєднуються в одному виробі, то мікроліт називають абузовобалківським вістрям (рис. 3, 11). Трапеції та сегменти в кукрекських комплексах представлені поодинокими екземплярами (рис. 3, 10).

Скребачки виготовлялися з відщепів і часто мали підокруглу форму. Кукрекській культурі властиві специфічні кукрекські різці, які виготовлялися з аморфних масивних відщепів за допомогою кількох пласких різцевих сколів (рис. 3, 27).

Характерною особливістю кукрекських пам'яток є кістяні, верстеноподібні, круглі або овальні у перетині наконечники дротиків з 1, 2; та 4 пазами (Ігрень 8, Кам'яна Могила, Мирне, Вишенне I та ін.). У Надпоріжжі на мезолітичних та ранньонеолітичних пам'ятках з кукрекським інвентарем поширені пласкі, двохпазові кістяні вістра (рис. 3, 15—18).

В. М. Даниленко висловив думку, що вся крем'яна індустрія кукрекської культури була спрямована на виробництво пазових вкладневих наконечників металевої зброй²⁰. Кукрекський пазовий наконечник і обумовлена ним мікропластинчасти техніка розколювання кременю виросла безпосередньо на пізньопалеолітичній техніці виготовлення кістяних пазових вістер Східного гравету Північного Надчорномор'я²¹. Отже, кукрекська людність — це нащадок східнограветської спільноти пізнього палеоліту Надчорномор'я. Більшість сучасних дослідників схиляються до думки про автохтонність Кукреку в степах України²². Поширення кукрекської культури на північ у лісо-степи та на південь в Кримські гори спричинено ранньоголоценовою трансгресією Чорного моря.

Відмінності в крем'яну інвентарі дозволяють виділити три локальні варіанти культури: дніпровський, кримсько-надазовський та надчорноморський²³.

Хронологія Кукреку базується, перш за все, на даних радіовуглецевого аналізу. Д. Я. Телегін отримав серію дат для пам'яток Ігрень 8, Кам'яна Могила, Кукрек²⁴. Ігрень 8 датується першою половиною VI тис. до н. е., Кукрек серединою VI тис. до н. е. Не виключено, що стоянка Вишенне I дату-

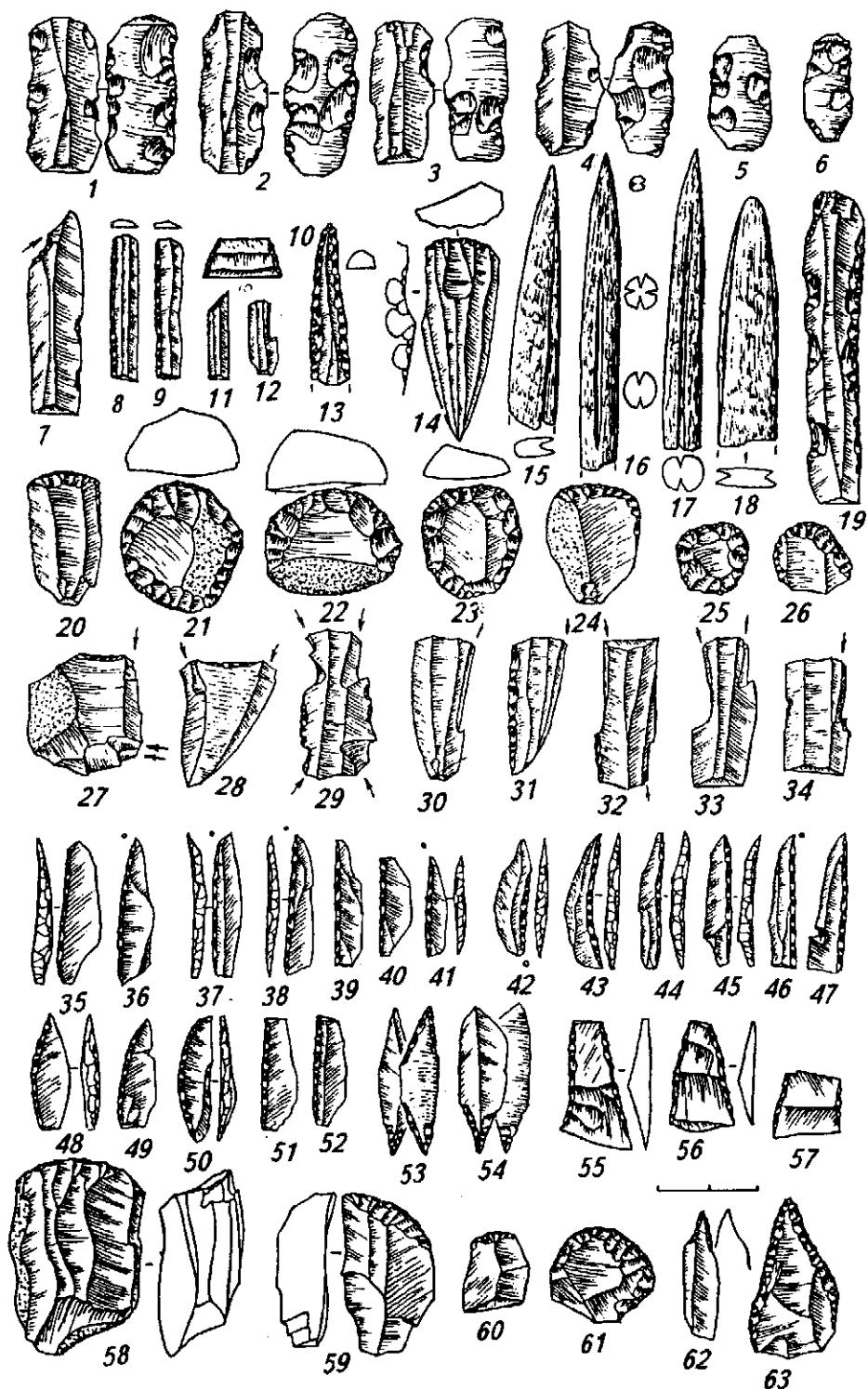

Рис. 3. Крем'яний інвентар кукрекської стоянки Ігрень 8 (1—34) та стоянки Кудлайлівка (35—63).

ється рубежем плейстоцену та голоцену, а знайдений тут сегментоподібний гравестоїд свідчить про генетичний зв'язок з фіналногравестським комплексом Вищене II²⁵.

Кістки диких тварин зі стоянки Ігрень 8 (тур, благородний олень, кабан, косуля, кінь та ін.), Кукрек (кінь, осел, тур, зубр), Мирне (тур, кінь, осел, сайгак, кабан) свідчать, що полювання на копитних було основою економіки кукрекського населення українських степів у мезоліті. У Надпоріжжі значну роль відігравало рибальство, про що свідчать не тільки кістки риб, але й рибальські гачки та грузила до сітей (гранітні диски). У найнижчих шарах Кам'яної Могили знайдені кістки бика зі слідами доместикації, що дало підстави В. М. Даниленку²⁶ вважати кукрекські племена найдавнішими скотарями території України.

Більшість ранньонеолітичних культур України (сурська, буго-дністровська, дніпро-донецька, неоліт Криму), судячи за крем'яними виробами, формувалися під впливом Кукреку. На межі мезоліту та неоліту кукрекські впливи з півдня поширювалися долинами Південного Бугу та Дністра на Волинь та Поділля, а Дніпром у Київське Полісся до гирла Прип'яті²⁷. Усе це дало підстави В. М. Даниленку²⁸ писати про провідну роль кукрекських скотарів в неолітизації України.

Пісочний Рів

Культура пошиrena в центрі Східної Європи і складається з трьох локальних варіантів: грінського Верхнього Подніпров'я, існівського Верхньої Волги, пісочнорівського Верхньої та Середньої Десни. Останній представлений групою пам'яток поблизу с. Комягіно в Росії та стоянками в ур. Пісочний Рів біля с. Рогівка в Україні²⁹.

Крем'яний інвентар пісочнорівської культури відрізняється грубістю, відщеповістю, значними розмірами. Переважають односторонні, одноплощинні нуклеуси, з яких у техніці твердого відбійника знімались грубі, короткі пластини та відщепи (рис. 4, 8).

Оснащення металної зброї виготовлялося в техніці крутого ретушування, а вістря — в техніці псевдомікрорізця. Зустрічаються поодинокі черешкові наконечники аренсбурзьких та пізньолінгбійських типів (рис. 4, 1, 2). Значно більше асиметричних трапецій високої форми зі скошеною нижньою основою (рис. 4, 6—12), які переходят у асиметричні трикутники (рис. 4, 8). Простежена трансформація аренсбурзьких наконечників через алтинівські вістря (рис. 4, 3—6) у асиметричні трапеції зі скошеною основою та трикутники (рис. 4, 1—15). На стоянках знаходять багато пластин зі скошеним ретушшю кінцем, які в більшості очевидно були напівфабрикатами мікролітів (рис. 4, 15). Виразними серіями представлені грубі пластини з обушком, сформованім крутого ретушшю та грубі сегменти (рис. 4, 16, 17).

Близько половини всіх знарядь пісочнорівських пам'яток становлять скребачки, серед яких переважають кінцеві на відщепах (рис. 4, 19, 20). Різці нечисленні. Знайдені грубі сокири з перехватом.

Деснянський локальний варіант пісочнорівської культури відрізняється від верхньодніпровського та верхньоволзького великою кількістю трапецій, у тому числі симетричних. Це пов'язує його з зимівниківською культурою, людність якої мешкала на Лівобережжі Дніпра в ранньому мезоліті.

Більшість дослідників генетично пов'язує пісочнорівську культуру з так званим Східним Аренсбургом³⁰, тобто красносільською культурою, яка поширилась у Дріасі III між Віслою та витоками Волги. Крем'яний інвентар останньої вже у фіналному палеоліті демонструє своєрідні риси, які в мезоліті стали культурознайчальними для пісочнорівських пам'яток. Так, прототипи алтинівських вістер з'явилися вперше на фіналнopalеолітичних стоянках культури Лінгбі (Подол III) та Красносілля (Великий Мідськ, Ежя-рінас 17, 18) Східної Європи.

Сегментоподібні вироби типу Федермессер дають підстави припустити участь у формуванні культури населення, яке залишило стоянку Боршево II³¹.

Пам'ятки типу Боровка являють собою перший етап розвитку пісочнорівської культури і датуються Пребореалом. Їм властиві черешкові наконечники типу Лінгбі та Аренсбург, алтинівські вістря за відсутності трапецій.

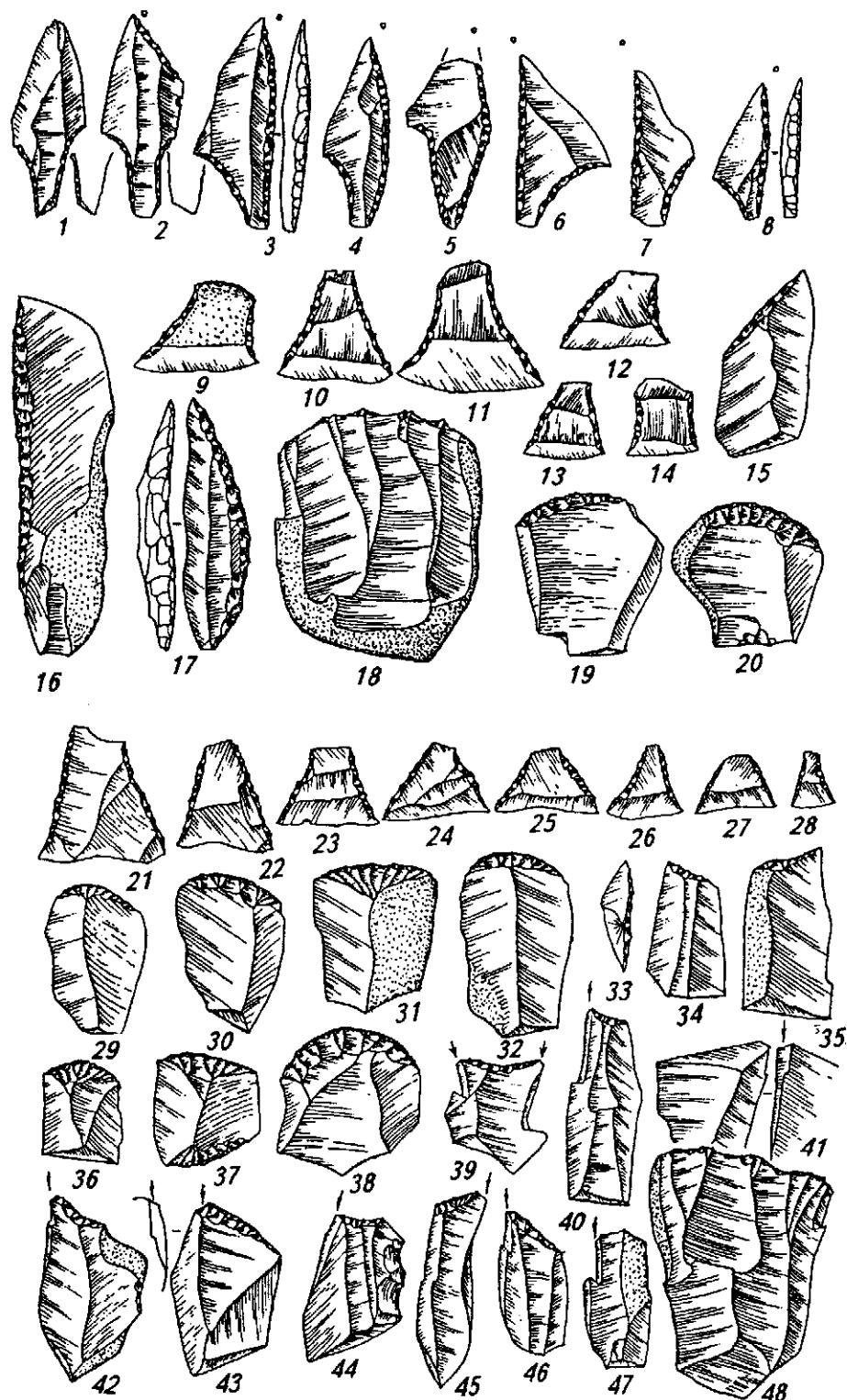

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Пісочний Рів (1—20) та Зимівники (21—48).

Стоянки типу Пісочний Рів належать до етапу розквіту культури і датуються серединою мезоліту (Бореалом). На Середній Десні досліджені пам'ятки типу Студенок, що являють собою третій пізньомезолітичний етап розвитку культури³². Крем'яний інвентар пам'яток типу Студенок відрізняється від пам'яток типу Пісочний Рів меншими розмірами і більшою різноманітністю знарядь. Аналіз вугілля вогнища стоянки Мураги дає підстави датувати такі стоянки раннім Атлантикумом (7860 ± 100 р. тому). Подальший розвиток цих традицій простежується на стоянках раннього етапу ямково-гребінцевого неоліту Десни (Вирчище).

С. К. Козловський³³ на основі подібності мікронабору культур Пісочний Рів, Фосна, Комса об'єднав їх у скандинавську групу мезоліту, яка на нашу думку постала на єдиній лінгбайській основі.

Зимівники

У лісостеповій зоні Лівобережної України відомо 12 стоянок і місцезнаходень зимівниківської культури (рис. 1). На значній площі розкопані стоянки Зимівники 2, 3³⁴, В'язівок 4а³⁵, Сабівка³⁶. На поверхні зібрани виразні комплекси Сурський V³⁷, Прогон³⁸ та ін.

Зимівниківський крем'яний інвентар характеризується переважанням відщепів серед заготовок, технікою твердого відбійника, одноплощинними нуклеусами для грубих пластин і відщепів (рис. 4, 48). Серед мікролітів переважають високі, грубі, симетричні трапеції з увігнутими сторонами (рис. 4, 21—28). Знайдені відщепи зі скошеним ретушшю кінцем, що мабуть були напівфабрикатами трапецій (рис. 4, 34, 35). У деяких комплексах присутні обушкові ножі та великі сегменти.

У ранніх комплексах (Зимівники, Сабівка) багато бічних різців на пластинах та кінцевих скребків (рис. 4, 29—32, 36—47). На пізніших пам'ятках (В'язівок 4а, Загай I) скребки виготовлені з відщепів, а різці нечисленні. Знайдені поодинокі свердла та грубо оббиті сокири.

Найближчі паралелі цим матеріалам маємо на Десні серед пісочнорівських виробів. Тут панує груба, відщепова техніка обробки кременю, поширені подібні одно- та двоплощинні нуклеуси для пластинчастих відщепів. В аналогічній псевдомікрорізцевій техніці за допомогою грубого ретушування виготовлені трапеції. Більшість з них мають високі пропорції і увігнуті боки. Серіями представлені грубі пластини зі скошеним кінцем. Типи скребків та різців стоянок Зимівники та Пісочний Рів майже одинакові.

Специфіка пісочнорівських комплексів полягає в наявності знарядь постаренсбурзьких типів: черешкові наконечники стріл, алтинівські вістря, асиметричність більшості мікролітів. Найкраще ця постаренсбурзька специфіка простежується на північних пам'ятках (Верхній Дніпро, Верхня Волга). Тут майже відсутні симетричні трапеції, що становлять культурну своєрідність зимівниківських пам'яток.

Кордон між пісочнорівською та зимівниківською культурами імовірно проходив по південно-східному кордону Поліської низовини. Отже, згадані культури межували по вододілу Десни та Сули.

Багато культуроизначальних рис зимівниківських стоянок (техніка першої та другої обробки кременю, типи нуклеусів, різців, скребків) властиві фінальнопалеолітичній красносільській культурі Полісся. А якщо на півночі вони з'явилися раніше ніж на півдні, то немає суттєвих підстав наполягати на генезі пісочнорівської культури на базі зимівниківської, а не на впаки. Очевидно, споріднені і синхронні вищезгадані культури розвивалися на початку мезоліту посусіству в умовах тісних взаємоконтактів.

Пам'ятки, подібні зимівниківським, були досить поширені у ранньому мезоліті у лісостепах між Дніпром та Середньою Волгою. Близьким їх аналогом є усть-камська культура Середнього Поволжя (стоянки Тетюшська III, Семенівська IV, Косяківська)⁴⁰. Схоже, що подібність крем'яних виробів пісочнорівської, зимівниківської та усть-камської культур пояснюється їхньою генезою на якійсь спільній генетичній основі (вірогідно пам'ятки типу Боршево II з сегментоподібними вістрями). У північній зоні поширення останніх внаслідок просування сюди з заходу красносільського населення сформувалася пісочнорівська культура з черешковими наконечниками і асиметрични-

ми мікролітами. У вільних від красносільських впливів південних регіонах лісостепу сформувалися зимівниківська та усть-камська культури без вищезгаданих красносільських форм.

Кудлайвка

За півстоліття, що пройшли з часу відкриття М. Я. Рудинським у 1925 р. стоянки Кудлайвка в Поліссі досліджено 20 аналогічних пам'яток. Усі вони концентруються в межах Поліської низовини між Бугом на заході та Десною на сході (рис. 1). Описані С. К. Козловським⁴¹ у Поліссі пам'ятки типу Кудлайвка, пізніше були докладно обстежені і виділені в окрему археологічну культуру⁴².

Більшість кудлайвських знарядь виготовлено з дрібних відщепів. Нуклеуси невеликі, однобічні, одноплощинні для невеликих, неправильних пластинок (рис. 3, 58). Чверть усіх знарядь — скребачки на відщепах. Різці исчисленні. Постійним компонентом є свердла. На кількох пам'ятках знайдені грубі сочири на відщепах.

Численні мікроліти виготовлені за допомогою крутого, обрубуючої край заточівки та відбивний бугорок ретуші. До 80% мікронабору становлять кудлайвські вістря (рис. 3, 35—47). На більшості кудлайвських стоянок у невеликій кількості знайдені трапеції на відщепах (рис. 3, 55—57), коморницькі трикутники (рис. 2, 20—22) та вістря (рис. 2, 19), мікрорізці.

Залежно від ролі в комплексах трикутників та вістря коморницького типу виділяються два різновиди кудлайвських пам'яток: власне кудлайвські та кудлайвські з коморницькими рисами. За наявністю трапецій вони поділяються на хронологічні етапи. Серед власне кудлайвських пам'яток виділяються архаїчні безтрапеційні комплекси типу Криниця, середньомезолітичні з ісключкою кількістю трапецій типу Таценки та пізньомезолітичні типу Кудлайвка з високими трапеціями. До кудлайвських комплексів з коморницьким впливом належать стоянки, на яких коморницькі трикутники та вістря становлять 30—40% мікронабору. Серед них є безтрапеційні типу Броди та з трапеціями типу Люботинь III. Таким чином у межах кудлайвської культури виділяється п'ять типів пам'яток, які являють собою хронологічні етапи розвитку двох ліній культури⁴³.

С. К. Козловський⁴⁴ об'єднав споріднені ранньомезолітичні культури Стар Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Сканії та Коморнича Польщі в культурну область Дювенсі. Характеристики крем'яніх комплексів цих культур аналогічні крем'яній індустрії Кудлайвки, що дозволяє вважати останню східною частиною області Дювенсі Середньоєвропейських низовин⁴⁵.

Вважається, що західні культури області Дювенсі (Стар Кар, Дювенсі, Мелстед) постали на основі культур Федермесер за участю решток аренсбурзького населення. З областю Федермесер їх пов'язують сегментоподібні мікроліти, а з Аренсбургом — численні вістря Цонхофен та трикутники⁴⁶.

Сегментоподібні мікроліти в найдавніших кудлайвських комплексах типу Криниця вказують на генезу культури на початку мезоліту за участю нащадків східноєвропейського варіанту Федермесер (тип Боршево II). Не виключено, що певну роль у формуванні кудлайвських пам'яток Полісся відігравали носії традицій надчорноморської зони пізнього палеоліту з розвиненою мікраграветською технікою⁴⁷.

Подібні Кудлайвці крем'яні комплекси інших культур Дювенсі датуються першою половиною мезоліту. Коморницькі стоянки Польщі отримали серію дат між 7600 і 6000 р. до н. е. Високі трапеції стоянок Кудлайвка та Люботинь III свідчать про їх пізньомезолітичний вік. Ця дата підтверджується аналізом вугілля зі стоянки Люта на Західному Бузі (5300 р. до н. е.). Її крем'яний інвентар дуже близький до крем'яного комплексу Люботинь III. Тобто, частина кудлайвської людності мешкала в деяких районах Полісся також наприкінці мезоліту. Однак масовий археологічний матеріал свідчить, що на обширах від Вісли до Дніпра в другій половині мезоліту відбулася зміна кудлайвського населення яніславицьким.

Отже, мезолітична епоха в Україні почалася з докорінної перебудови при «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

родно-ландшафтної обстановки та радикальних змін на етнокультурній карті регіону. Фінальнопалеолітичні культурні єдності припинили своє існування, а їх місце зайняли ранньомезолітичні культури, яких в Україні фахівці нараховують п'ять: Шпан-Коба, Зимівники, Кудлаївка, Кукрек, Пісочний Рів. Дві останні продовжують свій розвиток на українських землях і в пізньому мезоліті. Однак про це піде мова в наступному числі журналу.

Примітки

- ¹ Blitte A. On the variations of climate in the course of time.— Christianian Vidensk selsk.— 1896.— V. 5; Хотинский Н. А. Голоцен Северной Европы.— М., 1977.— С. 57.
- ² Хотинский Н. А. Голоцен...— С. 183.
- ³ Долуханов П. М. История Балтики.— М., 1969.— 115 с.
- ⁴ Хотинский Н. А. Голоцен...— С. 40.
- ⁵ Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Отточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С.32—40.
- ⁶ Артюшенко А. Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде.— К., 1970.— 174 с.
- ⁷ Бибикова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // БМОИП.— 1975.— № 80.— Вып. 6.— С. 67—72; Бибикова В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА.— Вып. 181.— С. 17, 18.
- ⁸ Бибикова В. И. Охотничий промысел...— С. 18.
- ⁹ Долуханов П. М. Мезолит — экологический подход // КСИА.— 1977.— Вып. 149.— С. 14.
- ¹⁰ Вангенгейм Э. А. Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биоценозов СССР в голоцене.— М., 1976.— С. 92—101.
- ¹¹ Зализняк Л. Л. Типи господарства та етно-культурні процеси в фінальному палеоліті та мезоліті // Археологія.— № 1.— С. 3—9.
- ¹² Яневич О. О. Шпанська мезолітична культура // Археологія.— № 1.— 1993.— С. 3—15.
- ¹³ Яневич О. О. Шпанська...; Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. канд. дис.— К., 1991.— 17 с.; Нужный Д. Ю. Развиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. К., 1992.— С. 79—81.
- ¹⁴ Яневич О. О. Шпанська...— С. 11.
- ¹⁵ Бонч-Осмоловський Г. А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5.
- ¹⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— 258 с.; Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— 151 с.
- ¹⁷ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1984.— С. 103—112.
- ¹⁸ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей.— К., 1982.— Табл. XIX.
- ¹⁹ Зализняк Л. Л. О влияниях северопричерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 42—44.
- ²⁰ Даниленко В. Н. Неолит...— С. 10.
- ²¹ Нужный Д. Ю., Яневич А. А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА.— № 189.— С. 38—41.
- ²² Телегін Д. Я. Мезолітичні...— С. 118, 119. Станко В. Н. Мирное...— С. 113.
- ²³ Телегін Д. Я. Мезолітичні...— С. 101.
- ²⁴ Телегін Д. Я. Мезолітичні...— С. 46; Телегін Д. Я. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 31—33.
- ²⁵ Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек у Криму // Археологія, 1987.— Вип. 58.— С. 7—18.
- ²⁶ Даниленко В. Н. Неолит...
- ²⁷ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 23—44; Зализняк Л. Л. Население Юго-Восточного Полесья в мезолите.— К., 1984.— С. 107.
- ²⁸ Даниленко В. Н. Неолит...
- ²⁹ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— Вып. II.— С. 96—120; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров на реке Десне

// Там же.— Вып. 35.— С. 42—54; Залізняк Л. Л. Деснянська мезолітична культура // Археологія.— № 46.— 1984.— С. 1—16; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 108—134; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 44—51.

³⁰ Залізняк Л. Л. Деснянська...; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая...— С. 81, 121—124; Зализняк Л. Л. Население...— С. 48; Фролов А. А. Иеневская позднемезолитическая культура в бассейне р. Оки // Археологические памятники в Европейской части РСФСР.— М., 1985.— С. 135—141; Ксензов В. П. Налеолит и мезолит Белорусского Поднепровья.— Минск, 1988.— С. 50—52; Кравцов А. Е. К вопросу о хронологии памятников иеневской культуры // Вопросы археологии и истории Верхнего Поочья.— Боровск, 1988.— С. 8—11; Кравцов А. Е. О хронологии бутовской и иеневской мезолитических культур в Волго-Окском междуречье // Актуальные вопросы Волго-Окского междуречья.— Москва, 1991.— С. 38—59; Сорокин А. Н. К вопросу о периодизации и хронологии иеневской культуры // Археологические памятники Волго-Клязьминского междуречья.— Иваново, 1990.— С. 31—35; Жилин М. Г., Кравцов А. Е. Ранний комплекс стоянки Усть-Тудовка 1 // Археология Верхнего Поволжья.— Нижний Новгород, 1991.— С. 3—18.

³¹ Залізняк Л. Л. Деснянська...— С. 15.

³² Там же.— С. 8—13.

³³ Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th millennium b. c.— Warszawa, 1975.— 259 p.

³⁴ Горелик А. Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА.— 1984.— № 2.— С. 115—133.

³⁵ Неприна В. И., Гавриленко И. Н., Супруненко А. Б. Жилища на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4А // РА.— 1992.— № 3.— С. 136—146; Коен В. Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X—XI тыс. до н. э. // РА.— 1992.— № 2.— С. 5—19.

³⁶ Горелик А. Ф., Манько В. А. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 29.

³⁷ Нужный Д. Ю. О сложении мезолита в Днепровском Надпрожье // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.

³⁸ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки.— С. 33.

³⁹ Савчук А. П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА.— № 4.— 1975.— С. 92—98.

⁴⁰ Косменко М. Г. Основные этапы развития мезолитической культуры в Среднем Поволжье // СА.— № 3.— 1972; Косменко М. Г. Мезолит Среднего Поволжья // КСИА.— 149.— 1977.— С. 94—100.— Мезолит СССР.— М., 1989.— С. 87, 88.

⁴¹ Kozłowski S. K. Zespoli typu Kudlajewka // Swiatowit.— 1972.— T. 33.— S. 107—120.

⁴² Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлайвка // Археологія.— 1976.— 20.— С. 60—66; Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в европейском мезолите // Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 109—124; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 33—44; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 134—141; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 10—28.

⁴³ Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите...— С. 15—24.

⁴⁴ Kozłowski S. K. Introduction to the history of Europe in early holocene // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 331—366.

⁴⁵ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья...— С. 96; Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки...— С. 63.

⁴⁶ Schwabedissen H. Die mittlere stezeit im westlichen Norddeutschland.— Neumunster, 1944.— 219 s.

⁴⁷ Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки...— С. 63, 64; Зализняк Л. Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской мезолитической культуры // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 5—12.

Л. Л. Зализняк

РАННИЙ МЕЗОЛИТ УКРАИНЫ

Резкое потепление на грани плейстоцена и голоцен обусловило существенные изменения природной среды на территории Украины. Связанная с этим глубокая пе-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

рестройка первобытной охотничьей экономики и миграционные процессы привели к коренным изменениям на этнокультурной карте региона. Все финальнопалеолитические культуры Украины прекращают свое существование. Вместо них формируется пять новых раннемезолитических культурных единиц Украины — кукарекское, песчаноровское, зимовниковское, шпанское и кудлаевское. Рассмотрению этих культурных явлений посвящена данная статья.

L. L. Zaliznyak

THE EARLY MESOLITHIC AGE OF UKRAINE

A sharp rise in temperature on the border between Pleistocene and Holocene has induced significant changes in the environment in the Ukrainian territory. Intensive reformation of the primitive hunting economy due to that rise in temperature as well as migration processes have led to radical changes in the ethno-cultural map of the region. All final-Paleolithic cultures of Ukraine ceased their existence. They are replaced by five new early mesolithic cultural unities of Ukraine: Kukrekian, Pesochnoromian, Zimovnikovian, Shpanian and Kudlaevian. The paper is devoted to the cultural events mentioned.

Одержано 20.01.95.

ЕКОНОМІКА ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В V ст. до н. е.

Н. О. Лейпунська

У статті розглядається економічний розвиток Ольвійської держави у період з VI до IV ст. до н. е.

Основні риси грецького поліса сформувалися в Ольвії в наприкінці VI ст. до н. е. після закріплення в Нижньому Побужжі античного способу виробництва та оформлення полісної організації¹. В результаті цього процесу склалась економіка землеробської держави на базі поєднання та взаємодії общинної і приватної власності на землю, розвитку багатогалузевого сільського господарства і ремесла, значною мірою спрямованого на обслуговування товарного і натурального обміну.

Особливості розвитку і періодизації класичного етапу історії Ольвії значною мірою пов'язуються зі змінами в картині землекористування. Якщо початок етапу (II — III третини V ст. до н. е.) ознаменований різкою редукцією великої хори, то друга його фаза (кінець V—IV і дві третини IV ст. до н. е.) пов'язана з новим її розширенням.

Як і для архайчного часу, в основі характеристики економіки V—IV ст. до н. е. лежать особливості власності на основний засіб виробництва — землю — і земельних відносин.

Вивчення археологічних матеріалів дає підстави говорити про збереження ролі земельних відносин як одного з визначальних чинників розвитку античної економіки навіть в умовах скорочення земельного фонду поліса. Крім того, важлива особливість економічного життя Ольвії цього часу — виникнення таких його рис, які можна трактувати як «зародки» ознак економіки наступного етапу, що дістали повного розвитку в елліністичний час (початок процесу концентрації земель, активне зростання ремесла, товарності виробництва, обміну, міжнародних зв'язків тощо).

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, 1995

Розгляд особливості земельних відносин та нових ознак господарської діяльності необхідний для розуміння соціально-економічного змісту елліністичного етапу, чи не найважливішого в античній історії економіки регіону.

Характеристика економічного і господарського життя Ольвії класичного часу може базуватись, головним чином, на археологічних матеріалах, а також на нечисленних епіграфічних джерелах, нумізматичних та інших даних.

Здавалося б, уся економічна діяльність Ольвійської держави у VI — напочатку V ст. до н. е. мала привести до стабільного тривалого господарювання на основі організації міщного аграрного району — великої хори — з досить значним сільським населенням. Однак економічна історія Ольвії класичного періоду значно складніша. Так, уже на рубежі першої—другої четверті V ст. до н. е. (наприкінці першої третини V ст. до н. е.) — через 30—40 років після здобуття поселеннями статусу хори² — в ольвійському регіоні відбувається практично одномоментне скорочення числа поселень³, і відповідно — площ оброблюваних сільськогосподарських угідь. Збереглися тільки поодинокі поселення безпосередньо поблизу міста, що не змінює загальної картини інтенсивного скорочення великої хори (Чортовате 7, Широка балка, Закисова балка)⁴. Етап існування Ольвії з малою хорою тривав недовго — вже не пізніше кінця V — рубежу V—IV ст. до н. е. починається відродження великої сільськогосподарської зони.

Причини скорочення ольвійської хори вже неодноразово розглядалися дослідниками, результати цієї роботи можна звести до двох основних варіантів⁵.

Одні вважають основною причиною змін на хорі військово-політичні події — зростання Скіфського царства і вихід його на політичну арену, особливо після перемоги над Дарієм I, внаслідок чого відбувається встановлення над Ольвією скіфського контролю в формі протекторату, що спричинився до економічних змін⁶.

Інші головною причиною феномену редукції хори вважають необхідність робочої сили в центрі поліса у зв'язку з економічним піднесенням, наслідком якого стало велике поширення кам'яного і сирцево-кам'яного будівництва, зведення оборонних споруд при допущенні деякого, але аж ніяк не визначального, впливу скіфської загрози⁷. Друга гіпотеза пояснює редукцію хори внутрішніми причинами розвитку самого поліса та його економіки, зростанням його продуктивних сил. Вона повніше відбиває і пояснює зміни, що відбувалися в полісі.

Хоча жодна з цих гіпотез, узятих окремо, а особливо «скіфська», не дас вичерпного пояснення факту запустіння хори, все ж реальнішою причиною редукції хори здається внутрішній соціально-економічний розвиток Ольвійської держави, що вимагав значного припливу сил до міста. На користь такої інтерпретації свідчить наступне.

До рубежу VI—V ст. до н. е. економічний розвиток Ольвії для даного етапу досяг свого апогею. Площа міста становить до 16,5 га, населення — 6—10 тис. чол.⁹. Ольвіополіти мешкають у землянкових спорудах, з каміння будуються тільки храми. Природне зростання міста обмежене балками, а житла мешканців мають явно тимчасовий характер, греки мали почати зводити свої будинки за подобою метрополії. За рахунок численних сільських поселень і, відповідно, досить солідного обсягу продукції сільського господарства община ольвіополітів збагачується. Це помітно з існуванням хоч і нечисленних багатих поховань¹⁰, обсягу та якості імпортної кераміки¹¹, насиченості шару залишками речових матеріалів, виникнення та поширення в торговельному обігу бронзових літих монет¹². Цілком природним було прагнення ольвіополітів уберегти своє місто від можливих набігів скіфів, упорядкувати його і збудувати звичні для греків будинки — словом, створити справжнє грецьке місто далеко від батьківщини. Сил самих ольвіополітів для цього було замало. Трудові витрати на будівництво хоча б тільки житлових будинків мали бути досить великими, не кажучи вже про будівництво оборонних споруд. Роботи по підготовці каменю були найдорожчі — в Епідаврському написі початку IV ст. до н. е. вони оцінюються у п'ять разів дорожче за інші роботи¹³. Оборонні стіни, мабуть, зводились дещо пізніше початку цього будівельного вибуху — абсолютно переконливих археологічних даних для твердження про існування цих споруд ще напочатку V ст. до н. е. ми поки не маємо¹⁴.

З іншого боку, відсутність слідів воєнних набігів на поселеннях свідчить про мирне переселення мешканців. У результаті з припиненням життя на поселеннях великої хори, судячи за збільшенням міської забудови та виникненням не пізніше середини V ст. до н. е. передмістя на захід від Заячої балки, що обмежувала місто¹⁵, мешканці хори сконцентрувалися в Ольвії та біля її стін. Ці події не могли не викликати досить серйозних змін у характері розвитку продуктивних сил регіону, в господарській, економічній та соціально-політичній сферах життя його населення.

Логічно припустити, що в цій ситуації мешканці хори мали одержати якісь нові надії, що розміщувались не далі, як за 3—4 км на південь і північ та 4—5 км на захід від Ольвії хоча б для забезпечення населення продукцією сільського господарства. Можливо, саме до цього етапу належать сліди регламентації землеволодіння у вигляді системи клерів, простежені за розташуванням доріг у районі Ольвії¹⁶.

У сільському господарстві, зокрема тваринництві, з'явилися нові риси. На противагу більш ранньому часу, зростає кількість великої рогатої худоби та кіз порівняно з вівцями. Останнє пояснюється більш придатними для міста умовами утримання кіз. А зростання числа великої рогатої худоби звичайно пояснюються потребами орного землеробства в ширшому використанні тяглої сили биків та волів¹⁷, що цілком природно при концентрації всього зернового господарства поліса практично в одному місці. Останнім часом було висловлене припущення, що зростання кількості великої рогатої худоби пояснюється зрослими потребами у м'ясі¹⁸. Це припущення викликає певні заперечення, оскільки основою раций греків, особливо в ранній час, була все-таки риба, яку в достатній кількості добували у водах лиману.

Концентрація сільського господарства поблизу міста знаходить підтвердження і в певній натуралізації господарства мешканців самої Ольвії. В їхніх міських будинках створюються численні ями для зберігання продуктів, що було нетиповим ні для більш раннього, ні для пізнішого часу. Наприклад, у межах одного з будинків класичного часу Центрального кварталу (Е—19) містилося зерносховище, площею близько 40 м², яке складалось не менш як з 6—8 ям (для зберігання зерна з них не менш як п'ять — стіни вкриті вапняковою обмазкою, в заповненні збереглися залишки зерен). Повністю збереглися (або практично повністю) тільки три. В них могло зберігатись близько 4 тис. кг хліба, виходячи з середнього об'єму ями близько 1300 кг¹⁹, а у сковищі з п'яти ям — близько 6500 кг. Якщо взяти за потрібну для однієї людини кількість хліба близько 250 кг на рік²⁰, то вмісту однієї ями повинно було б вистачити на п'ять чоловік, а велике сковище з п'яти ям — не більш як для 25 чоловік (не можна не враховувати і того, що не всі ями функціонували синхронно). Однак необхідно зауважити, що звичайно на подвір'ях будинків влаштовувалось по 1—2 ями, що давало змогу зберігати продукти лише для однієї сім'ї. У зв'язку з цим, такі зерносховища не слід пов'язувати з зовнішньоторговельними операціями²¹, вони служили самим мешканцям будинків або для внутрішньої торгівлі в умовах скорочення обсягу сільськогосподарської продукції на хорі.

Здавалося б, різке збільшення кількості міського населення при скороченні сільськогосподарських угідь і досить примітивному способі ведення господарства, рутинній техніці землеробства і скороченні посівних площ мало б привести до певного занепаду економіки поліса. Однак, судячи за археологічними даними, нічого подібного в місті не простежується. Навпаки, ряд галузей виробництва вступав у фазу процвітання. У V ст. до н. е. різкий стрибок переживає архітектурно-будівельна діяльність. Землянки та напівземлянки замінили капітальні будинки звичайного грецького вигляду, створюється основний житловий фонд, що складався з сирцево-кам'яних будівель, розширяється площа забудови міста за рахунок освоєння Нижньої терраси²², формуються основні риси міського планування, зводяться храми Аполлона Лікаря та Аполлона Дельфінія, громадські споруди, оборонні стіни²³. Розвиваються інші ремесла — деревообробка, металургія, виробництво кераміки, певною мірою склоробство, обробка кістки та ін.²⁴. Особливо слід відзначити піднесення художньої бронзоливарної справи до початку

В ст. до н. е.²⁵ (швидше — до його середини) та розширення ремісничого виробництва місцевого кружального посуду.

Рівень поділу праці в полісі та його потреби призводять до значного розмаху обмінно-торговельної діяльності — як внутріполісної, так і зовнішньої — з метрополією та варварськими племенами.

Торговельні відносини всередині поліса базувались на грошовому обміні, але це стосувалось, головним чином, міста. Тут, як і в другій половині VI ст. до н. е., основну масу грошей становлять літі монети — дрібні дельфіни та оболи-асси. А на поселеннях ще посідав неабияке місце натуральний обмін. Монети тут знайдено в дуже невеликій кількості, головним чином, дельфіни. Не раніше, ніж серединою V ст. до н. е. датуються інші нечисленні монети хори²⁶. Але вже до середини V ст. до н. е. ольвійське господарство відчуває нагальну потребу в монеті, що базувалася б на дорогоцінному металі, яка могла б мати вихід і на міжполісні відносини, особливо в Північно-Західному Причорномор'ї. Такими монетами стали перші срібні карбовані статери Емінака²⁷. Незалежно від того, як трактувати походження цього карбування — античне чи скіфське²⁸, необхідність його появи була викликана інтенсивним зростанням товарності виробництва та посиленням ролі грошей у процесі обміну.

Наявність карбованої монети, а також гир, вага яких була в межах евбейсько-аттичної системи²⁹, побічно свідчить про існування магістратури асти-номів уже в цей час, а фрагмент мірної ойнохойї з відбитком реверса монети Емінака³⁰ — магістратури агоранома.

Істотно збільшуються кількість і обсяг торгових операцій у місті. Це, зокрема, відбилось і археологічно простежено на влаштуванні на агорі вимостки і, можливо, розширенні її площині у V ст. до н. е.³¹. Ринок Ольвії правив мешканцям міста і околиць для обміну як власними, так і довізними товарами. Останні надходили з середземноморських і «варварських» регіонів — у цих двох напрямках розвивалася зовнішня торгівля Ольвії.

Торгівля з основними центрами метрополії у V ст. до н. е. зберігає традиції архаїки — триває надходження вин з Іонії, з островів Хіоса, Лесбоса, олії — з о. Самос, кераміки — з Іонії, Аттики, Корінфа та інших центрів. Але вже не пізніше другої половини V ст. до н. е. на ольвійський ринок проникає фасоське вино, що, мабуть, є наслідком посередницької ролі Афін.Хоч уся друга половина V ст. до н. е. для Афін ознаменувалася тягарем. Пелопонеської війни, що закінчилася розладом Афінської архе, скороченням афінського флоту і, отже, числа торговельних операцій з віддаленимиPontійськими територіями, однак інтерес до Pontійських регіонів існував і в цей час і відбився, зокрема, в експедиції Перикла в Південне Причорномор'я³². Частина дослідників вважає цілком імовірним включення Ольвії до складу Афінського морського союзу³³.

Але вже з другої половини V ст. до н. е., особливо в останній його чверті, дедалі більшу роль починають відігравати південнопонтійські торгові партнери. У певному розумінні V ст. до н. е. було переламним для основних напрямів торговельно-обмінних відносин, коли паралельно з середземноморським напрямком починають відігравати дедалі більшу роль внутрішньопонтійські зв'язки. Цьому сприяв як розпад Афінської архе, так і початок освоєння стародавніми мореплавцями прямого шляху через Понт³⁴. Практичні потреби збільшення обсягів імпорту, більша простота і менша довжина транспортних сполучень привели до того, що основну увагу стали приділяти причорноморським зв'язкам.

Зовнішня торгівля спиралася, головним чином, на грошовий обмін, хоч, очевидно, мав місце і натуральний. При грошовій торгівлі використовуються міжнародні кізикіни — їх знахідки в Ольвії відносно часті³⁵.

Другим напрямком зовнішньої торгівлі (вірніше — обміну) був варварський світ Східної Європи. Саме на початку V ст. до н. е. спостерігається розширення цієї обмінної діяльності, про що свідчить різке, але відносно короткочасне збільшення обсягу грецьких виробів на території Скіфії³⁷. У першій половині V ст. до н. е. ольвіополіти через втрату великої хори безперечно повинні були відчувати потребу в додаткових джерелах продукції харчування та сировини. З іншого боку, і скіфи виявляли певну зацікавленість в антич-

них товарах, оскільки ремесло їх перебувало не на такому високому рівні, щоб виготовляти гончарний посуд та інші вироби, а вино і взагалі було їм недоступне. З першої половини V ст. до н. е. можна говорити про ольвійсько-скіфську торгівлю як про один з істотних чинників подальшого розвитку Ольвії, хоч і не головний. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що трактування змісту обмінних відносин з варварами має не такий однозначний характер, як це здавалось багатьом дослідникам раніше, коли основною статтею обміну із скіфами вважався вирощений лісостеповими племенами хліб, який продавали в Ольвію кочові скіфи — посередники в обміні. Причому припускалося, що одержане від варварів зерно перепродувалось далі в Егейський басейн³⁸. Однак новий розгляд відомостей Геродота, археологічного матеріалу та особливостей самого кочового господарства дозволяє дійти висновку про те, що безперечна перевага серед пропонованих кочовиками для обміну товарів належить продукції скотарства і полювання, худобі, рабам, а зовсім не зерну, хлібна торгівля була чужа кочовому суспільству³⁹. Один з важливих фактів, що свідчить на користь цієї точки зору, — відсутність у матеріалах лісостепових поселень залишків голозерної пшениці — саме того сорту зерна, який був придатним для тривалого зберігання та експорту⁴⁰. Звичайно, у зв'язку зі скороченням посівних площ ольвіополіти могли одержувати певну кількість зерна з лісостепових районів, але могли його використовувати для власних потреб — саме в цей час мешканцям Ольвії не вистачало зерна. В цьому обміні певну роль відігравали вироби ольвійського бронзоливарного ремесла. Багато дослідників вважали, що їх навіть виробляли на замовлення скіфів (стихійне чи організоване)⁴¹.

Таким чином, фактичні дані свідчать про те, що з першої половини V ст. до н. е. торгівля в загальній системі економіки Ольвії відіграє більшу роль, ніж раніше. Це виявилось і в розширенні обсягів та початку переорієнтації зовнішньої торгівлі на внутрішньопонтійську, і в посиленні ольвійсько-скіфських зв'язків. При цьому в першій половині V ст. до н. е. помітний розквіт міста, що було б неможливо при занепаді його економічного потенціалу. Очевидно, певну роль у його збереженні при різкому скороченні хори і, отже, її продукції, відіграли можливості торгівлі.

Однак говорити про повну переорієнтацію ольвійської економіки від землеробської до торговельної немає достатніх підстав. А саме така точка зору сформульована в ряді праць останнього часу, особливо чітко висловлена Ю. Г. Виноградовим, який вважає, що в ольвійській економіці відбувається «перенесення домінант в господарстві ольвіополітів з землеробства і скотарства на транзитну торгівлю скіфськими поставками в Егейду, а також ремесло»⁴². Дещо в іншому ключі зміст скіфо-ольвійських стосунків був сформульований К. К. Марченком — як свідоме усунення кочовою знаттю свого «конкурента» — ольвійської периферії — і забезпечення собі монопольного становища в хлібній торгівлі між еллінами та землеробами⁴³. Як здається, обидві ці точки зору перебільшують роль збути в процесі скіфської обмінної діяльності. Навіть і в еллінському суспільстві, не кажучи вже про скіфське, що безперечно перебувало на нижчому щаблі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, основним в економіці були не обмінні стосунки, зокрема збут, не торгівля сама по собі, а насамперед задоволення потреб споживачів. Для скіфів важливо було тим чи іншим шляхом одержати грецькі товари (предмети розкошу, культу, вино тощо), а не збути, продати свою або придбану продукцію виключно з метою нагромадження коштів, до того ж, як уже відзначалось, суперечливим є питання про асортимент торгівлі скіфів і включення до нього зерна.

Крім того, скіфська загроза, безперечно, могла підштовхнути населення хори до пересування до міста, як вважають прихильники такого трактування подій. Однак навряд чи саме тільки наближення кочовищ скіфів, до того ж не дуже близьке — не менш як 60—80 км, саме на такій відстані містяться найближчі сліди скіфських кочовищ, простежені в пам'ятках поблизу с. Ковалівка⁴⁴, що фігурують у працях прихильників «скіфського» пояснення редукції хори — могло привести ольвіополітів до панічного її залишення. Тим більше, що будь-які сліди збройного конфлікту відсутні. Та коли б навіть

Ольвія стала «контрольованим трансагентом скіфів»⁴⁵, навряд чи можна говорити про перевагу впливу кочовиків на характер економічного розвитку грецького поліса. В першій половині V ст. до н. е. землеробське господарство Ольвії хоч і в скороченому вигляді, але продовжувало існувати (продовження життя на приольвійських поселеннях, клери на приміській території, зерносховища в місті та ін.), а поліс, як і раніше, зберігає свою автаркічність. Активізація ремесла і торгівлі не зачіпає основ існування ольвійської общини як общини землевласників. Ольвія, як і раніше, залишається міським центром землеробів.

Ймовірно вплив скіфських династів на ольвійську економіку, якщо припустити його існування, обмежувався збиранням данини, дарів, харчуванням війська⁴⁶, але навіть і такі контакти не підтверджуються конкретними матеріалами.

У всякому випадку, і після редукції хори Ольвія продовжувала розвиватись як повноцінний соціально-економічний організм. У результаті вже після середини V ст. до н. е., але не пізніше його останньої третини⁴⁷ або рубежу V—IV ст. до н. е.⁴⁸, відновлюється діяльність по освоєнню віддалених від міста сільськогосподарських угідь і створенню великої хори. В останній третині V ст. до н. е. з'являється спочатку відносно невелике число поселень (Ст. Богданівка 2, Лупареве 2, Куцуруб 1, Чортовате 7, Петухівка 1, Закисова Балка, Лимани 5)⁴⁹, а з рубежу V—IV ст. до н. е. їх кількість збільшується, зростає густота заселення як у самих селищах, так і на території округи, з'являються нові типи населених пунктів.

Дослідники висувають різні причини відновлення хори — від реорганізації структури землеробської території та реколонізації Нижнього Побужжя до інтенсивного пересування та осідання варварів на землю, знищення скіфського протекторату над Ольвією і пов'язаного з ним повалення місцевої тирانії та встановлення демократії на початку IV ст. до н. е.⁵⁰.

Однак перелічені причини не пояснюють витоків процесу економічного розвитку поліса, тим більше взяті окремо. Так, реколонізація та реорганізація структури території хори є наслідком необхідності зміцнення полісної землеробської бази, без чого ольвійській державі загрожував би неминучий занепад — поліс з його автаркічною природою не міг повноцінно існувати без хори досить тривалий час, особливо в умовах віддаленості від інших центрів (як це сталося у пізньоелліністичний час після припинення життя на більшій частині хори у III ст. до н. е.). Розвиток ремісничої або торговельної функції поліса не міг дати того обсягу матеріальних благ, які б забезпечили незалежне існування. Відомі приклади, коли тільки короткочасне спустошення хори призводило до дуже негативних наслідків — розгром мілетської хори Гігесом, сільської території Аттики під час Пелопонеської війни⁵¹.

Таким чином, ми доходимо висновку про те, що єдиною економічною умовою збереження поліса було відновлення сільськогосподарської території.

Уже з початку класичного періоду в Нижньому Побужжі існувало не менш як два типи поселень — урбанізовані селища і окремо розташовані невеликі садиби. Урбанізовані селища — основний тип поселень у регіоні — погано вивчені, багато з них зруйновані і перебудовані, їх площа і планування не реконструюються.

Іншим типом поселень, що тільки-но зароджувались на ольвійській хорі в другій половині V ст. до н. е., були садиби. Незважаючи на їх нечисленність⁵², факт їх виникнення заслуговує особливої уваги, бо розвиток таких населених пунктів на землеробських територіях характерний для пізнішого, елліністичного часу.

Одна з таких садиб (Чортовате 7) займала площу всього 30 м² і складалася з двору та житлового блоку. Тут, очевидно мешкала одна сім'я, що займалася сівбою, збиранням та обробкою врожаю, можливо, і тимчасовим його зберіганням. Можливо, садиба здавалася в оренду.

До структури земель поліса,крім сільськогосподарських угідь, входять землі іншого призначення і площа міста. Очевидно, як і в архаїчний час, до володіння Ольвійського поліса були включені землі кількох святилищ — Деметри на Гіпполаєвому мисі, Гекати на Кінбурні, Ахілла на Тендрі, Левці, Бейкуші. Вони продовжують функціонувати в V—IV ст. до н. е.⁵³ Наявність «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

на Левці та Гіпполаєвому мисі храмів змушує припускати саме тут храмові володіння. Можливо, Ольвія зберігає і володіння Глесю — епіграфічні пам'ятки підтверджують це і для пізнішого часу⁵⁴.

Наши відомості про міські ойкопедони мають уривчастий характер у зв'язку з серйозними перебудовами в Ольвії, що відбулися на рубежі V—IV ст. до н. е. і пізніше. Але для V ст. до н. е. здається можливим говорити про досить великі домоволодіння з підвальними та наземними приміщеннями різного призначення, подвір'ями, зерносховищами, елементами благоустрою — цистернами для води, кам'яними водостоками тощо. Единий будинок V ст. до н. е., план якого певною мірою піддається реконструкції, мав площину близько 150 м², що відповідає типові будинків малої площині⁵⁵.

Таким чином, загальну структуру земельних володінь ольвійського поліса ранньокласичного часу можна уявити собі в такому вигляді. Основні її складові — землі в місті, передмісті, близня хора. Кожна складова має свої характеристики.

Землі всередині власне міської території розподілені на ойкопедони відповідно до загальноміського планування. Тут же виділено землі теменосів, агори та інших споруд громадського призначення. В передмісті, очевидно, не існувало досить сувереної системи наділів, якщо зважати на стихійний характер його формування. На близній хорі в V ст. до н. е. існувала, очевидно, система клерів, тут же виділяються наділи для перших садиб. Однак розміри початкових наділів поки не встановлюються.

Нарешті, щоб уявити характер землеволодіння та землекористування, важливе значення має питання про можливість відчуження та придбання землі. В умовах землеробського поліса ці процеси мала тісно чи іншою мірою контролювати община. Очевидно, основні операції з земельним фондом зводились до здачі в оренду певної ділянки для одержання доходу в натуральній або грошовій формі (рента). Існування оренди відбилося в епіграфічних пам'ятках Ольвії. Це напис на фрагменті лутерія, що являє собою виписку з державної постанови та лист Артікона про здавання в найми житла⁵⁶. Документальних свідчень конкретно про земельну оренду серед ольвійських матеріалів поки немає, але сам факт існування таких відносин і численні паралелі в грецькому матеріалі дозволяють із значною часткою імовірності говорити про неї⁵⁷.

Про операції, пов'язані з власницькими відносинами землевласників та купівлею-продажем землі в Ольвії, раніше взагалі не було будь-яких даних. Більше того, відсутність епіграфічних пам'яток із згадкою земельних володінь дозволила висунути гіпотезу про те, що земельна власність і землеробство «не були звичайними для ольвіополітів»⁵⁸, і основою економіки ольвійського поліса була торгівля, головним чином посередницька. У світі даних, одержаних в останні два десятиріччя, є всі підстави відмовитись від цієї гіпотези. Це, насамперед, відкриття кількох десятків землеробських поселень, які займали хору Ольвії. Про земельну власність є дані і в декреті третьої четверті V ст. на честь братів-синопейців, де серед інших, загалом звичайних для проксенічних декретів привілей, є згадка про надання братам Тімесілаю та Феопропу права на придбання нерухомого майна — будинків і землі⁵⁹. В цьому документі цілком очевидно відбились особливості античної форми земельної власності і можливості її відчуження та передачі в приватні руки, а також регламентаційна діяльність поліса. Оскільки постанова видана від імені поліса (ΔΟΓΜΑ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΨΝ), очевидно, йдеться про придбання землі, що перебувала в общинному фонду поліса та контролювалась державою. З іншого боку, в документі фігурують приватні особи, і тим самим декрет констатує існування приватної власності на землю.

Схема просторових змін в Ольвійському регіоні — від згасання хори в першій третині V ст. до н. е. до відновлення її принаймні в межах архаїчного часу — супроводилася змінами, що відбилися у структурі землекористування: спочатку в появі клерів, пізніше — перших садиб і урбанізованих селищ. Характерно, що процес концентрації земель і відповідно — активізації майнової поляризації населення поліса часто пов'язаний з тісно чи іншою формою спустошення хори — так було в Аттиці після Пелопонеської війни⁶⁰. Як

бачимо, подібна картина спостерігається і в Ольвії — після запустіння хори (причини цього явища тут ролі не відіграють) з'являються перші садиби.

Саме в цей час у Нижньобузькому регіоні виникають риси економіки, які потім ввійшли до складу елліністичного господарства — відзначається істотне підвищення товарності виробництва, розвиток грошової системи, дедалі більшого значення набувають обмінні стосунки, міжнародні зв'язки, з'являються ознаки нового устрою землеволодіння — садиби. Система землекористування при цьому зберігає характерні для античного способу виробництва риси.

У системі виробничих відносин залишаються питання, які важко розв'язати, — поділ праці, відмінності між містом і селом, розподіл одержуваного продукту, питома вага рабства. Досить висока якість ремісничої продукції передбачає і певний рівень поділу праці в тій чи іншій галузі. Очевидно, в умовах скорочення хори суперечності місто—село значною мірою були згладжені: натурализація міського господарства, пересування мешканців міста і села — симптоми такого явища.

Щодо класового стану ольвійського суспільства, то тут немає особливих змін порівняно з архаїчним часом⁶¹, хоч роль, яку відіграють окремі групи населення на різних етапах змінюється. У цей час уже цілком виразно сформувалась правляча верхівка ольвійського суспільства, що складалась, певно, з досить багатих землевласників, власників основного засобу виробництва. Очевидно, у зв'язку із зростанням в економіці значення торгівлі, дедалі більшої ваги в общині набувають купці, зокрема представники інших полісів — проксени⁶². Дрібні виробники — вільні земельні власники та орендарі (в сільському господарстві та ремеслі) залишаються основою економічного розвитку поліса саме сім'ї таких людей мешкають не тільки у місті, а й у селищах на хорі. Одна з таких сімей постає у згаданому листі Артікона, в якому йдеться про бідну родину, що не має свого домоволодіння і наймає житло⁶³. Це представники орендарів з надзвичайно низькими доходами, можливо, і негромадяни Ольвії. Рабство, практично, не простежується, воно поки не набуло загального характеру.

Для часу першої фази класичного періоду, незважаючи на занепад хори, можна констатувати певне зростання добробуту населення та общини. Це виразилося, зокрема, в надходженні до міста значної кількості дорогих імпортних виробів, збільшенні загального обсягу речей у культурних залишках тощо. Рівень заможності основної маси вільного населення дав змогу будувати не бідні землянки, а кам'яно-сирцеві будинки. Дещо пізніше аналогічне будівництво стало можливим і на хорі. Зростання добробуту ольвіополітів помітне і в некрополі — тут з'являються досить дорогі похованальні споруди: підбивні могили з кам'яними закладами, земляні склепи, над якими насипались кургани, помітні й відмінності в цінності похованального інвентаря⁶⁴. Значне розширення обсягів громадського, храмового, появі оборонного будівництва в місті — важливий показник багатства поліса.

Необхідна умова існування античного поліса — його автаркічність, яка, залежно від зовнішніх умов життя Ольвії, забезпечувалась різними шляхами — від зростання ролі ремісничої та обмінної діяльності до відновлення сільськогосподарських володінь поліса. Основою економіки завжди залишалась антична форма власності на засоби виробництва, особливо на землю.

Примітки

¹ Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва в Нижньому Побужжі // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 112—118; 1991. — № 3. — С. 76—87.

² Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 8, 9.

³ Там же. — С. 22, 95, 99.

⁴ Там же. — С. 126.

⁵ З численних прикладів можна було б вважати причиною цього явища зміни природних умов. У Нижньому Побужжі, як і в Європі (Брукс К. Климаты прошлого. — М. — 1962. — С. 282) простежувалося невелике зволоження та похолодання клімату. С припущення, що редукція великої хори пов'язана з тим явищем (Крыжицкий С. Д. К проблеме о ролі влияния изменения окружающей среды на историческое развитие ольвийского государства // Тез. докл.— Парутино, 1994

⁶ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужья // 150 лет ОАМ.— К., 1975.— С. 12; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— 1.— С. 143; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— С. 400; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 90—109.

⁷ Крижицкий С. Д., Русасева А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія.— 1978.— 28.— С. 24; Русасева А. С., Скржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ.— 1979.— 4.— С. 27; Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 95.

⁸ Крижицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 14, 15.

⁹ Крижицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии // Проблемы археологии, истории культуры.— Ереван, 1978.— Т. 2.— С. 333, 334; Крижицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тыс. до н. э. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 121; Крижицкий С. Д., Русасева А. С. Вказ. праця.— С. 24.

¹⁰ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1989.— С. 36—170.

¹¹ Лейпунская Н. А. Античная керамика // Археология УССР.— 1985.— Т. 2.— С. 462—471.

¹² Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 41—48; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 13, 14.

¹³ ААМ.— С. 100.— № 1000.

¹⁴ Крижицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс западных оборонительных ворот Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 13—17.

¹⁵ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии // XIV междунар. конф. античников Эйрене.— Тез. докл.— Ереван, 1973.— С. 195, 196; Козуб Ю. И. Передмістя Ольвії // Археологія.— 1979.— 29.— С. 3—34; Марченко К. К. К вопросу о так называемом предместье Ольвии // ВДИ.— 1982.— 3.— С. 126—136; Крижицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 63.

¹⁶ Отрешко В. М. О клерах Ольвии // АПАИУ.— К., 1981.— С. 75, 76; Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 140.

¹⁷ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— С. 104; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— 53.— С. 100.

¹⁸ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // МОПЖУ.— К., 1983.— С. 44.

¹⁹ Обсяг ями обчислювався за формулою обсягу зрізаного конуса, вага хліба була прийнята по 74 кг у 100 л.; Блаватский В. Д. Вказ. праця.

²⁰ Блаватский В. Д. Вказ. праця.— С. 174.

²¹ Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 93.

²² Крижицкий С. Д. Ольвия...— С. 68.

²³ Крижицкий С. Д. Ольвия...— С. 84; Крижицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс западных оборонительных ворот в Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 17.

²⁴ Карасев А. Н. Архитектура // АГСП.— М., 1955.— С. 189; Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 61—70; Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // АГСП.— М., 1955.— С. 326—332; Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1982.— С. 1—19; Островерхов С. А. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 26—36; Островерхов А. С. Антична склоробна майстерня на ягорлицькому поселенні // Археологія.— 1978.— Вип. 25.— С. 41—49; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія.— 1981.— Вип. 36.— С. 26—37; Островерхов А. С. О возникновении стеклоделия в Ольвии // ПІО.— 1985.— С. 61; Лейпунская Н. А. Керамическое ремесло // Археология УССР.— 1985.— Т. 2.— С. 455—460 и др.

²⁵ Фурманська А. І. Вказ. праця.— С. 66.

²⁶ Рубан В. В., Урсалов В. Н. История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 31—53.

²⁷ Карышковский П. О. О монетах с надписью EMINAKO // СА.— 1960.— 1.— С. 179—196; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака // РЖВСЗП.— К., 1984.— С. 78—90; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 49, 50; Лейпунська Н. О., Назарчук В. І. Нова знахідка монети Емінака в Ольвії.— Археологія.— 1993.— № 1.— С. 115—120.

²⁸ Карышковский П. О. О монетах с надписью EMINAKO.— С. 189—195; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака.— С. 82, 83; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 15—17.

²⁹ Крапивина В. В. Архаические весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 106.

- ³⁰ Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака.— С. 84; Рубан В. В. Магістратура агорономів в Ольвії // Археологія.— 1982.— Вип. 39.— С. 38.
- ³¹ Леви Е. И. Новые посвятительные надписи Аполлону Дельфинию // ИКАМ.— М., 1977.— С. 96; Леви Е. И. Ольвия.— Л., 1985.— С. 67.
- ³² *Plut. Per.*, 20.
- ³³ Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строем города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 45—47; Карышковский П. О. Ольвия и Афинский союз // МАСП.— 1960.— III.— С. 57—100; Виноградов Ю. А. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 126—134. Протилежну думку висловив І. Б. Брашинський: *Брашинський І. Б. Понтийская експедиція Перикла // ВДИ.*— 1958.— З.— С. 110; *Брашинський І. Б. Афіни і Северне Причорномор'я в VI—V вв. до н. з.*— М., 1963.— С. 74—79.
- ³⁴ Максимова М. И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими морепходами // МИА.— 1954.— 33.— С. 45—57; Гайдукевич В. Ф. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИА.— 1969.— 116.— С. 19; Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 150.
- ³⁵ Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 28, 56.
- ³⁶ Лейпунская Н. А. О роли торгово-обменных отношений в экономике Ольвии второй половины VI в. до н. з. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 125—130.
- ³⁷ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. з.— М., 1966.; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 20—46. Опис матеріалів поховань та їхнє датування свідчать про те ж саме.
- ³⁸ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. з.).— Л., 1974.— С. 108; Островерхов А. С. Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // ИААЗОУ.— 1980.— С. 24; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— 1983.— Т. 1.— С. 383.
- ³⁹ Вахтина М. Ю. Греко-варварские контакты VII—VI вв. до н. з. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного причерноморья и Крыма.— Автореф. дис... канд. ист. наук, Л., 1984.— С. 10; Вахтина М. Ю. Греческие поселения Северного Причерноморья и кочевники в VII—VI вв. до н. з. (к проблеме первых контактов) // Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов).— Новочеркасск, 1989.— С. 82; Щеглов А. Н. Северо-понтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. з. Письменные источники и археология // Причерноморье в VII—VI вв. до н. з.— Тбилиси, 1990.— С. 99—122.
- ⁴⁰ Янушевич З. В. Выступление в дискуссии // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси, 1985.— С. 386—388.
- ⁴¹ Прушевская Е. О. Указ. соч.— С. 329; Скржинская М. В. Зеркала архаического времени из Ольвии и Березани // АКСП.— К., 1987.— С. 121.
- ⁴² Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвии.— С. 107.
- ⁴³ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 143.
- ⁴⁴ Ковпаненко Г. Т., Бунятын Е. П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 133—150.
- ⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье.— С. 403.
- ⁴⁶ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— С. 107.
- ⁴⁷ Виноградов Ю. Г., Марченко К. К. О начале II этапа развития сельскохозяйственных поселений Нижнего Побужья античного периода // ПНО.— С. 15.
- ⁴⁸ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 99.
- ⁴⁹ Виноградов Ю. Г., Марченко К. К. Античное поселение Лупарево 2 // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 39; Марченко К. К., Доманский Я. В. Античное поселение Куцуруб I // АСГЭ.— 1986.— С. 48, 55; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 75.
- ⁵⁰ Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. з. // АПСЗП.— С. 82; Отрешко В. М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 36—38; Рубан В. В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. з. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 33—36; Доманский Я. В. Ольвия и варвары в V в. до н. з. // ДСІПВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 162; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— С. 121.

⁵¹ *Her.* 1, 17; *Phuk.* II, 16.

⁵² Одна з садиб баштового типу відкрита в районі с. Чортовате 7, друга вірогідно містилася на пос. Бейкуш (Буйских С. Б. Работы в сельской округе Ольвии // АО 1983.— М., 1985.— С. 263, 264; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 99, 122, 123, 126).

⁵³ Русская А. С. Земледельческие культуры Ольвии.— К., 1979.— С. 126, 137, 138 та ін.

⁵⁴ *IosPE*, 1² — 34.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 22.

⁵⁶ Виноградов Ю. Г., Русская А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // ИААСП.— К., 1980.— С. 48; Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1904.— Вып. 10.— С. 91.

⁵⁷ Хепонф. *Oikos Arist.*, Arh. Pol. II, 2 Plut., Sol. XIII та ін.

⁵⁸ Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 51.

⁵⁹ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ.— 1981.— 1.— С. 71—89.

⁶⁰ Машкин Н. А. Экономическое развитие Греции классического периода // Древняя Греция.— М., 1956.— С. 240.

⁶¹ Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі // Археологія.— 1991.— 3.— С. 112—118.

⁶² HO, 1, 2.

⁶³ Латышев В. В. Указ. соч.

⁶⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.— С. 17, 126.

N. A. Leipunskaya

ЭКОНОМИКА ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В V в. до н. э.

Основные черты греческого полиса в Ольвии сформировались в конце VI в. до н. э. Сокращение хоры в первой трети V в. до н. э. было серьезным потрясением для его экономики. Существовала только ближняя хора. Имеет место определенная натурализация хозяйства города. Растет значение ремесла и торговли. В середине V в. до н. э. появляется первая чеканная серебряная монета. Однако и при этом нельзя говорить о полной переориентации ольвийской экономики от сельскохозяйственной к торговой. Отсутствие хоры угрожало автаркии полиса и после середины V в. до н. э. начинается процесс ее восстановления. В это время существует два основных типа поселений — селища и усадьбы. В структуру земель полиса входили не только город и хора, но и священные земли. Существует продажа земли и ее аренда. Появляются черты, характерные для раннеэллинистической экономики — усиление роли торговли, обменных отношений; в сельском хозяйстве — распространение усадебной формы землевладения и др. Основой экономики оставалась античная форма собственности на землю.

N. A. Leipunskaya

ECONOMY OF THE OLBIAN STATE IN THE 5th cent. B. C.

Main properties of a Greek polis in Olbia were formed late in the 6th cent. B. C. Reduction of the *chora* in the first third of the 5th cent. B.C. was a grave shock for its economy. Only the near *chora* remained. Certain naturalization of the city economy took place. Crafts and trade acquired ever greater significance. The first minted silver coins appeared in the mid of the 5th cent. B. C. But nevertheless we have no right to dwell on complete reorientation of the Olbian economy from the agriculture to trade. Absence of *chora* threatened autarchia of the polis and a new process of its rehabilitation began after the mid of the 5th cent. B. C. At that time there were two main types of settlements: villages and country estates. The

structure of polis lands embraced not only city and *chora*, but sacred lands as well. Land asle and leasing existed as well. Certain properties typical of the early Hellenistic economy appeared: intensification of trade and exchange relations, prevalence of a farmstead form of landowning in agriculture and so on. The basis of economy was an antique form of land property.

Одержано 20.09.92.

БОСПОР ТА ЙОГО СУСІДИ У II ст. до н. е.

Є. О. Молев

У статті на підставі писемних джерел та результатів найновіших археологічних досліджень розглядається питання про зв'язки Боспору з сусідніми племенами у II ст. до н. е.

Етнографічна ситуація біля кордонів Боспору в II ст. до н. е. змінюється по-рівняно з попереднім періодом його історії. Це призвело до інших взаємовідносин боспорців з близькими та віддаленими варварськими племенами. Головним і надійнішим джерелом у цьому питанні є «Географія» Страбона, а також археологічні дослідження останніх років.

Поблизу західних кордонів Боспору на території Криму Страбон розміщує таврів, скіфів, георгів (землеробів) й тафріїв. Таврів він вважає скіфським племенем. Оскільки країна таврів у тому ж розділі називається Малою Скіфією, визначення їх як скіфського племені у Страбона мало, найвірогідніше, значення географічного показника. Скіфи, за Страбоном, мешкали у степовому Криму, а також на землях до Борисфену, і дімінували на всій цій території. Це підтверджується свідченнями інших античних авторів і археологічними матеріалами. Георги (землероби) були мешканцями рівнинної частини Криму (Strabo, VII, 4, 6), у яку входив, мабуть, і Керченський півострів. Ця народність, на думку більшості фахівців, до якої приєднується і автор цієї статті, була скіфською¹. В. С. Ольховський ототожнює її з сатархами, яких Страбон не згадує, але які в II ст. до н. е. вже мешкали в Криму². Свою думку він обґрутує участю георгів у морському розбійництві, а також тим фактом, що тафрії змішалися із сатархами, які сюди прийшли. Але, по-перше, відрізняє тафріїв від георгів, по-друге, участь георгів у морському розбійництві подається ним як виняткове, а не постійне явище, викликане, до того ж впливом античної цивілізації. Тобто, період впливу античної культури на георгів мав бути досить тривалим. Щодо сатархів, то вони з'явилися в Криму не раніше середини II ст. до н. е.³. Крім того, георги, за Страбоном, оселяли практично увесь рівнинний Крим, що вказує на значну чисельність цього населення. Оскільки Страбон користується лише описовим терміном «землероби», це населення, певно, мешкало тут здавна і було добре відоме його читачам. Саме такими були насамперед у Криму скіфи. Археологічні дані дозволяють припускати перехід до осілості їх, зокрема на Керченському півострові, з кінця VI ст. до н. е.⁴. Політично такі землероби звичайно були залежними від своїх кочових родичів⁵.

Отже, страбонівські георги — це, швидше, землероби — колишні скіфікочовики, підвладні царям Скіфії і Боспору.

Тафрії Страбона — це мешканці певної місцевості, а саме Тафри. За повідомленнями Мели (II, 4) і Плінія Старшого (VI, 86), вона знаходилася у Північному Криму, найвірогідніше, поблизу Перекопського пересипу⁶. Оселяли її нашадки місцевого населення епохи раннього заліза, асимільовані скіфами

під час підкорення Криму⁷. Тільки у середині II ст. до н. е. тут з'явилися сатархи. Ю. М. Десятчиков вважає, що вони одночасно оселилися також на Азовському узбережжі Керченського півострова, але ця думка не підтверджується археологічними даними⁸. У поховальному обряді некрополів сільського населення цього часу немає будь-яких змін, на підставі яких можна твердити про появу тут значної маси нового населення⁹.

Окрім згаданих Страбоном, у Криму мешкали також племена кізил-кобинської культури. У II ст. до н. с. вони були асимільовані скіфами і відомі за пізнішими джерелами як тавро-скіфи або скіфо-таври¹⁰.

Таким чином, на заході найреальнішою політичною силою, на яку мусив зважити Боспор, були скіфи.

Поблизу азіатських кордонів Боспору Страбон розміщує племена меотів, сираків, аорсів, зихів, ахейців, геніохів та керкетів. Локалізація згаданих племен за даними Страбона є загальноприйнятною. Виняток становлять сираки, які на думку більшості дослідників, були нашадками савроматів¹¹, що мешкали у сальсько-маницьких степах і переселилися під натиском аорсів у Прикубання та Передкавказзя¹². Повідомлення Страбона не підтверджують думку Ю. М. Десятчикова¹³ щодо середньоазіатського походження сираків¹⁴.

Третім районом контактів Боспору з варварами був Нижній Дон. Тут наприкінці першої четверті III ст. до н. е. було засновано Танаїс¹⁵. За Страбоном, його заснували «елліни, які володіли Боспором» (XI, 33), тобто, ініціаторами цього могли бути Спартакиди. Як вважає Д. Б. Шелов, Танаїс спочатку мав автономію¹⁶. Проте всі його аргументи ґрунтуються на інтерпретації джерел римського часу. Отже, автор сам відзначає відсутність елементів, характерних для автономного полісу, а також загибель більш ранньої колонії, заснованої, безумовно, приватними особами на території Єлизаветинського городища. Все це наводить на думку, що, на відміну від згаданої колонії, Танаїс був заснований саме за ініціативою Спартакидів і мав користуватися підтримкою з боку держави. Інакше дуже важко з'ясувати, чому сармати, які ще не мали потреби у торгівлі з еллінським світом, чинять напад на одну з боспорських колоній (та городища Нижнього Дону)¹⁷ і не зачіпають іншу, що була заснована пізніше, тобто слабшу. У цьому, найвірогіднішему, слід вбачати наслідки перших контактів Спартакидів і сарматів. Не виключено, що між останніми і Боспором було укладено якусь угоду щодо статусу Танаїса.

Пізніше, певно близько середини II ст. до н. с.¹⁸ Танаїс домагається автономії і навіть час від часу підкоряє деякі меотські племена.

Таким чином, у II ст. до н. с. Боспор мусив вирішувати проблеми зв'язків зі скіфами на заході, з сарматами (прохорівцями) у гирлі Танаїсу, меото-сиракськими племенами в Прикубанні, ахейцями, зихами, генісхами і керкетами — на південному сході. Отже, спробуємо реконструювати характер цих відносин. Почнемо зі скіфів.

Вирішальним моментом в історії усього Причорномор'я був перехід сарматів (прохорівців) через Танаїс і початок їхніх систематичних нападів на Скіфію. Дата цих нападів визначається по-різному. Найпереконливішою здається концепція, за якою сарматські завоювання розпочалися з перших десятиріч III ст. до н. с.¹⁹. Протягом усього III та II ст. до н. е., аж до походів Діофанта скіфи систематично відбивали натиск свого головного ворога. У той же час із заходу їм, виходячи з ольвійського декрету на честь Протогена (ІРЕ, 1², 32В. 5—8), погрожували галати. Така ситуація підштовхувала скіфів на зміцнення дружніх стосунків з Боспором. Інформація Страбона (VII, 4, 4) і Лукіана (Tox. 44) дозволяє припустити наявність довгострокового договору щодо сплачування данини боспорянам скіфами²⁰. Виходячи з інших джерел, скіфи натомість поставляли боспорському царству необхідні військові контингенти.

Ці свідчення доповнюються присвятним написом доньки царя Скілура з Пантикею²¹ та Херсонеським декретом на честь Діофанта (ІРЕ, 1², № 352). На цій підставі можна припустити існування скіфо-боспорських династійних зв'язків уже з середини II ст. до н. е.²², а також присутність на Боспорі напередодні його підкорення Понту скіфського загону на чолі з Сав-маком. Цей загін, виходячи з вислову «Τόν περὶ Σαύμακον Σκυδᾶν», скла-

дав почет представника скіфського царя, яким напевно, був Савмак²³. Більш тісне зближення скіфів та боспорян, вірогідно, було наслідком сарматської загрози, що посилилась. Побічно про це свідчить вихід Танаїса з підпорядкування Спартакидам.

Танаїс здобув автономію десь близько середини II ст. до н. е. Саме в цей час сармати повністю витіснили скіфів з Наддніпров'я²⁴. Налагодження династійних зв'язків боспорян з останніми не могло бути непомітним для сарматів. З метою протидії цьому союзові сармати, імовірно, підтримали прагнення танаїців до автономії. Цього разу місто було потрібне їм особливо, тому автономія Танаїсу зробилася цілком реальною. Крім того, боспоряни вже не мали достатніх сил для встановлення своєї влади над містом, через боротьбу з меотами Прикубання. Щоб переконатися у цьому, звернемось до розгляду політичної ситуації біля кордонів Боспору в Азії.

Найближчими сусідами Боспора були численні меотські племена. Десь з IV ст. до н. е. вони були йому підвладні²⁵. Міра цієї залежності була, мабуть, невеликою — сплачування данини Спартакидам і віддання своєї території боспорським купцям та промисловцям для економічної експлуатації²⁶. Наступ Боспору у цьому напрямку припинився наприкінці IV ст. до н. е., коли він уперше зіткнувся з сираками, які під тиском аорсів відходять у Прикубання. Наприкінці IV ст. до н. е. починається проникнення носіїв прохорівської культури (аорсів) на Ставрополля та Північний Кавказ²⁷. У цей же час з поховального обряду навколо Єлизаветинського городища на Кубані зникають кургани меотської знаті. Це пов'язують із її загибеллю у війнах з сираками, а також із підкоренням ними меотів²⁸.

Привертає увагу спостереження А. М. Ждановського щодо активності племен сиракського союзу до I ст. до н. е. Вона, на його думку, носила підпорядкований характер — сираків частіше залучали як союзників у тих чи інших подіях²⁹. Це, найвірогідніше, було пов'язано з необхідністю постійно стримувати натиск аорсів³⁰.

За Діодором (ХХ, 22—25), сираки підтримали незаконного претендента на боспорський престол Євмена і допомогли йому домогтися успіху. Внаслідок цього союзу, мабуть, відбулося розмежування сфер впливу в Прикубанні, що призвело до припинення боспорського наступу у цьому напрямку. Щодо сираків, то вони продовжували підкорення ще незалежних меотських племен, що призвело в результаті до створення сирако-меотського військово-політичного союзу³¹, до якого меоти увійшли на відносно рівноправних засадах³². Створення такого союзу посилило суперечності між сираками і Боспором. У будь-якому разі, амфорний матеріал з меотських могильників свідчить про скорочення торговельних стосунків з Боспором уже з середини IV ст. до н. е.³³. Про посилення небезпеки на східних кордонах держави свідчить також побудова додаткових укріплень на Семибратьньому городищі в першій половині III ст. до н. е. У той же час поблизу південно-східних кордонів Боспора будується фортеця на місці Раєвського городища.

Іншим наслідком створення меото-сиракського союзу було загострення визвольної боротьби меотських племен, підвладних Боспору. Це підтверджує повідомлення Страбона про однакову вояовничість як кочових, так і землеробських меотських племен (XI, 2, 4), а також про їхні повстання проти своїх володарів (XI, 2, 11). Повідомлення Страбона належать уже, певно, до II ст. до н. е.

Таким чином, протягом III ст. до н. е. Боспор поступово залишає свої позиції в Азії і змушений перенести сюди головні сили для утримання влади над меотськими племенами.

Крім того, на початку II ст. до н. е. тут з'являються нові племена, невідомі раннім авторам, які не згадуються у написах Спартакидів. Серед них найбільший інтерес для дослідників викликають племена сатархів, яких не згадує Страбон, але які відомі за епіграфічними джерелами в Таврії з середини II ст. до н. е. За гіпотезою Ю. М. Десятникова³⁴, Страбон ототожнює їх з тохарами, що були відомі йому в Середній Азії. Цю думку він підкріплює повідомленням Плінія про перехід через Танаїс тагорів (Н., VI, 22), яких він також вважає тохарами. Але Пліній у цьому ж пасажі згадує також сатархів серед племен, що перейшли Танаїс. Отже, він аж ніяк не ототожнював ці

племена. Предки тохарів мігрували у давнину з Передньої Азії до кордонів Китаю, а звідти, після поразки 174 р. від китайців, якась частина їх відкочувала до Середньої Азії³⁵, де вони й були відомі античним авторам. Важко уявити собі, нібіто в останніх, зокрема у Страбона, не збереглося жодних повідомлень про їхнє подальше переселення у Причорномор'я, якщо воно дійсно відбулося. Тим більше, що ця міграція мала проходити повз густонаселені райони і в досить стислі строки, які відводить для цього Ю. М. Десятников. На його думку, тохари (сатархи) між 129 і 124 рр. до н. е. підкорили весь азіатський Боспор внаслідок чого останній Перісад змушений був передати владу Митридату Євпатору, полководець якого Неоптолем відбив напад тохарів³⁶. Але, по-перше, тохари відкочували до Середньої Азії вже після поразки, та й то не всі племена; по-друге, виходячи з епіграфічних даних (ІРЕ, 1², № 672), частина сатархів перейшла Танаїс й оселилася в Північно-Східній Таврії вже близько середини II ст. до н. е. Отже, проти Боспору могли у кращому випадку діяти тільки сатархи-спалеї. Але останні, як вже згадувалося, у цей час мали досить сильних конкурентів у особі меото-сиракського союзу. Усе це змушує взяти під сумнів реконструкцію подій кінця II ст. до н. е., запропоновану Ю. М. Десятниковим.

Ми можемо лише припускати, що з появою нових племен поблизу кордонів азіатського Боспору частішими стали й сутички з ними. Не виключено, що Боспор навіть спробував використати сили меото-сиракського союзу для протидії новим прибульцям і з цією метою платив царям сираків. Але це — лише одне з можливих припущення³⁷. Виходячи з повідомлень античних авторів, під час правління Перісада V (125—109 рр. до н. с.) меоти змогли вийти з підпорядкування боспорян. Страбон (XI, 1, 11) згадує про боротьбу царя Фарнака з племенами дандаріїв. Тобто, це плем'я, що було підкорене Спартакидами серед перших в першій половині IV ст. до н. е.³⁸, здобуло незалежність ще до передачі Перісадом влади Митридату Євпатору. Існування незалежного дандарійського об'єднання підтверджується також згадуванням царя дандаріїв Олтака як союзника Митридата в його третій війні проти Риму (Plut., Luc., 16), а також повідомленням Таціта про міжусобну боротьбу синів Аспурга, в якому згадується царство дандаріїв (Tac., App., XII, 15).

Про відділення від Боспору інших племен меотів немає безпосередніх свідчень. Але, за Аппіаном, коли Митридат прибув на Боспор після своєї поразки, в Малій Азії, «в районі Меотиди було багато правителів» (App., Mithr., 102). Причому ці правителі були незалежними, виходячи з того, що Митридат укладає з ними угоди про дружбу і союз і видає заміж за них своїх дочок. Малоїмовірно, щоб ці племена вийшли з підпорядкування Митридата після включення ним Боспору до своїх володінь. Вірогідніше, вони звільнилися від влади боспорських царів ще до підпорядкування Боспора Понту. Тобто, в останній четверті II ст. до н. е. Боспор позбувається значної частини своїх володінь у Прикубанні.

Останній прикордонний район Боспору в Азії на південному сході населяли племена зихів, геніохів, ахейців та керкетів. Страбон не згадує племені торетів, відомого за написами³⁹. Це, мабуть, пов'язано з тим, що ці племена залишаються під владою Спартакидів. У будь-якому разі, воно знову згадується в списку племен, підвладних Аспургові. Оскільки могильники торетів поки що невідомі⁴⁰, запропоноване мною рішення питання про їхні відносини з правителями Боспору здається найвірогіднішим. Щодо інших племен, то вони залишалися незалежними протягом усього правління Спартакидів, хоча інколи зазнавали від них значних поразок (Diod., XX, 23). Ці племена, за Страбоном, жили головним чином з пиратства (XI, 2, 12). Така їхня діяльність заважала економічним зв'язкам Боспора з полісами й державами Причорномор'я та Середземномор'я. Страбон згадує про надання боспорянами сусіднім племенам корабельних стоянок та ринків збути, що свідчить про послаблення Боспору в період правління останнього Спартакида.

Підсумовуючи зв'язки боспорян і варварів Північного Причорномор'я у II ст. до н. е., можна зробити висновок, що останні Спартакиди докладають найзначніші зусиль у боротьбі за збереження свого панування над підвладними меотськими племенами. Звичайно, вони намагались утримати позиції

також у дельті Дону. Однією з умов, що забезпечували боспорянам можливість активної зовнішньополітичної діяльності в цих регіонах, був військово-політичний союз зі скіфами. Зменшення скіфської допомоги в останій чверті II ст. до н. е. було пов’язане з наступом скіфів на Херсонес та стійким опором останнього. Це призвело до втрати Боспором азіатських володінь і у кінцевому підсумку до політичної переорієнтації його на Понт.

Примітки

¹ Раніше я поділяв думку В. С. Ольховського. Див.: Молев Е. А. Боспор и варвары Северного Причерноморья накануне походов Диофанта // МОБЧМДСВ.— Ростов-на-Дону, 1986.— С. 56.

² Ольховский В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 60.

³ Десятчиков Ю. М. Сатархи // ВДИ.— 1973.— № 1.— С. 143, 144.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Некоторые вопросы экономической истории Боспора // ВДИ.— 1966.— № 1.— С. 50; Яковенко Э. В. Скифы на Боспоре.— Автореферат дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1985.— С. 20.

⁵ Хазаров А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 152.

⁶ Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления Северного Крыма // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 146.

⁷ Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 148.

⁸ Десятчиков Ю. М. Указ. соч.— С. 103.

⁹ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 85.

¹⁰ Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время // СА.— 1982.— № 4.— С. 78, 79.

¹¹ Див., наприклад: Скрипкин А. С. К проблеме генетической преемственности савроматов и сарматов // ПАЭСК.— Краснодар, 1988.— С. 29.

¹² Виноградов В. Е. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // СА.— 1965.— № 1.— С. 111; Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону.— Ростов-на-Дону, 1983.— С. 128; Игнатов В. Н. О взаимодействии кочевого населения Правобережного Прикубанья с сарматами волжско-донских степей в III в. до н. э.— I в. н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 62.

¹³ Десятчиков Ю. М. Процесс сарматизации Боспора.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1974.— С. 10.

¹⁴ Молев Е. А. Указ. соч.— С. 56.

¹⁵ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III—I вв. до н. э.— М., 1970.— С. 200; Федосеев Н. Ф. О времени существования Елизаветовского городища и Танаиса // АМА.— Саратов, 1990.— Вып. 7.— С. 160.

¹⁶ Шелов Д. Б. Танаис — эллинистический город // ВДИ.— 1989.— № 3.— С. 50.

¹⁷ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон.— С. 63.

¹⁸ Gajdukevic V. F. Das Bosporanische Reich.— Berlin, 1971.— S. 252.

¹⁹ Колтухов С. Г. Система обороны Крымской Скифии в IV—II вв. до н. э. // ВДИ.— 1992.— № 4.— с. 96; Виноградов В. А., Марченко К. К., Рогов Е. Я. Сарматы и гибель «Великой» Скифии // II чтения памяти профессора П. О. Карышковского.— ВДИ.— 1991.— № 4.— С. 230.

²⁰ Молев Е. А. К вопросу об уплате Боспором дані варварам // Античная гражданская община.— Л., 1986.— С. 188.

²¹ Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикаса и проблемы истории Скифии и Боспора во II вв. до н. э. // ВДИ.— 1987.— № 1.— С. 85.

²² Виноградов Ю. Г. Перстень царя Скила // СА.— 1980.— № 3.— С. 97.

²³ Молев Е. А. Скифы во главе с Савмаком // ТД.— Кировоград, 1987.

²⁴ Максименко В. Е. К вопросу о времени установления политического господства сарматов в Северном Причерноморье // МОБЧМДСВ.— Ростов-на-Дону, 1986.— С. 41.

²⁵ КБН.— № 8—11, 25, 971, 972, 1015, 1039, 1040.

- ²⁶ Анифимов Н. Е. Меоты и их взаимоотношения с Боспором в эпоху Спартокидов // Античное общество.— М., 1967.— С. 130.
- ²⁷ Мирошина Т. В. Сарматские погребения, исследованные Ставропольской экспедицией // СА.— 1986.— № 2.— С. 175; Каминская И. В. Сарматские погребения на Урупе // СА.— 1988.— № 1,— С. 250.
- ²⁸ Ждановский А. М. К истории сиракского союза племен // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1990.— С. 39.
- ²⁹ Там же.— С. 45.
- ³⁰ Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа // Труды Чечено-Ингушского НИИ.— Грозный, 1963.— Т. 6.— С. 161.
- ³¹ Анифимов Н. В. Из прошлого Кубани.— Краснодар, 1958.— С. 87.
- ³² Ждановский А. М. Назревшие проблемы социально-политической истории меотов Прикубанья // Археологическое краеведение ВУЗу и школе.— Грозный, 1981.— С. 32.
- ³³ Марченко И. И. Проблемы этнической истории сиракского союза племен в Прикубанье // ПАЭСК.— Краснодар, 1988.— С. 73.
- ³⁴ Десятчиков Ю. М. Сатархи // ВДИ.— 1973.— № 1.— С. 142.
- ³⁵ Гамрекелидзе Т. В., Иванов В. В. Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии // ВДИ.— 1989.— № 1.— С. 16, 25, 30.
- ³⁶ Десятчиков Ю. М. Сикдика в конце II в. до н. э.— Конференция «Проблемы античной и скифо-сарматской археологии», посвященная памяти П. Н. Шульца // ВДИ.— 1987.— № 3.— С. 233.
- ³⁷ Абаев В. И. Сармато-боспорские отношения в отражении нартовских сказаний // СА.— 1958.— № 28.— С. 59.
- ³⁸ КБН, № 6, 7, 1014, 1037.
- ³⁹ КБН, № 6, 6а, 39, 40, 1014, 1037, 1038, 1042.
- ⁴⁰ Дмитриев А. В. Синды, керкеты, тореты // Проблемы исследований античных городов.— ТД.— М., 1989.— С. 41.

E. A. Moliev

БОСПОР И ЕГО СОСЕДИ ВО II в. до н. э.

Во II в. до н. э. Боспор должен был решать проблемы взаимоотношений со скифами на западе, с сарматами (прохоровцами) в устье Танаиса, меото-сиракскими племенами в Прикубанье, ахеями, зихами, гениохами и керкетами на юго-восточных границах.

Данные письменных источников и результаты новейших археологических исследований показывают, что со своими западными соседями Боспор поддерживал союзные отношения, обеспечивающие ему военную поддержку с их стороны. Захват сарматами (прохоровцами) Нижнего Дона привел к отделению Танаиса. В Азии подчинение сираками части меотских племен привело к созданию меото-сиракского союза, опора на который позволяла активно выступать против Боспора. В итоге этой борьбы последние Спартокиды потеряли почти все владения в этом районе. Мнение Ю. М. Десятчикова о наступлении сатархов на границы Боспора в Азии не подтверждается источниками. Борьба Боспора с племенами у своих юго-восточных границ велась с переменным успехом.

Разгром скифов Таврики войском Диофанта прекратил оказание военной поддержки Боспору с их стороны и стал основанием для передачи Перисадом V своей власти Митридату Евпатору. Следствием этой передачи стал государственный переворот, осуществленный скифами во главе с Савмаком.

E. A. Moliev

BOSPORUS AND ITS NEIGHBOURS IN THE 2ND CENT. B. C.

In the 2nd cent. B. C. Bosporus had to solve problems of its interrelations with the Scythians in the west, with the Sarmatians (Prokhorovtsy) in the mouth of the Tanais, with the Maeoto-Sirakian tribes in the Kuban river area, with the Acheians, Zichans, Henioches and Kerketians on the south-eastern frontiers.

Data from written sources and results of the newest archaeological studies have shown that Bosporus maintained allied relations with its western neighbours, which gave it a military support from their side. Annexation of the Lower Don reaches by the Sarmatians (Prokhorovtsy) caused falling away of the Tanais. In Asia the Sirakians subdued the part of Maeotian tribes, which led to formation of the Maeoto-Sirakian alliance. Backed by that alliance, the Maeotian tribes often acted against Bosporus. As a result of that struggle the last Spartokids have lost almost all their lands in that region. The view advanced by Yu. M. Desyatchikov on the arrack of the Satarches on the Bosporus frontiers in Asia is not confirmed by sources. The struggle of Bosporus against the tribes on its south-eastern boundaries was a varying success.

The Taurican Scythians utterly defeated by Diophantus ceased to render military support to Bosporus, which made Perisad V to give its rule to Mithridates Eupatorus. As a result of that the Scythians headed by Saumak made a state upheaval.

Одержано 16.06.92.

ЗАРУБІНЕЦЬКА ТА ПОМОРСЬКА КУЛЬТУРИ: (порівняльний аналіз керамічних комплексів)

С. П. Пачкова

Стаття присвячена питанню співвідношення зарубинецької та поморської (поморсько-клемшевої) культур, розглянутому за результатами статистично-порівняльного аналізу глиняного посуду. Поморська культура не тільки передувала зарубинецькій за часом, але на Прип'ятському Поліссі була її субстратом.

На початку 60-х років вийшла з друку стаття Ю. В. Кухаренка, в якій він доводив, що зарубинецька культура не мала генетичних коренів у автохтонному середовищі, а сформувалась внаслідок міграцій племен поморської культури, найбільш східні пам'ятки якої зафіксовані у верхів'ях Прип'яті і Західного Бугу¹. Ця ідея була визнана у працях ряду авторів, але вони по-різному оцінювали внесок поморської культури у генезис зарубинецької. Деякі з них, слідом за польськими вченими, поділяють поморську культуру на дві — саме поморську та культуру клешевих поховань (клешеву). Так, В. В. Седов не заперечує, що формування зарубинецької культури з наслідком взаємодії прийшлих племен, носіїв поморської та клешевої культур, з місцевим населенням — милоградськими племенами на півночі та скіфськими на півдні. При цьому поморську культуру цей автор розглядася як балтську за етносом, а клешеву — як протослов'янську². Є. В. Максимов віддає пріоритет у формуванні зарубинецької культури автохтонним племенам Полісся та Подніпров'я, але слідом за Ю. В. Кухаренком спочатку не заперечував значний пізньопоморсько-лузицький вплив на південно-західний регіон зарубинецької культури і значно менший на середньодніпровський³. Згодом він відзначав, що на Прип'яті наявні риси пізньопоморської культури, а на Середньому Дніпрі чіткіші елементи клешевої культури⁴. З концепцією Ю. В. Кухаренка про поморське походження зарубинецької культури в Поліссі у свій час повністю погоджувалась К. В. Каспарова, підтверджуючи її аналогіями різних категорій археологічного матеріалу, але головним чином це стосувалось глиняного посуду. Культурно-типологічна спадкосміність поморської та зарубинецької культур, на її погляд, найвиразніше виявилася лише у поліській групі, де вона доповнюється до того ж надійним хронологічним зв'язком⁵. Але в якийсь час дослідниця приєднувалася до думки про

відсутність безпосереднього хронологічного зв'язку між поморськими та зарубинецькими пам'ятками Полісся⁶.

Проте, як показав досвід зміни хронологічних схем латенського та передримського періодів за останній півсторіччя, встановлення «надійних і безпосередніх хронологічних зв'язків» має великий ступінь суб'єктивності і разом з періодичним переглядом хронології призводить іноді до корінних змін поглядів деяких учених всупереч наочній культурно-типологічній близькості археологічних матеріалів. Повне заперечення участі поморської культури в етногенезі зарубинецької знайшло відображення в розробках В. Є. Єременка⁷, які базуються на погляді про відсутність хронологічної спадкоємності цих культур, на чому цей автор наполягає всупереч деяким археологічним фактам з різних регіонів поморської культури⁸. О. М. Обломський, навпаки, визнає велику участь поморсько-клешевої культури у формуванні зарубинецької, зокрема її верхньодніпровського варіанту. Він вважає, що більшість форм посудин 1 фази зарубинецької культури знаходять безпосередні аналогії у матеріалах поморсько-клешевих могильників Мазовії і Підлящії⁹.

Проблемою участі поморсько-клешевої культури в етногенезі зарубинецької з успіхом займались і польські дослідники. Так, Т. Домбровська відводить незначну роль поморської культури в цьому процесі. Вона вважає, що головний внесок зробило місцеве населення попередніх культур¹⁰. А. Невенгловський, навпаки, відзначає великий внесок поморсько-клешевої культури в генезис зарубинецької¹¹.

Таким чином, короткий огляд думок ряду вчених про участь поморської культури в етногенезі зарубинецької показує досить широкий спектр розбіжностей. У зв'язку з цим я пропоную ще один варіант вирішення цієї проблеми, а саме, за допомогою статистичних методів провести порівняльний аналіз керамічних комплексів з поморських і клешевих могильників з матеріалами зарубинецької культури. Подібний підхід до вирішення цього питання вже знайшов відображення в моїх розробках, де для порівняння з зарубинецькими були використані матеріали лише клешевих могильників Мазовії і Українського та Білоруського Полісся¹².

У запропонованій праці джерелознавча база доповнена керамічною вибіркою з поморських могильників Польського Помор'я (Ігжична, Терезин, Маринець, Пасиконе, Ромб, Непочоловице, Милошево, Суходул, Сопешин, Сохачев-Троянув, Бжикув, Рихловице, Богучице, Заборово, Михалково), датованих останнім періодом гальштату (На D) та частково латенським часом (LA, LB, LC)¹³ (рис. 1).

В археологічній літературі дискутується питання належності поморської і клешевої культур до однієї чи різних культур. Досвід проведення порівняльного аналізу посуду з поховань, здійснених за поморським та клешевим обрядами, з підрахунками кількісних співвідношень класифікаційних груп, запропонованих Т. Венгржинович¹⁴, призвів її до висновку, що за стилістикою посуду виборок, які порівнювались, суттєво різняться між собою і це з урахуванням великих розбіжностей в поховальному обряді дозволяє говорити про дві різні культури — поморської та клешевих поховань. З критикою її висновків виступив С. Чопек, який також виконав подібну роботу, але дійшов протилежного висновку, а саме про значну типологічну близькість посуду з поховань, здійснених за поморським та клешевим обрядом¹⁵. Зного боку відзначу, що ознаки, виділені Т. Венгржинович для типологічної класифікації, недостатні для виявлення типологічної різноманітності посуду, що аналізується. Ці ознаки, в основному, працюють на його структурний поділ. Крім того зовсім недостатньо виявити різницю, потрібно ще вірно оцінити її значущість. Для цього можна скористатися методом кількісних аналогій, що ґрунтуються на наслідках порівняння тих самих категорій археологічного матеріалу інших культур (ix варіантів і груп) як синхронних, так і діахронних. Завданням цього дослідження є також визначення ступіню подібності між посудом поморської, клешевої та зарубинецької виборок і інтерпретація його значення у вирішенні питання формування та генезису зарубинецької культури.

Для виконання роботи було створено базу даних у системі «Paradox» та

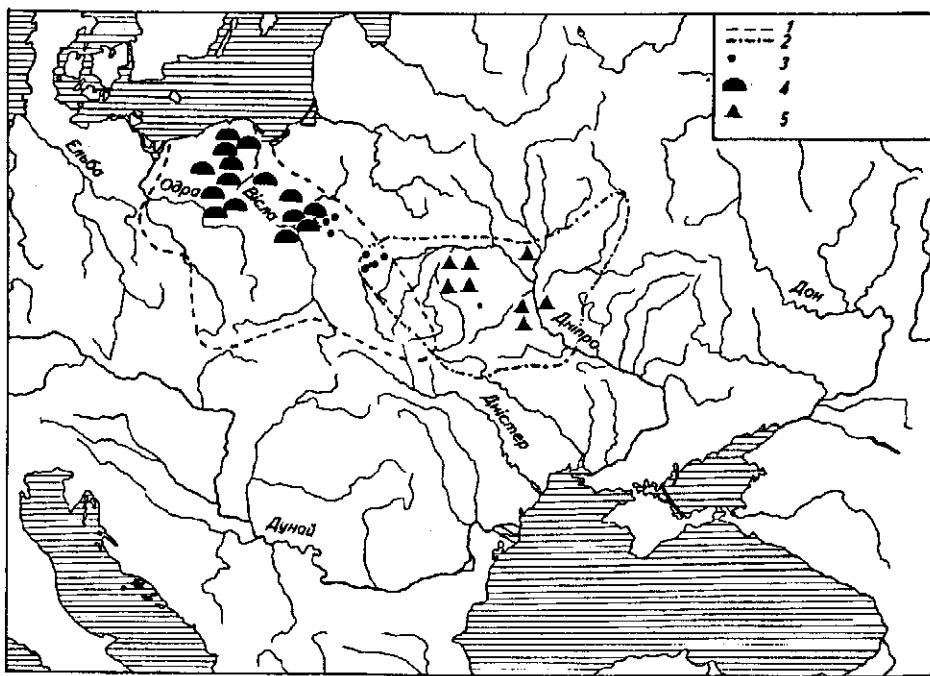

Рис. 1 Схема розміщення пам'яток зарубинецької і поморської культур: 1 — умовні кордони поморсько-клемшевої культури, 2 — умовні кордони зарубинецької культури, 3 — клемшеві могильники, 4 — поморські могильники, 5 — основні зарубинецькі могильники.

розроблена програма її статистичної обробки на IBM-сумісних машинах типу АТ-286 і АТ-386.

1. Методика класифікації та типології кераміки.

Матеріали поморської, клемшевої та зарубинецької виборок оброблені за єдиною схемою. Весь посуд поділено на класи (рис. 2). До класу А заражовані посудини з шийкою, плітками, нижньою частиною та денцем; до класу Б — посуд без шийок, але з плітками та нижньою частиною і денцем; до класу В — посуд з шийками, але без пліток; до класу Г — посуд тільки з нижньою частиною. Класифікація посуду провадилася за шістьма категоріями сукупності ознак: I — абсолютні розміри посудини, II — відносні розміри (пропорції), III — морфологічні ознаки, які описують ліній контуру посудини; IV — деякі технологічні ознаки, а саме характер поверхні та її колір; V — наявність орнаменту; VI — додаткові деталі, а саме наявність ручки, тобто всього 23 сукупності ознак, які дозволяють детально охарактеризувати керамічний посуд¹⁶.

На підставі градації за абсолютними та відносними розмірами посуд чітко розподіляється за категоріями та видами. За висотним показником Е (співвідношення висоти посудини до найбільшого діаметру тулуба) поділяємо посуд на 2 категорії: 1 — мископодібний за пропорціями, у якого показник Е не перевищує 0,8; 2 — горщикоподібний за пропорціями, у якого показник Е вищий за 0,8.

Мископодібний посуд поділяється на миски, супниці та чашки залежно від абсолютних розмірів посудини. У чашок діаметр вінець і загальна висота не перевищує 10 см; миски — це посудинки, що мають загальну висоту від 10 до 15 см та діаметр вінець понад 10 см; супниці — посудини вищі за 15 см. Мископодібні посудини, як правило, відкритого типу ($P_1 > P_3$), такі ж, у яких діаметр вінець менший за діаметр пліток, трапляються рідко ($P_1 < P_3$).

Горщикоподібний посуд — це корчаги, горщики, глеки, келихи, кухлі, чарки та стопки. Корчаги та горщики є з ручками та без них. Горщикоподібні посудини з ручками, розміри яких збігаються з градаціями келихів, чарок і «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

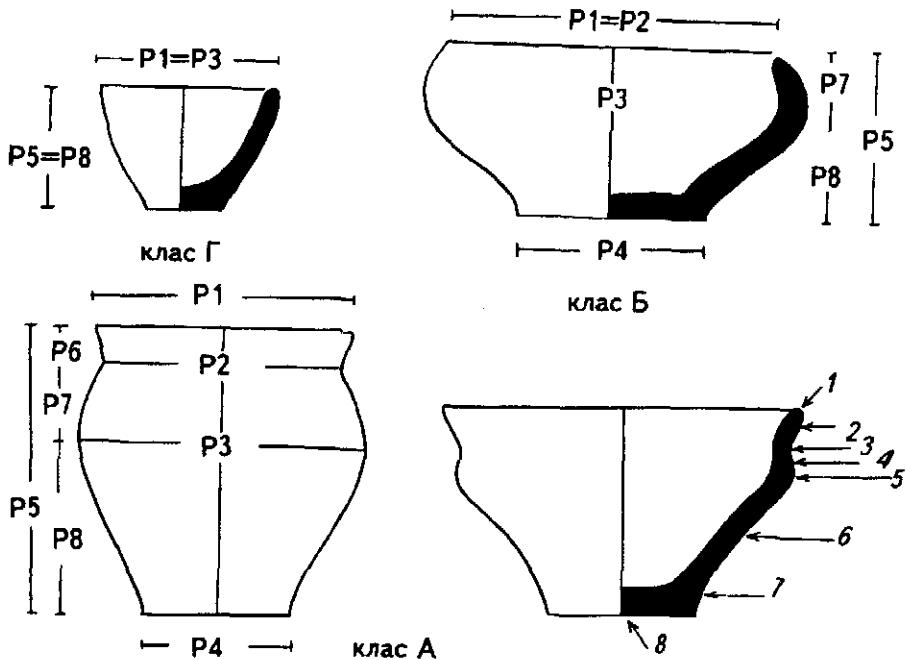

Рис. 2 Посудини класів А, Б, Г. з позначенням частин тулуба та параметрів: 1 — вінець, 2 — шийка, 3 — основа шийки, 4 — плічка, 5 — основа плічок, 6 — нижня частина посудини, 7 — придонна частина, P_1 — діаметр вінця, P_2 — діаметр шийки, P_3 — діаметр плічок, P_4 — діаметр денця, P_5 — висота посудини, P_6 — висота шийки, P_7 — висота плічок, P_8 — висота нижньої частини.

стопок, називаємо кухлями. Горщикоподібний посуд, як правило, має горловину закритого типу і лише іноді відкритого. За висотою горловини, що визначається співвідношенням висоти шийки до її діаметра, вони різні, але звичайно в межах показника А, що не перевищує 0,3. Але зустрічаються горщикоподібні з дуже високою горловиною — $A > 0,3$, чи з занадто вузькою горловиною, коли показник Г (співвідношення діаметра вінця до діаметра найбільшого розширення тулуба) становить менше 0,6 — такі посудини відносимо до глеків.

Типологія кераміки провадилася за схемами, зручними для роботи як з цілими посудинами, так і фрагментами¹⁷. У типології верхньої частини посудин класу А враховувались ознаки профілювання шийки (показник Б — сукупність II.6), профілювання плічок (показник Г — сукупність II.8) та зовнішня лінія плічок (сукупність III.17). Комбінації ознак цих сукупностей теоретично можуть утворити 48 типологічних груп. При типології верхньої частини посуду класу Б враховувались ознаки профілювання плічок та їх зовнішня лінія, комбінації яких дають 16 типологічних груп. Типологія за ознаками посудини загалом провадилася з урахуванням ознак пропорцій висоти всієї посудини (показник Е — сукупність II.3), місцезнаходження основи плічок чи найбільшого розширення тулуба (показник Ж — сукупність II.4) та ознак форми тулуба (сукупність III.11), комбінація ознак яких теоретично дає 24 групи. Ця типологія придатна для посуду класів А, Б, В. Типологічні ознаки верхньої частини посудини (арабські цифри) та типологічні ознаки посудини загалом (римські цифри) визначають код типу посуду класів А, Б, В. Наприклад, горщик класу А типу 26.XIII. Тип посуду класу Г визначається за пропорціями його висоти — всього 6 груп. Типологія нижньої частини посуду однакова для всіх класів. Тут беруться до уваги ширина та форма денця (показник Д — сукупність II.10 і III.20), а також зовнішня лінія нижньої частини посудини (ознаки сукупності III.18), комбінація яких створює 64 групи. Ознаки, не враховані в типології, визначають різновиди, які доповнюють характеристику посудини.

2. Методи порівняльного аналізу кераміки.

Порівняння всіх виборок проводилося на рівні класів, категорій, видів, ознак та типів. Було використано метод підрахунку подібності двох керамічних комплексів, запропонований американськими дослідниками Д. Брейнердом і В. Робінсоном з поправкою В. Ф. Гейнга¹⁸. Використаний метод розрахунку тенденції розподілу керамічних груп для з'ясування їх значення у вибірці, пам'ятці тощо. Тенденція вираховувалась як частка від поділу частковості, тобто процентного змісту певної групи посуду до норми її розподілу у порівнюваних вибірках. Норма розподілу — це середнє арифметичне суми частковостей виборок. Показник тенденції градуваний на 3 ступіння: нормальні — $1 \pm 0,2$, низька — $< 0,8$, висока — $> 0,8$. При розрахуванні тенденції дані від 1 екземпляра посудини до уваги не бралися і на наслідках розрахунків не позначились, лише ставився знак +.

Дослідна частина складається ще з двох складових. У першій наводяться результати порівняльного аналізу посуду з могильників, що походять з території переважного поширення поморського обряду поховання, тобто з поморських, з одного боку, і з території переважного поширення поховань під клешами, тобто клешевих, з іншого боку. У другій частині подано наслідки порівняння посуду з поморських і клешевих поховань з зарубинецьким посудом.

I. Порівняльний аналіз посуду з поморських могильників з посудом з клешевих могильників.

1. *Порівняння на рівні класів та категорій* (рис. 3). Вибірки посуду з поморських та клешевих могильників мають посудини А, Б і Г класів, але їх кількісне співвідношення не однакове. Так, у поморській вибірці посуд класу А становить дві третини загальної кількості, а у клешевій — тільки половину. Але серед поморської менше посуду класу Б, а також класу Г, які в клешевій становлять відповідно одну п'яту та одну четвертю частини вибірки. Тенденція розподілу посуду за класами показує, що для клешової вибірки характерним є посуд класів А та Б як мископодібних, так і горщикоподібних за пропорціями, а також мископодібні класу Г. Поморській же вибірці горщикоподібні класи Б не притаманні та можуть бути інтерпретовані як запозичені, можливо, саме з клешевих пам'яток. Загалом, міра подібності за класами посуду між поморською та клешевою вибірками висока — 82,0%. За категоріями посуду подібність також висока (81,8%), але серед посуду з клешевих могильників більше горщикоподібних, і менше мископодібних (56,7% проти 43,3%), а в поморських їх кількість майже рівна — 51% і 49%.

Такий високий ступінь схожості за класами та категоріями посуду притаманний регіонам чи групам пам'яток всередині однієї культури. Так, між регіонами зарубинецької культури відзначається висока подібність за цими показниками. Для порівняння відзначимо, що подібність за класами та

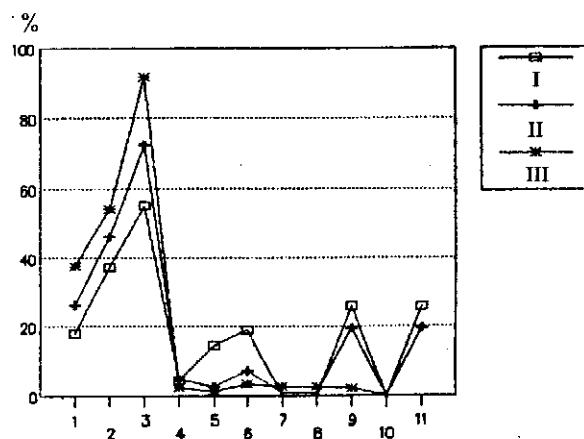

Рис. 3. Графік розподілу посуду клешової, поморської та зарубинецької вибірок за категоріями та класами: I — посуд клешової вибірки, II — посуд поморської вибірки, III — посуд зарубинецької вибірки, 1 — кількість горщикоподібного посуду класу А, 2 — кількість мископодібного посуду класу А, 3 — всього посуду класу А, 4 — кількість мископодібного посуду класу Б, 5 — кількість горщикоподібного посуду класу Б, 6 — всього посуду класу Б, 7 — кількість мископодібного посуду класу В, 8 — всього посуду класу В, 9 — кількість мископодібного посуду класу Г, 10 — кількість горщикоподібного посуду класу Г, 11 — всього посуду класу Г.

категоріями посуду між синхронними культурами буваває нижчою. Наприклад, схожість за класами між зарубинецьким та пшеворським посудом всього 60,3%, але за категоріями висока — 90,2%.

Таким чином, за класами і категоріями посуду поморські та клешеві комплекси можуть бути інтерпретовані як такі, що належать до однієї археологічної культури.

2. *Порівняння за видами посуду* (рис. 4). Тенденція розподілу посуду в поморській та клешевій вибірках за видами дозволяє виділити групу таких, які однаково притаманні обом вибіркам. З класу А — це лощені чашки з ручками, лощені миски без ручок, лощені супниці з ручками і без них, лощені горщики без ручок, лощені кухлі та келихи; з класу Б — лощені та нелощені миски без ручок; з класу Г — лощені миски без ручок. Посуду таких видів майже порівну у вибірках — поморській — 33,2%, клешевій — 34,2%.

Є види посуду притаманні для однієї з вибірок та відсутні або присутні в невеликій кількості в іншій. Так, у поморській вибірці за тенденцією розподілу багато нелощених мисок і супниць з ручками і без ручок, нелощених і лощених глеків з ручками і без ручок та горщиків з ручками класу А; нелощених супниць без ручок і лощених горщиків без ручок класу Б; лощених

і нелощених мисок з ручками класу Г. Вони становлять у поморській вибірці 54,9%, а клешевій — всього 14,8%. Але у клешевих могильниках значна кількість припадає на лощені миски з ручками, корчаги і нелощені горщики без ручок класу А; на нелощені корчаги і глеки без ручок, а також на нелощені горщики класу Б; на нелощені миски без ручок і супниці без ручок з лощеною та нелощеною поверхнею класу Г. Такий посуд у клешевій вибірці нараховує 51%, а в поморській — лише 11,8%. Тобто за структурою керамічні комплекси поморських і клешевих могильників відрізняються певною специфікою. Схожість між

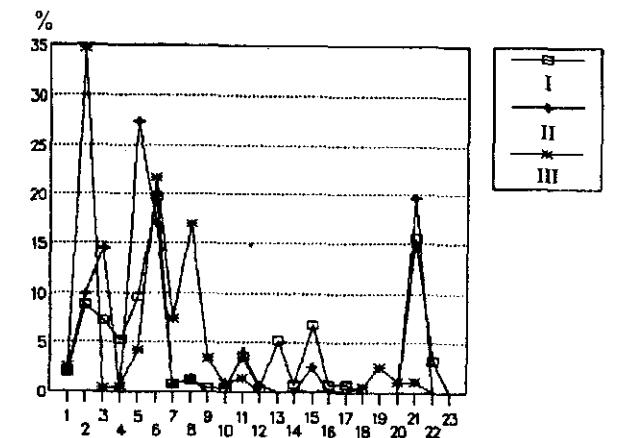

Рис. 4. Графік розподілу посуду клешевої, поморської та зарубинецької виборок за видами: I — посуд клешевої вибірки, II — посуд поморської вибірки, III — посуд зарубинецької вибірки; 1 — посуд класу А — 1—9; 1 — чашки, 2 — миски, 3 — супниці, 4 — корчаги, 5 — глеки, 6 — горщики, 7 — келихи, 8 — кухлі, 9 — чарки та стопки; посуд класу Б — 10—18: 10 — чашки, 11 — миски, 12 — супниці, 13 — корчаги, 14 — глеки, 15 — горщики, 16 — келихи, 17 — кухлі, 18 — чарки; посуд класу В — миски — 19; посуд класу Г — 20—23: 20 — чашки, 21 — миски, 22 — супниці, 23 — чарки.

ними за видами посуду в середньому — 56,5%. Для порівняння відзначимо, що за видами посуду цей показник між зарубинецькою та пшеворською культурами нижчий — 43,5%, а між окремими регіонами зарубинецької культури є значно вищим і коливається від 63% до 72%.

Таким чином, ступінь подібності за видами посуду між поморською та клешевою вибірками за значущістю все ж близче до внутрішньокультурного показника.

3. *Порівняння посуду за окремими ознаками* (рис. 5) провадилося усередині класів за категоріями посуду — окрім для мископодібного і горщикоподібного посуду.

За всіма сукупностями ознак посуд поморської та клешевої виборок в середньому має схожість вище 80%, лише за посудом класу Б близько 70%. Найбільш вагомі відмінності між горщиками класу А відрізняються за ширинорою та висотою горловини (сукупності ознак II.5 і II.7). У горщикоподібних

з поморських могильників більше посудин з дуже вузькими та високими горловинами (лицьові урни та інші види глеків), а в клешевих могильниках більше за кількістю горщикоподібних з середніми за ширину та низькими і середньовисокими горловинами. Є також відмінності і в ступені профілювання плічок (сукупність II.8). У поморському комплексі більше посуду з дуже сильно і сильно профільованими, а у клешевому — з слабо та середньoproфільованими плічками. Значно розрізняється також і посуд класу Б і насамперед за абсолютними

розмірами. У поморському комплексі частіше трапляються мископодібні з дуже великими за діаметром вінцями, а серед клешевих таких зовсім небагато. Наявні розбіжності і за пропорціями. У посуді клешової культури порівняно з поморською більше мископодібних з сильно профільованими шийками (сукупність II.6), а в поморській більше з вертикально поставленими та слабо профільованими. Є своєрідність і за морфологічними ознаками, насамперед в оформленні вінець (сукупність III.14). У поморських мископодібних спостерігається більше різновидів оформлення вінець, а у клешевих переважають округлі чи з напливом назовні. Горщикоподібні класу Б також розрізняються за абсолютними розмірами. Серед поморських частіше трапляються дуже високі посудини з вузьким горлом, а серед клешевих, навпаки, нижчі з ширшим горлом (сукупності ознак I.1 і I.2). Спостерігається певна специфіка і в пропорціях. У поморській вибірці переважають горщикоподібні з плічками розташованими низько чи посередині висоти посудини. Серед поморського більше посуду, плічки яких належать до високих за пропорціями. Серед клешевих, навпаки, більше нижчих за пропорціями, але з високо піднятими плічками, які належать до розряду середніх чи низьких (сукупності II.4 і II.9). Різничається посуд класу Б обох виборок і за морфологічними ознаками. Так, у клешевих посудин переважає округлий край вінець, а у поморських — горизонтально-плоский та округлий; клешеві горщики в основному нелощені, а поморські — лощені.

У посуду класу Г своєрідність виявляється в основному в пропорціях висоти та ширини денець та оформленні вінець (сукупності II.3; II.10; III.14). Посуд з клешової вибірки більш стрункий та високий, але з ширшими денцями та округлим краєм вінець. З поморської, навпаки, приземкуватий, з вужчими денцями та різноманітними краями вінець — часто з напливом назовні чи досередини, тобто з потовщенням.

Міра схожості за ознаками між поморським та клешевим керамічними комплексами є характерною для варіантів однієї культури. Але треба відзначити, високу схожість за ознаками і між керамікою синхронних культур пізнього передримського часу, наприклад, між зарубинецьким та пшеворським посудом тощо.

4. Зіставлення за типами. окремі ознаки в конкретних посудинах поєднуються по-різному, створюючи своєрідність керамічних комплексів. Сполучення постійного набору певних ознак для посуду класів А, Б, Г відобулося.

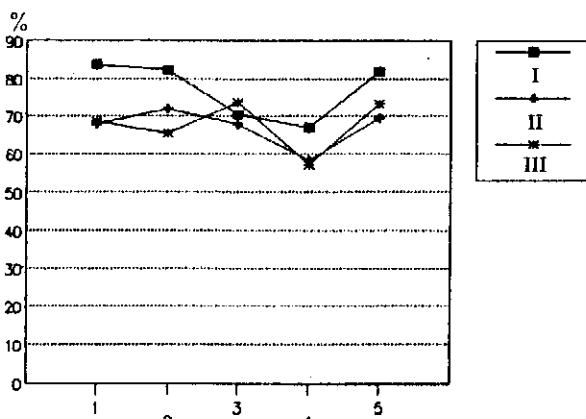

Рис. 5. Графік середнього коефіцієнта подібності за ознаками: I — поморської та клешової виборок, II — зарубинецької та поморської виборок, III — зарубинецької та клешової виборок: 1 — за ознаками мископодібного посуду класу А, 2 — за ознаками горщикоподібного посуду класу Б, 3 — за ознаками мископодібного посуду класу Г, 4 — за ознаками горщикоподібного посуду класу Б, 5 — за ознаками мископодібного посуду класу Г.

ражено у проведений типології, за якою виявлено багато типів як у поморській, так і клешевій виборках. За тенденцією розподілу всі типи можна поділити на такі, які характерні для однієї з виборок, тобто тільки в ній мають високу тенденцію і відсутні у другій, або є в невеликій кількості; а також на такі, які мають одинаково нормальну тенденцію в обох виборках, тобто одинаково характерні для них.

Для поморської характерні мископодібний посуд класу А типів 22.III; 38.III; 42.IV; 44.IV і горщикоподібний посуд типів 38.XVI; 42.XIV; 42.XVI; мископодібні класу Б типів 2.V; 6.I, які є репрезентативними типами. У клешевій вибірці посуд таких типів трапляється рідко, а тому його можна розглядати як привнесений з поморських пам'яток. Крім них є ще велика кількість типів, які в поморській вибірці присутні в поодиноких екземплярах, а в клешевій їх немає зовсім. Всі разом у поморській вибірці вони становлять 53,6% — їх відносимо до поморського сукупного типу. У клешевій вибірці такий посуд налічує всього 8,9%.

Для клешевих могильників за тенденцією розподілу з класу А характерні мископодібні посудини типів 2.I; 18.I; 26.IV; 28.IV; 38.IV і горщикоподібні типів 34.XIV; 34.XV; 34.XVI; 37.XIV; 38.XV; 40.XIII; 40.XV; з класу Б мископодібні типів 10.I; 2.III та горщикоподібні типів 6.XIII; 6.XV; 6.XVI; 6.XVII; 10.XIII; 10.XIV; 10.XVI і з класу Г мископодібні типів II і III. Перелічені типи у поморській вибірці зустрічаються спорадично і тому можуть розглядатися як запозичені, можливо, саме з клешевих пам'яток. Крім вказаних, у клешевій вибірці є значна кількість типів, представлених поодинокими екземплярами, а серед поморських їх не зафіксовано. Перелічені типи становлять клешевий сукупний тип, загальна кількість посуду якого у клешевій вибірці 67,3% (у поморській всього 12,4%).

І нарешті, є група типів посуду, тенденція розподілу яких нормальна для обох виборок, тобто такі типи одинаково характерні як для поморських, так і для клешевих могильників — тобто становлять поморсько-клешевий сукупний тип. У класі А такими є мископодібні типу 42.III та горщикоподібні типів 26.XIV; 38.XIII; 38.XIV; 40.XVI; 42.XIII; у класі Г мископодібні типу I. Посуд цих типів представлено в обох виборках. Але є типи, присутні по одному екземпляру в кожній з виборок, тобто також характерні дляожної з них. У поморській вибірці посуд поморсько-клешевого сукупного типу становить 31,3%, а в клешевій — 23,4%.

Міра схожості поморського і клешевого керамічних комплексів за типами посуду становлять 43,7%. Для схожості за типами цей показник є високим і характерним для внутрішньокультурної схожості. Наприклад, схожість посуду за типами між регіонами зарубинецької культури коливається від 28% до 42,4%. А схожість за типами всіх класів посуду зарубинецької та пшеворської культур не перевищує 28%.

Розподіл сукупних типів (поморського, клешевого, поморсько-клешевого) в обох виборках також близький за характером розподілу сукупних типів по регіонах однієї культури, наприклад, у зарубинецькій (так, у поліському регіоні посуд поліського сукупного типу становить 38,2%, полісько-середньодніпровського сукупного типу — 20,5%, полісько-верхньодніпровського сукупного типу — 11%, середньодніпровського сукупного типу лише 3,1%, верхньодніпровського сукупного типу — 5,4%, придніпровського сукупного типу — 2,3% і, нарешті, загальнозарубинецького сукупного типу — 1%).

II Зіставлення посуду з поморських і клешевих могильників з посудом зарубинецької культури.

1. *Порівняння на рівні класів і категорій* (рис. 3). У кількісному відношенні розподіл посуду за класами в зарубинецькій вибірці порівняно з поморською та клешевою має значні розбіжності. Про зарубинецьку можна сказати, що її структуру визначає посуд класу А, який становить 91,8% всього керамічного комплексу. У поморських його трохи більше двох третин, а у клешевих — ледве більше половини. Звідси випливає, що в зарубинецькій культурі значно менше, ніж у поморській та клешевій, посуду класів Б та Г. Крім того, у поморській та клешевій вибірках на відміну від зарубинецької зовсім немає мисок класу В. Показник схожості посуду зарубинецької

культури за класами з поморською дорівнює 78,8%, з клешевою трохи нижче — 60,8%.

Порівняння структури керамічних комплексів поморської та клешевої виборок з регіональними вибірками зарубинецької культури також виявляє більшу схожість з ними поморського комплексу і насамперед за класами посуду (у межах 77—79%), порівняно з клешевою вибіркою (59—61%). Це ж стосується і показників схожості за категоріями посуду, за винятком того, що з Верхнім Подніпров'ям схожість поморської та клешевої виборок значно нижча, ніж з іншими регіонами — 58,6% між поморською вибіркою та верхньодніпровською керамікою, порівняно з 78,7% з поліською та середньодніпровською і 50% між клешевою та верхньодніпровською, порівняно з 61,3% і 60,7% з поліською та середньодніпровською.

2. *Порівняння на рівні видів посуду* (рис. 4). Подібність за видами посуду між зарубинецьким керамічним комплексом та поморським і клешевим приблизно однакова — відповідно 30,0% та 27,4%. Ці показники значно нижчі, ніж схожість за видами посуду між зарубинецькою та пшеворською культурими (43,5%) і тим більше, ніж між поморською і клешевою (56,5%). Загальними видами посуду для всіх трьох виборок є взагалі ті, які у свою чергу характерні і для поморської та клешевої виборок, тобто лощені глеки без ручок, нелощені горшки без ручок, лощені чашки з ручками у класі А. Але є такі види посуду, відзначені лише тільки у зарубинецькій і поморській вибірках — це нелощені миски без ручок, лощені і нелощені горшки з ручками, нелощені глеки без ручок і лощені глеки з ручками в класі А; лощені горшки без ручок в класі Б. Лише для зарубинецької та клешевої виборок загальними є лощені миски з ручками і лощені та нелощені корчаги з ручками, тобто трохи менше видів, ніж у поморській вибірці. Цим і пояснюється дещо більший показник схожості за видами посуду зарубинецької та поморської виборок.

Якщо проаналізувати схожість поморської та клешевої виборок за видами з посудом зарубинецьких регіонів, виявиться, — що дещо більший показник характеризує їхні зв'язки з середньодніпровським регіоном (відповідно 33,7% і 33,2%), а з іншими регіонами трохи нижче: з поліським відповідно 25,9% і 23,4%, з верхньодніпровським — 23,6% і 21,1%.

3. *Порівняння на рівні ознак* (рис. 5). Порівняння на рівні ознак провадилося за категоріями посуду по класах. У середньому за всіма видленими ознаками, зарубинецький посуд (як загалом за культурою, так і за окремими регіонами) має трохи більшу ступінь схожості з клешевою, ніж з поморською керамікою. Показник схожості зарубинецького посуду класів А, Б, і Г за ознаками і з поморським і з клешевим варіює в межах 70% (трохи нижче, а в окремих випадках вище).

4. *Порівняння на рівні типів*. Набір типів, видлений за схемами, у зарубинецькій культурі значно більший, ніж у поморській чи клешевій. Показники схожості зарубинецької культури за типами з поморською та клешевою приблизно однакова і дорівнюють відповідно 19,3% і 21%. У зарубинецькому комплексі посуд однотипний з поморським складає 24,5%, а однотипний з клешевим дещо більше — 30,9%. Аналіз тенденцій розподілу конкретних типів дозволяє зробити висновок про те, з якою з двох виборок (поморською чи з клешевою) можна пов'язати появу того чи іншого типу в зарубинецькій культурі (якщо не брати до уваги інших можливих джерел). З поморською культурою можуть пов'язати своє походження в зарубинецькій культурі такі типи: з класу А мископодібні 22.III; 38.III і горщикоподібні 26.XIV, 38.XIV, 42.XIV, 42.XVI; з класу Б мископодібні 2.V, 6.I. З території клешевої вибірки можуть бути пов'язані з класом А типи мископодібного посуду 1.I, 2.I, 18.I, 26.IV і горщикоподібного — 34.XIV, 34.XV, 34.XVI, 38.XV, 42.XV; з класом Б мископодібні — 2.III, 10.I, горщикоподібні — 6.XIII, 10.XIII, 10.XV і з класом Г мископодібні типу III. Але є типи, які генетично можуть бути пов'язані як з територією поморських, так і з клешевих могильників. Це мископодібний посуд класу А типів 38.IV, 42.III; горщикоподібний посуд типів 38.XIII, 38.XIV, 40.XVI, 42.XIII, а також мископодібний посуд класу Г типів I і II (рис. 6, 7). Розширення кола культур для з'ясування генетичних витоків за-

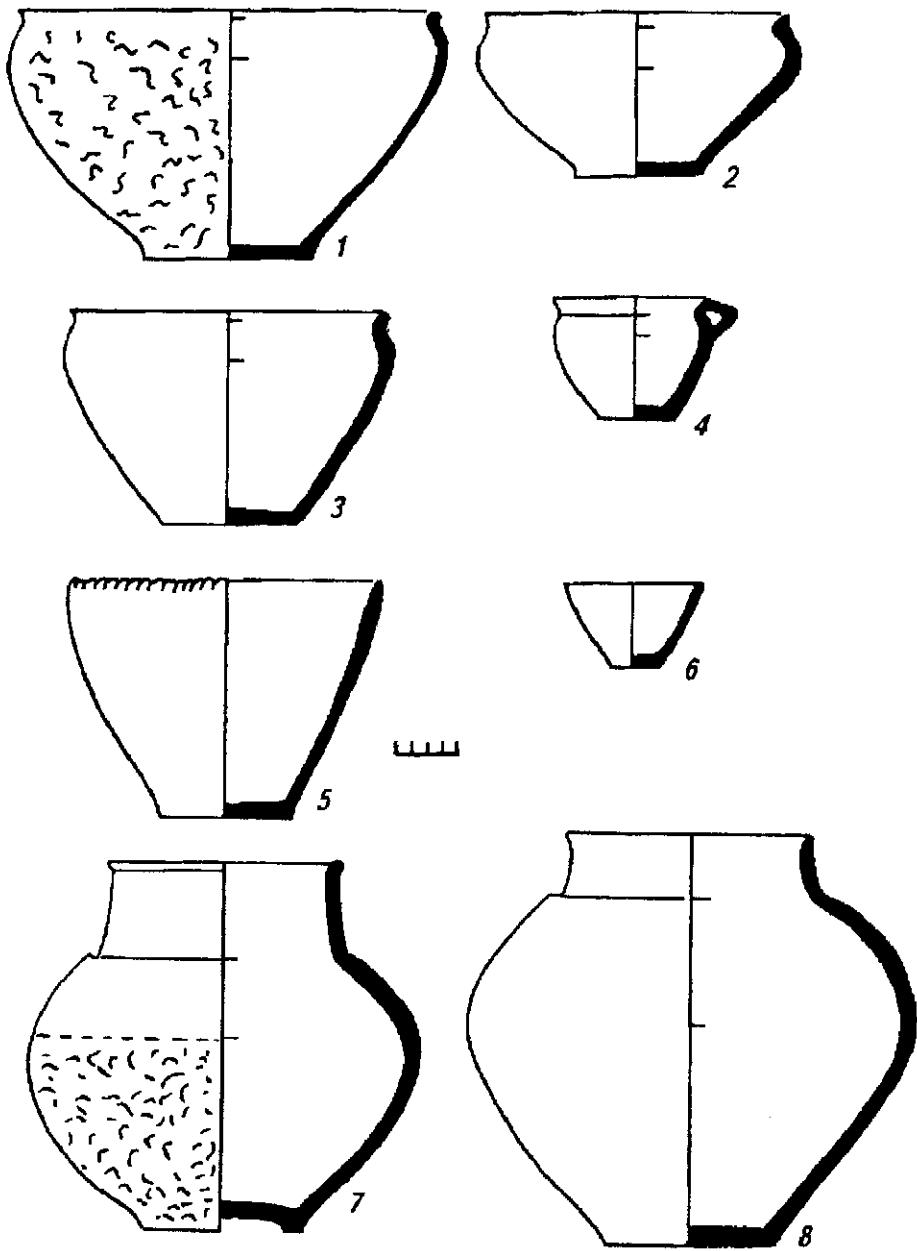

Рис. 6. Посудини з поморської та зарубинецької виборок, подібні за типологічними ознаками: 1 — Михалково, рис. 11а — клас А, тип 26.I; 2 — Чаплин, поховання 101 — клас А, тип 26.I; 3 — Михалково, рис. 8. h — клас А, тип 22.III; 4 — Пирогів, поховання 180 — клас А, тип 22.III; 5 — Михалково, рис. 11g — клас Г, тип II; 6 — Велемічі ІІ, поховання 54 — клас Г, тип II; 7 — Милошево, рис. IV.c — клас А, тип 42.XIV; 8 — Отвержичі, поховання 63 — клас А, тип 42.XIV.

рубинецької культури, можливо, внесе певні корективи в отримані висновки. Територія поморських і клешевих могильників перекривала зарубинецьку культуру в Поліссі. Тому теоретично саме територія поліського регіону зарубинецької культури повинна була зазнавати найбільші впливи з їхнього боку. Подібність посуду поліського регіону з поморським за типами становить 21%, а з клешевим — 24%. Відповідно посуд аналогічних з поморськими типами у Поліссі становить 25,5%, а аналогічних з клешевими — 35,9%.

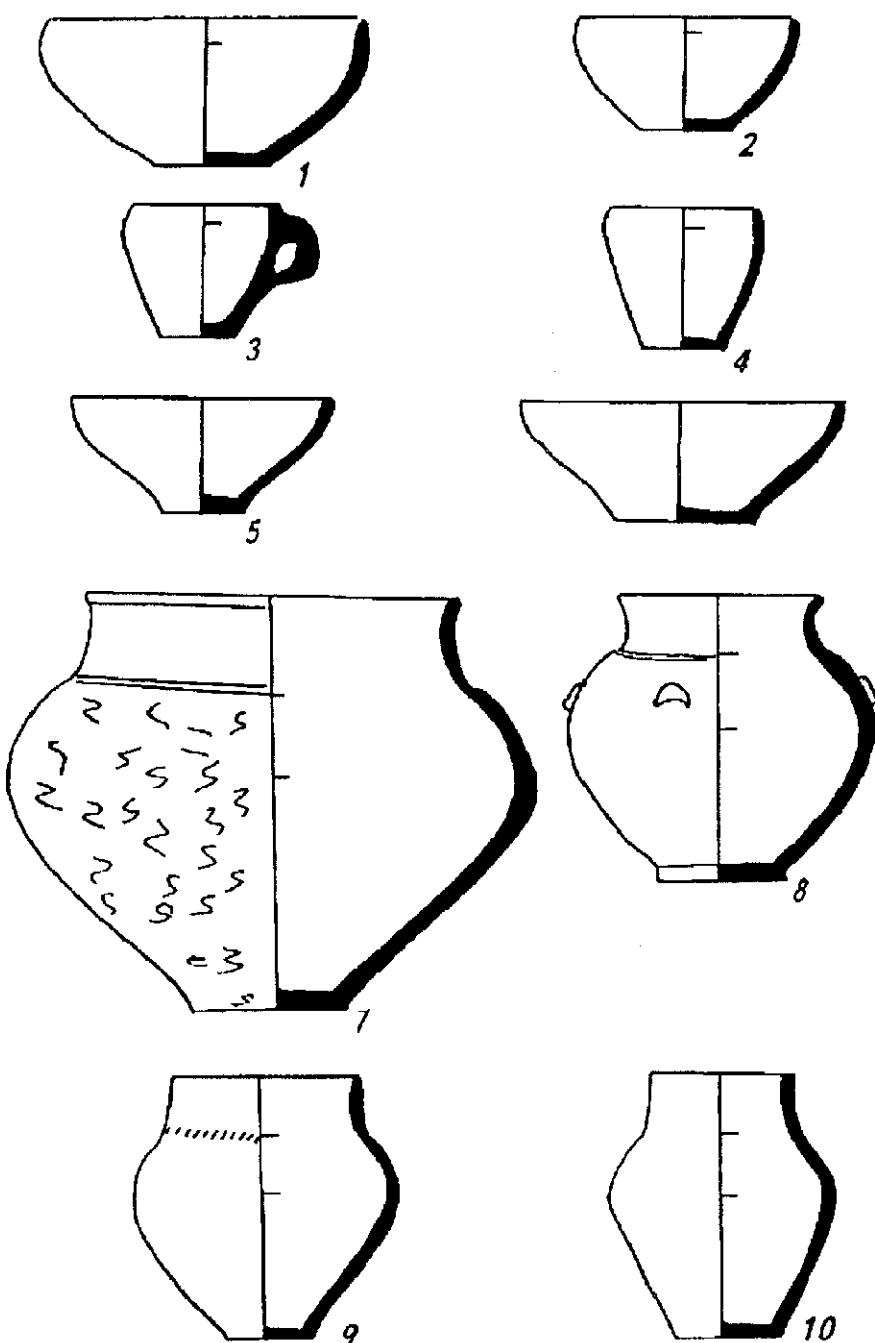

Рис. 7. Посуд з клешевих і зарубинецьких виборок, подібних за типологічними ознаками:
 1 — Варшава-Грохов, поховання 129 — клас Б, тип 10.I; 2 — Велемичі ІІ, поховання 108 — клас Б, тип 10.I; 3 — Трансбор, поховання 79 — клас Б, тип 6.XIII; 4 — Велемичі ІІ, поховання 108 — клас Б, тип 6.XIII; 5 — Трансбор, поховання 5c — клас Г, тип I; 6 — Чаплин, поховання 189 — клас Г, тип I; 7 — Варшава-Грохов, поховання 63 — клас А, тип 42.XIV; 8 — Дівич-гора, поховання 21 — клас А, тип 42.XIV; 9 — Трансбор, поховання 103 — клас А, тип 38.XVI; 10 — Дівич гора, поховання 22 — клас А, тип 38.XVI.

Схожість кераміки середньодніпровського регіону зарубинецької культури з поморською вибіркою за типами дещо менше і становить 18,7%, що майже повністю збігається з показником схожості з клешевої вибіркою — 18,9%. Посуду аналогічного поморському за типами на Середньому Подніпров'ї

налічується 22,6%, а подібного до клешевого — 28,9%. На формування ж керамічного комплексу верхньодніпровського варіанту поморська і клешева спільноті вплинули менше, оскільки схожість за типами становить лише відповідно 7,8% і 6,5%. Кількість посуду подібного поморському у Верхньому Подніпров'ї 18%, а подібного клешевому — 16,5%.

На підставі проведеного аналізу можна дійти таких висновків:

1. У посуді з могильників з переважанням поморського обряду поховання, з одного боку, і з могильників з переважанням обряду поховань під клешами, з іншого боку, спостерігається певна своєрідність за всіма рівнями, на яких провадилось порівняння. Але кількісна міра своєрідності кераміки не дозволяє провести якісного розподілу могильників на окремі культури. Подібні кількісні показники характерні для окремих регіонів усередині однієї культури.

2. Результати, отримані при порівнянні поморської та клешової виборок з зарубинецькою, підтверджують, розширяють і якоюсь мірою коригують висновки, опубліковані раніше. Насамперед, треба відзначити, що у формуванні керамічного комплексу зарубинецької культури є внесок поморської культури в широкому розумінні, тобто не тільки регіону переважного поширення клешевого обряду поховання, який безпосередньо сусідив з зарубинецькою культурою, але й території поморського обряду. За рядом показників саме поморський внесок міг бути навіть дещо сильнішим, на що вказує вища міра схожості за класами та за категоріями посуду. Порівняння за видами, ознаками та типами показують приблизно одинаковий рівень участі різних територій поморської культури в етногенезі зарубинецької. Однак кількість посуду за типами подібного до клешової в зарубинецькій культурі більше на 6%, ніж аналогічної у поморській.

3. Що ж стосується ступеню поморського і клешевого впливів на окремі регіони зарубинецької культури, то за більшістю показників (за категоріями, видами, і особливо типами посуду) відзначається менший внесок у верхньодніпровський регіон порівняно з поліським та середньодніпровським. Також треба відзначити, що поморський і клешевий регіони дещо інтенсивніше сприяли на формування структури середньодніпровського комплексу на рівні видів посуду порівняно з поліським на 7—10%. Але на складі типологічного ряду більше відбився вплив на Полісся, ніж на Середнє Подніпров'я. Проте і у поліському і у середньодніпровському регіонах кількісно трохи більше посуду подібного до клешевого сукупного типу.

4. Таким чином, статистичний порівняльний аналіз поморської і клешової кераміки з зарубинецькою ще раз підтверджив висновки тих дослідників, які визнають внесок поморської культури та широкому її значенні у генезис зарубинецької культури, який щоправда був далеко не одинаковий в різних регіонах. Водночас виявилася помилковість уявлень про вибірковість поморського і клешевого впливу на поліський та середньодніпровський регіони зарубинецької культури.

Примітки.

¹ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289.

² Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 76.

³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 126, 127.

⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 16.

⁵ Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1981.— С. 6, 7; Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— СПб.— 1993.— № 2.— С. 178.

⁶ Каспарова К. В. О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Ziemie Polskie w wczesnej epoce zelaza i ich powiasania z innymi terenami (Materiały z konferencji — Piszow, 17—20.1991).— Piszow, 1992.— S. 229.

⁷ Еременко В. Е. Поморская культура, кельты в Южной Польше и поморская версия сло-

жения латенизированных культур // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным (Тез. докл. 4 конф. мол. ученых ИА АН ССР). — М., С. 111—113.

⁸ Dabrowska T. Wczesne fasy kultury przeworskiej (chronologia-zasieg-powiazania). — Warszawa, 1988.— S. 17.

⁹ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Москва, 1983.— С. 17.

¹⁰ Dabrowska T. Kultura zarubinecka // Prahistoria zeim Polskich.— 1981.— Т. 5.— S. 323—328.

¹¹ Neweglowski A. Uwagi o chronologii i geneze kultur zarubineckiej przeworskiej (na marginezie artykułu K. V. Kasparevej «Zarubinieckaj kultura w chronologiczskoj sisteme epoki latena») // APolski, Т. 31.— S. 209.

¹² Пачкова С. П. О соотношении поморско-клешевой и зарубинецкой археологических культур по керамическим материалам // Ziemia polska we wczesnej epoce zelaza i ich powianzania z innymi terenami (Materiały z konferencji — Pzeszów, 17—20.09.1991), Pzeszów, 1992.— S. 265—288; Gadzkiewicz-Wozniak M. Cmentarzysko luzycko-kloszowe Warzawa-Grochów, st. Brylowczynna // Mat. Star.— Т. 7.— 1961.— S. 47—110; Kietlinska A., Miklaszewska R. Cmentarzysko grobow kloszowych we wsi Transbor, pow. Minsk Maz // Mat. Star. Т. 7.— 1963.— S. 225—330; Zawadzka B. Cmentarzysko grobow kloszowych w Warszawie-Henrikowie // Mat. Star., Т. 10.— 1964.— S. 229—321; Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— Вып. Д1—29.

¹³ Jeziorska G. Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej Igrzycznej, gm. Linia // Pomorania Antiqua.— 1978.— Т. 8.— S. 229—262; Janikowski J. Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Teresinie, pow. Bydgoszcz // Pomorania Antiqua.— 1974.— Т. 5.— S. 275—298; Lachowicz R., Lachowicz F. Cmentarzysko kultury pomorskiej w Maryncu, pow. Złotów, st. 1, MZP, Т. 7, 1961.— S. 85—152; Luka L. E., Gladkowska-Rzeczycka J. Analiza archeologiczno-antropologiczna grobow kultury pomorskiej, odkrytych w Milosczewie i w Niepoczołowicach w pow. Wiejherowskim // Rocznik Gdanski, 1958—1959, Gdansk, Т. 17—18, 1960.— S. 271—298; Miklaszewska R. Materiały z okresu Halsztackiego oras z wczesnego okresu latenskiego w dorzeczu gornej Warty i srodkowej Pilicy ze zbiorow panstwowego muzeum archeologicznego // WA.— Т. 41.— Z. 3.— 1962.— S. 230—242; Jasdzewska M. Naczynie z ornamentyka figuralna z grobu kultury wschodniopomorskiej w Pychłowicach // PMMAE, seria Archeologiczna, 1987.— №34.— 1990.— S. 101—106; Okuliczowie L. i J. Cmentarzysko kultury pomorskiej i z okresu rzymskiego w Michałkowie, gm. Dobrzyn, woj. Włocławek // WA, 1976.— Т. 41.— z. 4.— S. 435—460; Różanska H. Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za lata 1959—1960 // WA, 1962.— Т. 28, Z. 2.— S. 174—191; Różanska H. Cmentarzysko z okresu latenskiego w miejscowości Suchodoul, pow. Sochaczew, st. 1 // WA.— Т. 35, Z. 1.— S. 52—68; Różanska H. Wyniki badań w 1967 r. na cmentarzysku kultury pomorskiej w Sopieszynie, pow. Wleyherowo, st. 1. // WA.— Т. 35.— Z. 1.— S. 84—91; Różanska H. Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobow kloszowych we wsi Pasikonie, pow. Sochaczew // WA, 1976.— Т. 41.— Z. 2.— S. 139—154; Szukala M. Cmentarzysko ludnosci kultury pomorskiej w Zaborowie, woj. Piortkowskie // PMMAE, Seria archeol.— Т. 35.— 1988, 1990.— S. 95—100; Wiacek B. Cmentarzysko kultury pomorskiej w Rabiu, pow. Kartuski // Rocznik Gdanski, 1962.— Т. 21.— S. 265—280.

¹⁴ Wengrzynowicz T. Kultura grobow kloszowych na Masowszu i Podlasiu w swietle proby typologicznej klasyfikacji ceramiki // WA, 1988.— Т. 49 (1984).— S. 3—16.

¹⁵ Czopek S. Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Preszow, 1992.— S. 11—13

¹⁶ Пачкова С. П. Вказ. праця.— С. 268, 269.— Табл. 2—3.

¹⁷ Пачкова С. П. Вказ праця.— С. 269, 270.— Табл. 4—8.

¹⁸ Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—136.

С. П. Пачкова

ЗАРУБИНЕЦКАЯ И ПОМОРСКАЯ КУЛЬТУРЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КЕРАМИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ

Статья посвящена выяснению вопросов соотношения могильников по преимуществу с поморским и клешевым обрядом погребений — относятся эти могильники к одной культуре или разным и имеют ли они отношение к этногенезу зарубинецкой культуры. Для решения этих вопросов привлечена керамика — наиболее массовая категория археологического материала. Для выполнения поставленных задач была создана база

данных в системе «Paradox» и разработана программа статистической обработки и сравнительного анализа подготовленных выборок керамики. Все работы проводились на JBM — совместимых машинах класса AT-286 и AT-386. Зарубинецкая выборка посуды состоит из 1569 целых сосудов из пятидесяти памятников всех регионов зарубинецкой культуры, поморская из 153 сосудов, отобранных из 15 могильников Польского Поморья, клешевая — из 248 сосудов трех могильников Мазовии и нескольких пунктов украинского и белорусского Полесья. Сравнительный анализ всех выборок проводился на уровне классов и категорий, видов, признаков и выделенных типов посуды. Был использован метод вычисления меры сходства двух комплексов и метод расчета тенденции распределения какой-либо группы керамики для выяснения ее значимости в археологическом комплексе.

Проведенный сравнительный анализ поморской и клешевой выборок позволил выявить определенное своеобразие каждой из них, которое проявляется на всех уровнях сравнения, что в какой-то мере подтверждает выводы Т. Венгржинович. Но количественная мера этого своеобразия находится в пределах, допустимых для материалов одной культуры различных ее территорий. То есть и поморская и клешевые выборки по структуре, а именно по количественному и качественному распределению в них классов, категорий и видов посуды, а также по сочетанию в них совокупных типов — набора конкретных типов, характерных для своей и сопредельной территории, вполне соответствуют одной археологической культуре, но различным ее вариантам.

По результатам сравнения поморской и клешевой выборки с выборкой зарубинецкой культуры можно сделать вывод об ощутимом вкладе поморской культуры всех ее территорий в генезис зарубинецкой культуры основных ее регионов. Но степень участия в формировании керамического комплекса верхнеднепровского варианта все же значительно ниже, чем полесского и среднеднепровского. Кроме того в среднеднепровском регионе поморский вклад сказался сильнее на структуре керамического комплекса, а в Полесье — на формирование типологического ряда посуды. Но и в Среднем Поднепровье и в Полесье в количественном отношении посуды типологически близкой клешевой несколько больше, чем посуды типологически близкой поморской.

S. P. Pachkova

ZARUBINETS AND POMORIAN CULTURES: COMPARATIVE ANALYSIS OF POTTERY ASSEMBLAGES

This paper is aimed to elucidate whether sepulchres with the Pomorian and Cleshevian rites of burial belong to the same culture or to different cultures and whether they have any relation to the ethnogenesis of Zarubinets culture. To solve these problems we have used pottery as the most mass category of archaeological findings. To be in line with problems to be solved have created a database in system «Paradox» and developed a program for statistical processing and comparative analysis of pottery samples prepared. The works were made by JBM, compatible computers of AT-286 and AT-386 classes. The Zarubinets sample of pottery embraced 1569 integer vessels taken out of 50 sites of all regions of Zarubinets culture; the Pomorian sample consisted of 153 vessels taken out of 15 sepulchres of Polish Pomorie; the Cleshevian sample included 248 vessels taken out of three sepulchres in Mazovia and in some areas of Ukrainian and Byelorussia Polesie. A comparative analysis of all the samples was made at the level of classes and categories, types, attributes of identified pottery. We have used the method for estimating the degree of similarity between two assemblages and the method for estimating a tendency to distribution of either group of pottery with the aim to comprehend its significance in the archaeological assemblage.

The comparative analysis of the Pomorian and Cleshevian samples has permitted revealing definite originality of each sample observed at all stages of comparison, which anyhow confirms conclusions made by T. Vengrzhinovich. However, a quantitative measure of this originality lies in the ranges admissible for findings of the same culture in different territories. So, the structure of both the Pomorian and the Cleshevian samples, i. e. quantitative and qualitative distribution of pottery classes, categories and types in them, as well as combination of joint types (a set of specific types intrinsic to its own and contiguous territory) in them, show that the samples mentioned quite correspond to the same archaeological culture, though its different variants.

Results obtained from comparison of the Pomorian and Cleshevian samples with the Zarubinets culture sample support the conclusion about significant contribution made by

Pomorian culture in all its territories to the genesis of Zarubinets culture in its main regions. However the measure of participation of the Upper-Dnieper variant in formation of the pottery assemblage is significantly lower than that of the Polessian and Mid-Dnieper variants. Besides, in the Mid-Dnieper region the Pomirian contribution influenced more intensively the structure of the pottery assemblage, while in Polesie — formation of a typological series of pottery. But both in the Mid-Dnieper region and in Polesie the amount of pottery typologically related to the Cleshevian one is somewhat higher than the amount of pottery typologically similar to the Pomorian one.

Одержано 17.01.95.

О СЛОЖЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ТРАДИЦИЙ В ДРЕВНЕРУССКОЙ МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ

Г. А. Вознесенская

Работы по изучению техники и технологии кузнецкого ремесла разных древнерусских земель, осуществленные в последние десятилетия, привели исследователей к однозначному выводу о региональных различиях в производственных традициях северорусских и южнорусских земель.

Своеобразие технологических традиций в кузнецком ремесле северо-западных земель Древней Руси, материальная культура которых во многом близка западнославянскому, балтскому, финно-угорскому миру, состоит в широком освоении сварных конструкций изделий из железа и стали и в значительной доле среди них трехслойного пакета. Технология трехслойного пакетирования основана на сварке в блок трех полос металла: в центре — стальная и по бокам железные. Наиболее пригодна для производства клинов ножей.

Тип узколезвийного ножа удлиненных пропорций с толстой спинкой и многослойным, чаще всего трехслойным, клином получил широкое распространение в европейской кузнецкой технике в последней четверти I тыс. н. э. Металлографическими исследованиями таковые выявлены среди кузнецких изделий, найденных на территории Англии, Северной Германии, Скандинавии, Средней и Восточной Европы¹. Л. С. Розанова, опираясь на мнение Р. С. Минасяна² о происхождении этой формы ножей из Северной Европы, приходит к выводу, что кузнецкое ремесло северорусских земель, в частности, новгородское связано с североевропейскими традициями³.

Несомненен тот факт, что такие ножи характерны для кузнецкой продукции тех древнерусских памятников, где фиксируется активное славяно-норманское взаимодействие. Анализ показывает, что наиболее ранние трехслойные ножи найдены при раскопках торгово-ремесленных поселений протогородского типа, возникновение и существование которых на Руси, так же как близких им торговых городов Балтийского поморья, связано с бурным развитием трансевропейских торговых связей в IX—X вв. Ножи с прямой спинкой и трехслойным клином (вариант A1) встречаются уже в древнейших погребениях Бирки (конец VIII—IX вв.)⁴, известны они среди клинов IX в. из Хайтабу⁵. Наличие ножей с трехслойным клином в материалах торгово-ремесленных поселений Восточной Европы (Гнездово и Сарское городище) определил еще Б. А. Колчин⁶. Дальнейшими исследованиями установлено, что трехслойный пакет был доминирующей технологической схемой в кузнецких изделиях Гнездова⁷. В торгово-ремесленном поселении Крутник у с. Городище Вологодской обл. (вторая половина IX — последняя треть X в.), предшест-

© Г. А. ВОЗНЕСЕНСКАЯ, 1995

«АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1995 г.

веннике древнерусского Белоозера, терхслойные клинки составляют около 80% всех ножей⁸. Больше половины исследованных ножей из слоев X—XII вв. в Городке на Ловати, предшественнике древнерусского города Великие Луки, также изготовлены по трехслойной технологии⁹. На поселении Шестовица (Черниговской обл.) более чем в других южнорусских центрах ощутима доля трехслойных ножей¹⁰. Но наиболее ранние трехслойные ножи среди восточноевропейских древностей происходят из Старой Ладоги, где эта технологическая схема определена как основная для клинков из слоев конца VII—IX вв.¹¹

Учитывая эти обстоятельства, можно предположить, что проникновение трехслойных клинков на обширные пространства Восточной Европы связано с международной торговлей и естественно их появление в торгово-ремесленных поселениях, служивших ее опорными пунктами. М. Ф. Гурин установил, что среди трехслойных ножей Полоцкой земли встречаются экземпляры, которые выделяются из общей массы по содержанию примесей химических элементов в стальных полосах. Вслед за А. Антейном исследователь считает, что изделия с повышенным содержанием никеля в стали могут быть привозными (или привозное сырье) предположительно из Скандинавии (о. Готланд?) или Центральной Европы¹². Вспомним также, что в средневековом городе была обычной работа иноземных ремесленников, и древнерусский город не был исключением. Р. Плейнер именно в работе иноземных мастеров при дворах господствующей знати видит зарождение вотчинного ремесла¹³.

Примечательно то обстоятельство, что производство трехслойных клинков в Северной и Восточной Европе по времени практически совпадает с существованием торгово-ремесленных поселений протогородского типа: к тому моменту, когда они приходят в упадок (конец X — начало XI вв.) в кузнецном деле начинает появляться технология вварного лезвия — переходный вариант от трехслойной схемы к технике наварного стального лезвия. Мода на трехслойные клинки постепенно проходит, и к началу XII в. они редко встречаются в древнерусской кузнечной продукции.

Быстрое и широкое распространение технологии трехслойных клинков в IX—X вв. связано с общими закономерностями и тенденциями развития во всех областях жизни народов Северной и Восточной Европы эпохи образования государств. В производстве это особенно чувствуется и ученые отмечают, что ремесло открытых торгово-ремесленных поселений следовало не столько местным племенным, сколько новым международным традициям¹⁴.

Все исследователи подчеркивают практическую целесообразность конструкции, экономичность в смысле использования дорогостоящей стали и трудоемкость изготовления изделий с трехслойным клинком. Б. А. Колчин установил, что решающим фактором, влиявшим на изменение элементов конструкции орудий труда, были экономические причины — удешевление стоимости изделия путем упрощения технологии производства¹⁵. Именно в связи с развитием древнерусской экономики и расширением сбыта продукции городского ремесла, до того работавшего преимущественно на заказ, технология производства трехслойных клинков уступает место упрощенной технологии вварного и наварного лезвия. Этот период смены технологии и конструкции ножа приходится на конец первой трети XII в., знаменуя начало второго этапа развития древнерусского ремесла, для которого характерно развитие свободного мелкотоварного производства¹⁶.

Б. А. Колчин считал, что многослойная технология ножей использовалась кузнецами, работавшими на заказ для небольшого круга потребителей и не зависящими целиком от производительности своего труда, но при этом полагал, что деревенские кузнецы-универсалы не могли изготавливать многослойные стальные лезвия: их деревенский смерд получал от городского специализированного ремесленника¹⁷. Что касается южнорусских территорий, то принципиального различия в употреблении трехслойного пакетирования в городских и сельских материалах не выявлено. В целом, на южнорусских памятниках X—XI вв. эта технологическая схема кузнечной продукции встречается в 2—3 раза реже, чем в северорусских землях. Только в Киеве

среди ножей из комплексов X—XI вв. на Старокиевской горе процент трехслойных клинов (41%) выше обычного для южнорусских памятников.

Присутствие трехслойных ножей в материалах сельских поселений можно объяснить развитыми торговыми отношениями между городом и селом, если бы речь шла не о X—XI вв., когда ремесло города не имело еще широкого рынка сбыта. Традиционно считается, что владение сложной технологией трехслойного пакетирования было привилегией высокопрофессиональных городских мастеров. Однако господство этой технологии в кузнецном производстве неславянских народов в догородской и догосударственный периоды а также длительное ее бытование на окраинных землях древнерусского государства вплоть до XIV в.¹⁸, не затронутых еще бурным развитием экономики и рыночных связей, заставляют пересмотреть этот тезис.

Трехслойные клиники безусловно удовлетворяют условиям технического совершенства и надежности в эксплуатации. Трудоемкость изготовления диктует их производство в сравнительно небольших количествах (на заказ). Все это вполне соотносится с характеристикой продукции вотчинного ремесла, относительно свободного от конкуренции и поисков оптимальных технологий¹⁹. Поэтому многослойные клиники ножей могли быть продукцией древнерусских вотчинных ремесленников, работавших в княжеских и боярских усадьбах или больших селах при них.

В кузнецком ремесле южнорусских земель несомненно преобладают простые технологические решения: отковка изделий целиком из железа и стали, и вплоть до татаро-монгольского нашествия сохраняется древняя технологическая традиция использования цементации и закалки кузнецких изделий.

Проведенные в последние годы исследования кузнецкой продукции города-крепости Изяславля на пограничье русских земель, Вышгорода — крупного ремесленно-торгового центра в Среднем Поднепровье, и сельских поселений на Киевщине и Черниговщине безусловно подтвердили сделанный ранее вывод о региональных различиях в производственных традициях древнерусской железообработки. Среди южнорусской кузнецкой продукции доминируют цельностальные и цельножелезные изделия: их всегда в общей сложности более половины (от 54% в Киеве до 76% на поселении Григоровка). Это соотношение верно как для периода X—XI вв., так и для XII—XIII вв., как в городской продукции, так и в сельской.

Сварные технологические схемы, представленные преимущественно торцовкой наваркой стальных лезвий, в южнорусских городах практически не превышают 1/4 от всей продукции. В сельских материалах их совсем немного: 10% и менее.

Вторичная цементация,— науглероживание рабочих частей орудий труда и инструментов, применялась как в X—XI вв., так и позже. В общем объеме производства ее удельный вес (5—15%) невелик, и падает он, вероятно, с XIII в., когда резко возрастает масса кузнецких изделий с наварными стальными лезвиями. Цементируются определенные виды продукции (ножницы, зубила, слесарные долота) и это свидетельствует о том, что выбор технологической схемы в некоторой степени зависит от вида инструмента.

Преобладание цельнометаллических конструкций среди кузнецких изделий южнорусских поселений связано прежде всего с древними производственными традициями. Об этом свидетельствует изучение технического строя кузнецкого ремесла археологических культур I тыс. н. э. на территории украинской лесостепи. В результате этих исследований удалось установить, что основные технологические приемы улучшения рабочих качеств инструментов состоят в использовании цементации и термической обработки поковок. Применяется пакетирование сырья как своеобразный способ подготовки полуфабриката, из которого затем отковывается цельнометаллическое изделие. Именно в этих операциях можно усматривать сохранение кельтских производственных традиций, особенно ощущимых в позднеримское время²⁰.

Использование активной сварки железа и стали в одном предмете с конструктивной целью спорадически появляется еще в скифской железообработке. Но эта технологическая новация в последующие столетия не получила дальнейшего развития в указанном регионе. К концу I тыс. н. э. при общем

поступательном развитии восточнославянского кузнечного ремесла в формировании его производственных традиций заметны определенные различия: у населения Днепровского Правобережья сохраняется старая технологическая традиция, а на Левобережье в роменской культуре заметно больше распространены сварные конструкции из железа и стали, особенно технология трехслойного пакета.

По-видимому, преобладание цельнометаллических конструкций среди кузнечных изделий южнорусских земель в определенной степени связано и с характером исходного сырья. Во всяком случае, серии исследованных древнерусских ножей свидетельствуют, что цельностальные клинки обычноковались из неоднородной сырцовой стали, а на наварные лезвия шла твердая сталь высокого качества, нередко привозная. Изучение М. Ф. Гуриным металла трехполосных ножей Полоцкой земли свидетельствует, что хорошая сталь ввозилась в древнерусские земли. В работе Г. Н. Сагановича о кузнечном ремесле Белоруссии позднего средневековья суммированы данные о торговле железным полуфабрикатом и готовыми изделиями на белорусских землях в XIV—XVIII вв. Письменные источники свидетельствуют, что металлическое сырье и, в частности, прекрасное шведское (свейское) железо и сталь издавна были предметом традиционного импорта в Белоруссию²¹.

Разумеется, такие налаженные торговые связи начинали складываться намного раньше. Примером подобного традиционного металлического импорта из западноевропейских ремесленных центров, существовавшего несколько столетий, могут служить высококачественные ножи. В XIII в. это великолепные ножи с клинком из сварочного дамаска, находки которых известны в ряде древнерусских городов (Новгороде, Изяславле, Полоцке, Витебске, Минске, Масковичах, Лукомле). В XIV—XVIII вв. ножи также были заметной статьей ввоза на русский рынок готовых изделий из Центральной и Западной Европы²².

Что касается вообще проблемы распространения сырья и готовых изделий в древнерусской железообработке, то окончательное суждение по этому вопросу будет принадлежать новым методам исследования железных предметов на основе спектрометрических измерений.

В исторической литературе, посвященной технологическому изучению средневекового кузнечного производства, начиная с работ Б. А. Колчина и до настоящего времени, цельнометаллические изделия считаются не столько технологически простыми, что само по себе должно быть достоинством, сколько в некотором роде примитивными по сравнению со сварными конструкциями, которые представляются всегда прогрессивными. Однако с точки зрения роста производительности труда и развития товарности производства наиболее экономически выгодной является конструкция цельнометаллического изделия. Ведь, согласно Б. А. Колчину, с появлением технологии наварного стального лезвия снизилась трудовая емкость затрат и возросла производительность труда кузнеца по сравнению с изготовлением трехслойных клинков. В таком случае оценка трудовой емкости затрат на изготовление цельнометаллического ножа по сравнению с любой сварной конструкцией должна быть еще ниже, так как количество операций при его отковке тоже значительно уменьшается. Следовательно, цельножелезные и цельностальные ножи можно считать массовой и дешевой продукцией мелкотоварного производства.

Технологическая характеристика южнорусской кузнечной продукции позволила внести некоторые коррективы в известный тезис о том, что деревенское и городское кузнечные ремесла экономически, социально и технологически резко различались²³. В технологическом аспекте он справедлив преимущественно для второго периода развития древнерусского ремесла, начавшегося со второй трети XII в. и характерного резким расширением ассортимента продукции, значительной рационализацией производства, внутриотраслевой специализацией, т. е. для периода бурного развития мелкотоварного производства, рассчитанного на широкий рынок сбыта. В предшествующий период, которому соответствовал вотчинный характер производства, технологические различия в продукции городского и сельского куз-

ненца почти неощущимы. Кроме того, определенное значение имеет социальная типология исследуемого памятника: в наших исследованиях кузнечную продукцию деревни представляют, в основном, владельческие села, центры вотчинного хозяйства. Будем надеяться, что последующие изыскания расширят и уточнят первоначальные выводы.

Примечания

¹ Ottway P. Anglo-Scandinavian Knives from 16—22 Coppergute // The Crafts of the Blacksmith.— Belfast, 1984.— S. 83—86; Pleiner R. Zur Technik von Messerklingen aus Haithabu // Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu.— Bericht 18.— 1983.— S. 63—92; Arrhenius B. Arbeitsmesser aus den Gräben von Birka // Birka. II:3 Sistematische Analisen der Gräberfunde.— Stockholm, 1989.— S. 79—92.

² Минасян Р. С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // Археологические сообщения Государственного Эрмитажа.— Л., 1980.— Вып. 21.— С. 68—74.

³ Розанова Л. С. Технология кузнечного производства в городах Новгородской земли // Новгород и Новгородская земля.— Новгород, 1989.— С. 73—76; Розанова Л. С. Кузнечная продукция и техника ее производства на северо-востоке Руси в X—XIII вв. // Материалы по средневековой археологии Руси.— М., 1991.— С. 202—225.

⁴ Arrhenius B. Op. cit.— S. 81.

⁵ Pleiner R. Op. cit.— S. 63—92.

⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА.— 1953.— № 32.— С. 221, 222.

⁷ Розанова Л. С. Технологические особенности в кузничном производстве северо и южно-русских городов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Тез. докл.— Чернигов, 1988.— С. 59.

⁸ Розанова Л. С. Итоги металлографического исследования кузнечных изделий // Голубева Л. А., Кочуркина С. И. Белозерская весь.— Петрозаводск, 1991.— С. 59.

⁹ Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства в Городке на Ловати (в печати).

¹⁰ Вознесенская Г. А. Технология кузнечного производства на древнерусском поселении в с. Шестовица // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».— Тез. докл.— Чернигов, 1988.— С. 56.

¹¹ Кочуркина С. И., Розанова Л. С. Итоги технологического изучения кузнечной продукции древней корелы (по материалам городищ Паасо и Тиверск) // КСИА АН СССР.— 1987.— № 190.— С. 91.

¹² Гурин М. Ф. Исследование трехполосых ножей Погоцкой земли // Slovenske archeologia.— 1984.— R. XXXII.— С. 2—S. 311—326.

¹³ Pleiner R. Eisenschmiede im frühmittelalterlichen Zentraleuropa. Die Wege Zur Erforschung eines Handwerkszweiges // Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Universität Münster. Band 9, 1975, Berlin-New-York.— S. 89.

¹⁴ Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА АН СССР.— 1980.— № 160.— С. 33.

¹⁵ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65.— С. 48—54.

¹⁶ Колчин Б. А. Ремесло // Археология СССР. Древняя Русь.— М., 1985.— С. 243, 244.

¹⁷ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА.— 1953.— № 32.— С. 191, 192.

¹⁸ Хомутова Л. С. Технологическая характеристика кузнечных изделий из раскопок Тиверска и Паасо по результатам металлографического анализа // Кочуркина С. И. Древняя корела.— Л., 1992.— С. 188—208; Завьялов В. И. Кузнечное ремесло северных удмуртов в конце I — начале II тыс. н. э. // Новые исследования по древней истории Удмуртии.— Ижевск, 1988.— С. 119—142.

¹⁹ Щапова Ю. Л. Об особенностях древнерусского ремесла // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 177—179.

²⁰ Бидзиля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.— III в. н. э.) — К., 1983.— С. 75—102.

²¹ Саганович Г. Н. Кузничное ремесло Белоруссии XIV—XVIII вв.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— С. 11—13.

²² Беленькая Д. С., Розанова Л. С. Ножи с клеймами из Зарядья // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 18—25.

²³ Pleiner R. Die Technik des Schmiedehandwerk im 13 Jahrhundert im Dorf und in der Stadt // Geschichtswissenschaft und Archäologie Vorträge und Forschungen. XXII.— 1979.— S. 393—402.

Г. О. Вознесенська

ПРО ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧИХ ТРАДИЦІЙ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ МЕТАЛООБРОБЦІ

Роботами останніх років виявлені регіональні відмінності у виробничих традиціях давньоруської металообробки.

У північних регіонах Русі привнесена технологія тришарового пакету забезпечила значне поширення технологічних схем, заснованих на конструктивній зварці заліза і сталі. Тришарові клинки з'явилися насамперед у торгово-ремісничих поселеннях протоміського типу, які були опорними пунктами міжнародної торгівлі. У давньоруській продукції тришарові ножі були виробами вотчинних ковалів, які працювали на князівських і боярських садибах або у великих селах при них.

У ковальському ремеслі південноруських земель переважають прості технологічні рішення: відковування суцільнометалевих виробів. Вироби із зварною конструкцією не перевищують 25% від усієї продукції. Переважання суцільнометалевих конструкцій у південноруській ковальській продукції пов'язане з давніми технологічними традиціями і характером сировини.

Суцільнометалеві вироби (насамперед ножі) можна вважати масовою і дешевою продукцією розвинутого дрібнотоварного виробництва. З точки зору зростання продуктивності праці і розвитку товарного виробництва такі вироби були найбільш економічно вигідні.

G. O. Voznesenskaya

FORMATION OF PRODUCTION TRADITIONS IN OLD-RUSSIAN METAL WORKING

Investigations carried out for recent years have revealed regional differences in production traditions of old-Russian metal working.

In the northern regions of Rus the three-layer package technology introduced has provided significant expansion of flow charts based on structural welding of iron and steel. Three-layer blades appeared first of all in trade-graft settlements of the prototown type which were basic points of international trade. Three-layer knives in old-Russian production were made by pattimonal blacksmiths who worked in ptince's and boyar/s estates or in villages surrounding them.

The blacksmith craft of the southern Russian regions demonstrates mainly simple technological procedures, namely, hammeting of all-metal products. Products of welded structure do not exceed 25% of total production. Prevalence of all-metal structures in southern-Rus blacksmith's products is a result of old technological traditions and type pf raw materials.

All-metal products (knives, first of all) may be treated as mass and inexpensive goods of advanced small-scale commodity production. Those gools were the most profitable in the aspect of the la,our productivity rise and development of commodity production.

Одержано 21.12.94.

ЗАЛІЗООБРОБНА СПРАВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ДАВНЬОРУСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПОБЛИЗУ с. НІЦАХА СУМСЬКОЇ ОБЛ.

О. В. Сухобоков

У статті наводяться результати металографічного дослідження колекції виробів ковалського ремесла з с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області.

Протягом кількох польових сезонів (1973—1974, 1986—1988 рр.) Лівобережна слов'яно-руська експедиція Інституту археології НАН України провадила дослідження археологічного комплексу пам'яток роменської та давньоруської культури поблизу с. Ніцаха Тростянецького району Сумської області (басейн середньої течії р. Ворскли)¹.

Комплекс розташований на правому корінному березі р. Ворскли, на відстані 0,8—1,0 км на південний схід від села (рис. 1). Він складається з двох однотипних «кокошникоподібних» городищ, великого (до 10 га) селища та курганного — нині зруйнованого — могильника, який за даними другої половини XIX ст. налічував понад 500 насипів. Обидва городища займають два сусідніх відроги плато, які глибоко входять у заплаву і розділяються неширокою балкою. Кожне з них з напільному боку відокремлюється від плато серпоподібними валами та рівчиками; залишки невисокого валоподібного насипу також відділяють ділянку плато, що безпосередньо прилягає до городищ і разом з невеликим мисом з півночі утворюють своєрідний «посад». Селище займає ділянку плато, що міститься на північний захід від укріпленої частини поселення за видовженим підвищенням, в якому можна вбачати залишки насику валу (рис. 1).

Ці пам'ятки відомі з середини XIX ст. і неодноразово обстежувалися. На початку ХХ ст. на одному з городищ (західному), яке за місцевою традицією називається «Великий Балкан», у зв'язку з організацією XII Всеросійського Археологічного з'їзду були проведені невеликі розкопки. Тоді ж пам'ятку було інтерпретовано як поселення давньоруського часу. 1947 р. комплекс був

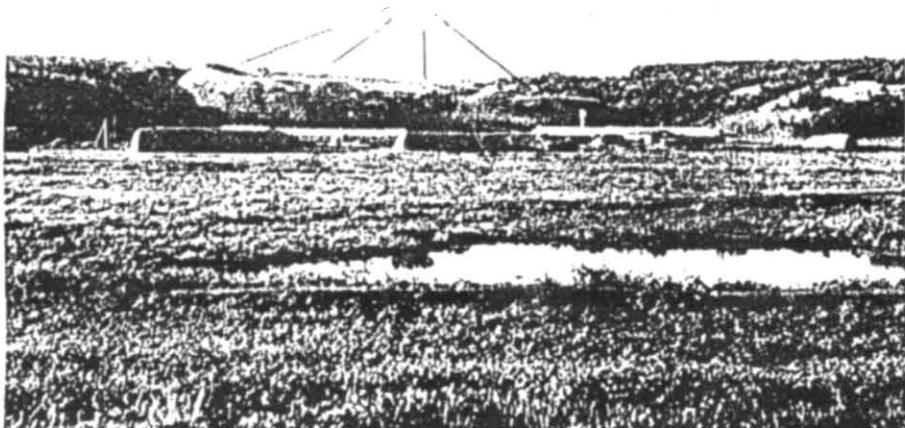

Рис. 1. Археологічний комплекс роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Ніцаха Тростянецького р-ну Сумської області. Сучасний вигляд (стрілками показано структурні складові комплексу).

обстежений Лівобережним загоном Ленінградського відділення ІІМК АН СРСР на чолі з І. І. Ляпушкіним, а 1960 р.— силами скіфо-слов'янської експедиції Харківського держуніверситету під керівництвом Б. А. Шрамка. Останні обстеження роменсько-давньоруських пам'яток с. Ніцаха провадилися М. П. Кучерою та О. В. Сухобоковим у 1971 р.²

Станціонарні розкопки рятівного характеру були розпочаті нами внаслідок серйозного пошкодження східного городища («Малий Балкан») при проведенні господарських робіт узимку 1973 р. місцевим колгоспом. У наступні роки комплекс обстежувався та досліджувався за планом робіт Лівобережної слов'янсько-руської експедиції ІА НАН України³. Повна публікація матеріалів наших розкопок зараз перебуває у стані підготовки, що примушує подати в даній статті лише загальні відомості про найважливіші результати досліджень.

У 1973—1974 рр. під час розкопок було розкрито площеу 770 m^2 , з них 550 m^2 — на значно зруйнованому в господарських цілях східному городищі. Крім робіт на майданчику самого городища, були проведені дослідження системи укріплень, для чого здійснено розріз напільного (основного) валу і рову перед ним у місці їх пошкодження бульдозерною траншеєю; зроблено також розрізи валів за периметром майданчика городища. Внаслідок цього, на останньому та прилеглій до нього ділянці було виявлено та розчищено 11 з 12 відкритих житлових споруд, 3 господарських приміщення та 33 господарські ями різного призначення (рис. 2).

Із 11 розкопаних жител у 5 переважають матеріали роменської культури; фрагменти кружального посуду тут поодинокі і могли потрапити з верхніх горизонтів культурного шару. Це житлові приміщення № 1, 4, 5, 8 та 10. Усі вони мали прямокутну або підквадратну за планом форму і були заглиблени на 1,6—1,8 м від рівня сучасної поверхні при культурних нашаруваннях потужністю 1,0—1,2 м. Вони належать до жител напівземлянкового типу стовпової конструкції; під час їх спорудження залишалися материкові виступи вздовж стін та в одному з кутів, перші з яких використовувалися потім як своєрідні меблі, а другі — для влаштування опалювальних пристроїв, тобто печей. Їхня площа загалом становить $25\text{--}30\text{ m}^2$. Наявність ліпного керамічного посуду роменського типу у зіставленні з індивідуальними знахідками, що походять з їхнього заповнення, дає можливість датувати ці об'єкти у межах від другої половини VIII до середини X ст.

Три житлових приміщення (№ 2, 3, 6) за планом, типом та конструкцією аналогічні попереднім; вони відрізняються від вищеописаних наявністю поряд з типово роменською вирізаною в материковому останці пічкою опалювального пристрою каркасного типу. Останні, як відомо, властиві житлам давньоруського часу і не є характерними для роменської культури. Для визначення хронології цих споруд дуже важливим є сполучення роменської ліпної кераміки разом з кружальним посудом салтівської культури та ранньогончарними давньоруськими горщиками з сущільним рифленням поверхні та манжетоподібними вінцями. До того ж, це співіснування різноманітних знахідок в одних і тих самих об'єктах має органічний, а не випадковий характер, що говорить на користь датування вказаних споруд у межах другої половини X — середини XI ст.

Два житла (№ 7 і 11) належать до фінального періоду існування давньоруського поселення. Перше з них було заглибленою (на 1,2 м) спорудою зрубного типу розмірами $5,1 \times 5,0$ м, в кутку якої розчищено глинобитну піч каркасної конструкції. Друге — приміщення напівземлянкового типу із стовповою конструкцією стін, підлогу якого було розчищено на глибині 1,6 м від сучасного горизонту; у ньому також виявлено дві глинобитні на каркасі печі. За складом знайденою в заповненні цих жител керамічного матеріалу, вони датуються XII — серединою XIII ст.

Цікавим виявилось житло № 12, в якому відбилося співіснування роменських і давньоруських традицій домобудування. Воно належить до напівземлянкових споруд зі зрубною конструкцією стін, що не часто зустрічається серед пам'яток роменської культури і є показником пізнього етапу її існування. У ньому було розчищено піч, влаштовану в материковому останці, поруч з якою знаходилася піч, збита з глини на прутяному каркасі і до того

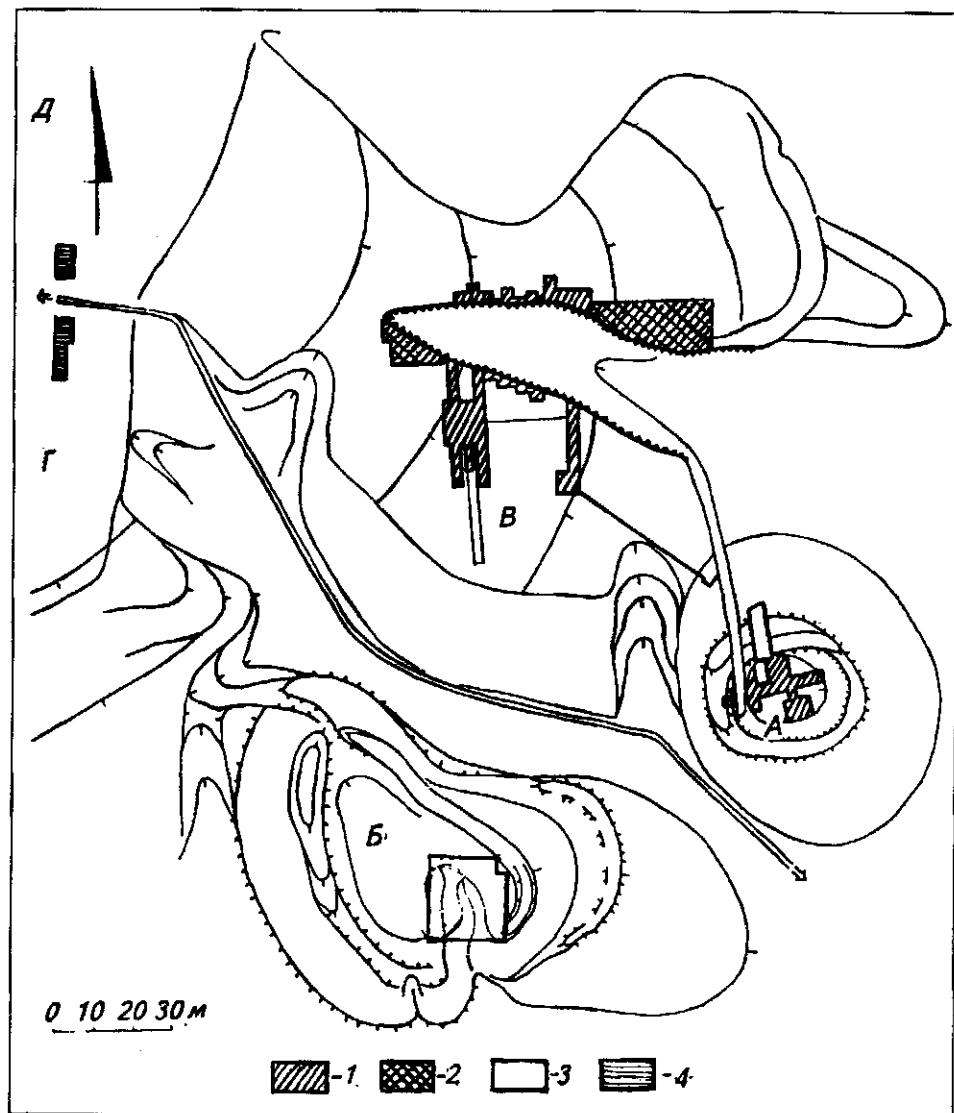

Рис. 2. План археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха (зйомка 1986 р.) Умовні позначення: А — городище Малий Балкан (східне); Б — городище Великий Балкан (західне); В — «посад»; Г — селище; Д — ділянка зруйнованого курганного могильника; 1 — розкопки 1973—1974 рр., 2 — розкопки 1986 р., 3 — розкопки 1987 р., 4 — розкопки 1988 р.

ж обкладена з усіх боків камінням. Виходячи з наявності у заповненні ранньогончарної кераміки разом з розвинутим кружальним посудом і за специфічними вінцями останньої, воно може бути датованім у межах другої половини XI—XII ст.

Господарські приміщення загалом можуть датуватися X—XIII ст. Два з них є спорудами наземного типу з легким дахом; їхня долівка була зафіксована на глибині 1,1 м від рівня сучасної поверхні. Третя виявилася приміщенням напівземлянкового типу з ямками від стовпів по кутках. Виявлені під час розчищення дві пари жорен південного типу в конструктивному робочому порядку дають підстави вбачати в ньому млин.

На городищі та прилеглій до нього ділянці «посаду» виявлено понад 30 господарських ям. Призначення їх було різним. Так у ямах № 13 і 14 розчищено поховання, ями № 1, 7, 16, 22, 30 призначалися для зберігання збіжжя, на що вказує попередній неодноразовий випал стінок. Про призначення інших конкретно сказати важко, проте можна встановити їх хронологічну послідовність.

логічне співвідношення на підставі аналізу керамічних уламків у їх заповненні. Так до роменського часу належать ями № 2, 4, 12, 15, 17–19, 23, 31, 32; X–XI ст. можуть бути датовані ями № 5, 8, 9, 20, 24, 33. Інші господарські ями (№ 3, 6, 9–11, 25, 29) містять матеріали періоду розквіту давньоруської культури і відповідно датуються XII–XIII ст.

Наявність житлових та господарських об'єктів, датованих за сукупністю керамічного матеріалу та речових знахідок X–XI та XI–XII ст., а також очевидна відсутність стерильних прошарків між роменськими та давньоруськими відкладами культурного шару, на наш погляд, дозволяє досить впевнено говорити про безперервність (або ж неістотні перерви протягом 10–20 років) існування цього поселення у переддержавний та давньоруський часи, тобто, у межах другої половини VIII — першої половини XIII ст.

У процесі подальших досліджень у 80-ті роки було значно розширене розкопи на ділянці, що прилягає до східного городища («посад»), де вдалося виявити близько 10 житлових та господарських приміщень і понад 20 ям різного призначення.

Було також проведено розкопки на західному городищі («Великий Балкан») і на території селища; цікавий підйомний матеріал зібрано на площі колишнього курганного некрополя. Внаслідок вказаних робіт був отриманий багатий матеріал, який дозволяє певною мірою відтворити картину життя, побуту та занять мешканців цього давньоруського поселення міського типу, значно віддаленого від державних кордонів Русі³. Загалом підтвердилася культурно-хронологічна характеристика Ніщахського археологічного комплексу, яка склалася на підставі рятівних робіт, проведених на початку 70-х рр.

Серед знахідок відзначимо велику колекцію ковальських виробів, асортимент яких становить 26 назв. Це знаряддя праці (ножі, сокири, долота, серпи, коса, наральник, окуття лопати та ін.), предмети озброєння та спорядження (вістря стріл, металевих сулиць, підкови, гак від сагайдака), побутові речі (кресала, ключі, скоби, гніздо засувки та ін.). Знайдено також кілька залізних уламків, призначення яких визначити не уявляється можливим. Ці знахідки ковальських виробів було піддано металографічним дослідженням (В. Д. Гопак), що дозволило виявити особливості місцевої залізообробки (Табл. 1) мешканців розглянутого археологічного комплексу як у переддержавний, так і давньоруський час.

Таблиця 1.

Датування груп споруд (ст.)	Якісні виробів									
	в тому числі		Суцільно- залізні		Суцільно- сталеві		Цементовані		Зварні	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
VIII–X	11	100	4	36	3	37,5	1	9	3	27,5
VIII–X–XI	17	100	7	41	5	29,5	-	-	5	29,5
XI–XIII	19	100	8	42	8	42	-	-	3	16
Культурний шар та П/М*	17	100	6	35	6	35	-	-	5	30

* П/М — підйомний матеріал

Серед досліджених виробів, як і взагалі на пам'ятках вказаного часу, найбільшу групу (34 шт.) становлять черешкові ножі. Типологічно вони суттєво не відрізняються від більшості аналогічних знахідок з інших ранньослов'янських⁴ і давньоруських⁵ пам'яток Східної Європи. Такі вироби знайдені у роменських приміщеннях у кількості 6 екз. У спорудах переходного періоду від роменської до давньоруської культури (X–XI ст.) їх знайдено 11 екз., а об'єктах XI–XIII ст.— 21 екз. Крім того металографічному дослідженю було піддано 5 екз. ножів, знайдених у культурному шарі і не пов'язаних з жодними об'єктами, або на розораній поверхні на ділянках, що перебували у безпосередній близькості до східного городища.

У групі ножів, що походять з роменських об'єктів, виділяються два суцільносталевих (рис. 3, ан. 555, 560). Вони були виготовлені з середньовуглецевої сталі, в якій розподіл вуглецю виявився нерівномірним; залишків термічної обробки не збереглося; середня мікротвердість в обох випадках становить $236 \text{ кг}/\text{мм}^2$. На третьому ножі помітні залишки цементації (рис. 3, ан. 556), але термічній обробці він також не піддавався. Четвертий ніж (рис. 3, ан. 571) був виконаний за технікою наварювання стального леза на залізну основу, а потім загартовано у холодній воді. Мікроструктура стального леза — мартенсит; мікротвердість становить $350—946 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Мікроструктура основи — ферит, сліди перліту; мікротвердість — $151—254 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Зварювання виконано якісно. П'ятий та шостий ножі виявилися суцільнозалізними (рис. 3, ан. 550 та 570). Мікроструктура заліза — ферит, сліди перліту; місцями помітні окремі ділянки часткового поверхневого навуглесювання.

Деякі відмінності виявлені у технологічних схемах ножів, знайдених на об'єктах VIII—Х—XI ст. Один з них — суцільносталевий, вироблений без застосування термічної обробки (рис. 3, ан. 562). Другий викуто з частково цементованого напівфабрикату, після чого виріб було піддано загартуванню з подальшим відпуском. Мікроструктура леза змінюється від відпущеного мартенситу і трооститу відпуску у поверхневих зонах виробу до фериту в центральній частині. Мікротвердість відповідно зменшується з $572 \text{ кг}/\text{мм}^2$ до $181 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Третій ніж (рис. 3, ан. 564) виготовлено з пакетного металу (рис. 4, 1) і піддано термічній обробці. Четвертий ніж зроблено у техніці наварювання сталевого леза на залізну основу (рис. 4, 2) з подальшим загартуванням. Три ножі (рис. 3, ан. 544, 558, 565) були суцільнозалізними.

Серед чотирьох ножів, знайдених у господарському приміщенні № 1, один виявився суцільносталевим (рис. 3, ан. 561). Його лезо загартоване і відпущене; мікроструктура леза — троостит відпуску, мікротвердість — $384—514 \text{ кг}/\text{мм}^2$; черешок ножа термічній обробці не піддавався, його мікроструктура — ферит та перліт. Склад вуглецю у зовнішніх шарах черешка становить $0,5—0,6\%$, але до центральної зони зменшується до $0,3\%$; мікротвердість відповідно зменшується до 193 з $274 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Другий ніж виконано у техніці поздовжнього зварювання сталової та залізної смуг, а потім загартовано. Мікроструктура сталової смуги мартенсит, мікротвердість — $514—824 \text{ кг}/\text{мм}^2$; залізної — ферит, мікротвердість — $170—206 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Третій та четвертий ножі (рис. 3, ан. 553 і 569) — суцільнозалізні.

Ножі з об'єктів XI—XIII ст. за технікою виготовлення майже не відрізняються від вищеописаних. Два з них (рис. 3, ан. 545 і 546) викуті з малоуглецевої сталі, близької за якістю до кричного заліза з вмістом вуглецю не більше $0,3\%$. Термічній обробці їх не піддавали.

Один екземпляр виготовлено із середньовуглецевої сталі із нерівномірним розподілом вуглецю, також без термічної обробки (рис. 3, ан. 568). Мікроструктура сталі — ферит та перліт, середня мікротвердість $236 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Ще три сталевих ножі після кування були піддані термічній обробці. Наявність у двох випадках (рис. 3, ан. 552 і 559) структур трооститу загартування свідчить про застосування м'якого загартування у тваринному або рослинному жирі. Зовнішні поверхні ножів вуглецю не мають. Заготовкою для ще одного ножа був напівфабрикат, отриманий шляхом зварювання тонких платівок сталі з невеликим відсотком вуглецю (рис. 3, ан. 547); мікроструктура леза — слабовуглецевий мартенсит, середня мікротвердість — $388 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

З двох зварних ножів XI—XIII ст. один (рис. 3, ан. 546) зроблено за технікою наварювання стального леза на залізну основу, а потім загартовано: мікроструктура леза — мартенсит, мікротвердість $572 \text{ кг}/\text{мм}^2$; мікроструктура основи — ферит, мікротвердість $193 \text{ кг}/\text{мм}^2$. Другий викуто з заготовки, отриманої шляхом безсистемного зварювання сталової та залізної смуг металу, проте без подальшої термічної обробки самого виробу. Разом з тим слід зауважити, що в такому випадку неможливо виключити повторне застосування металу. Інші ножі (рис. 3, ан. 541, 549, 551, 557) виявилися суцільнозалізними.

Аналогічні вироби ковалської продукції, що походять з культурного шару та підйомного матеріалу, презентовано суцільносталевим незагартованним «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

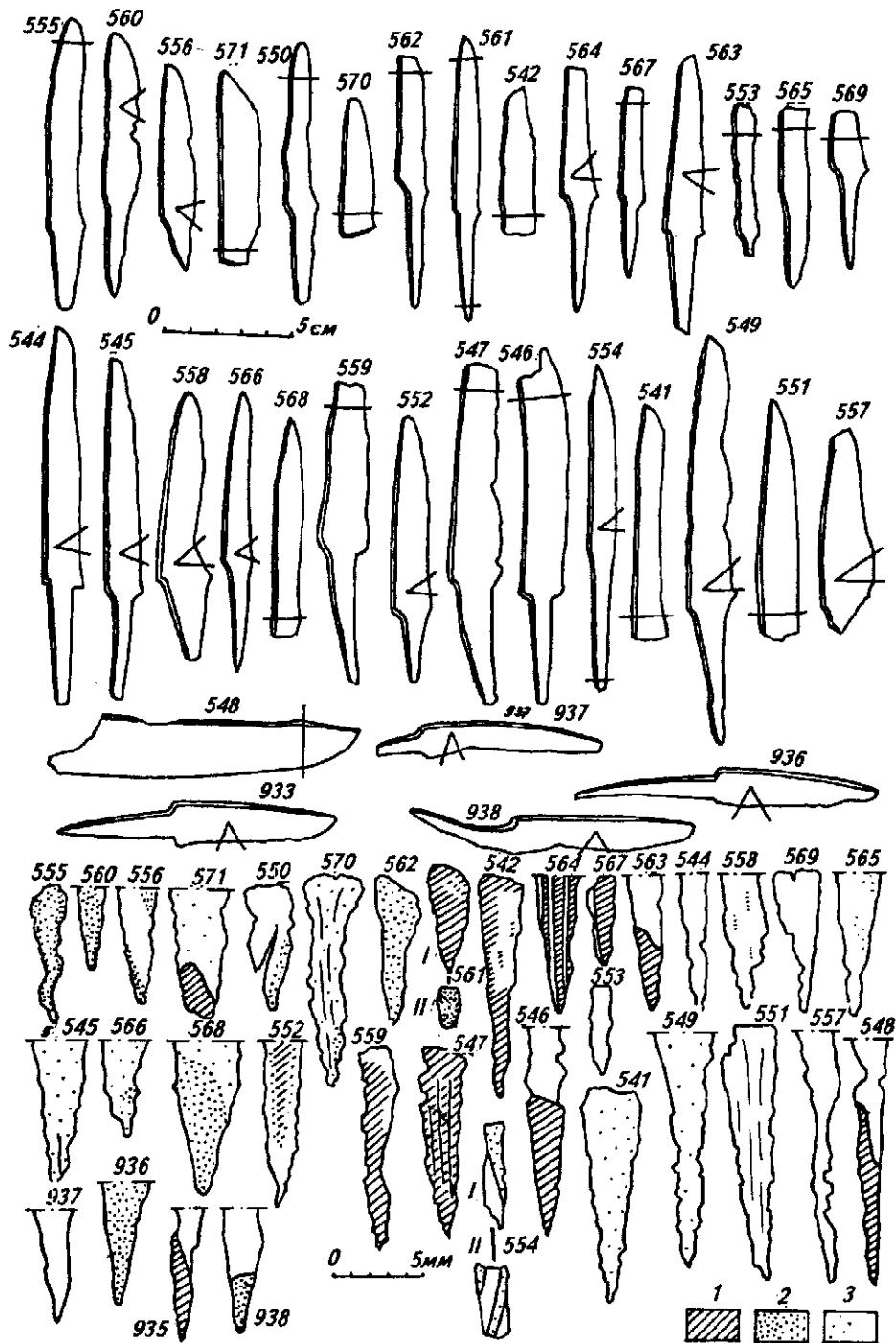

Рис. 3. Ножі. Нумерація предметів відповідає номерам аналізів. Умовні позначення: 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термообробки; 3 — залізо.

ножем (рис. 3, ан. 936), трьома 'виробами з навареними сталевими лезами (рис. 3, ан. 933, 938, 948); два з яких були піддані загартуванню. Один ніж (рис. 3, ан. 937) був суцільнозалізним.

При порівнянні ножів з роменських та давньоруських об'єктів не виявлено будь-яких значних відмінностей. В обох групах переважають у дуже близь-

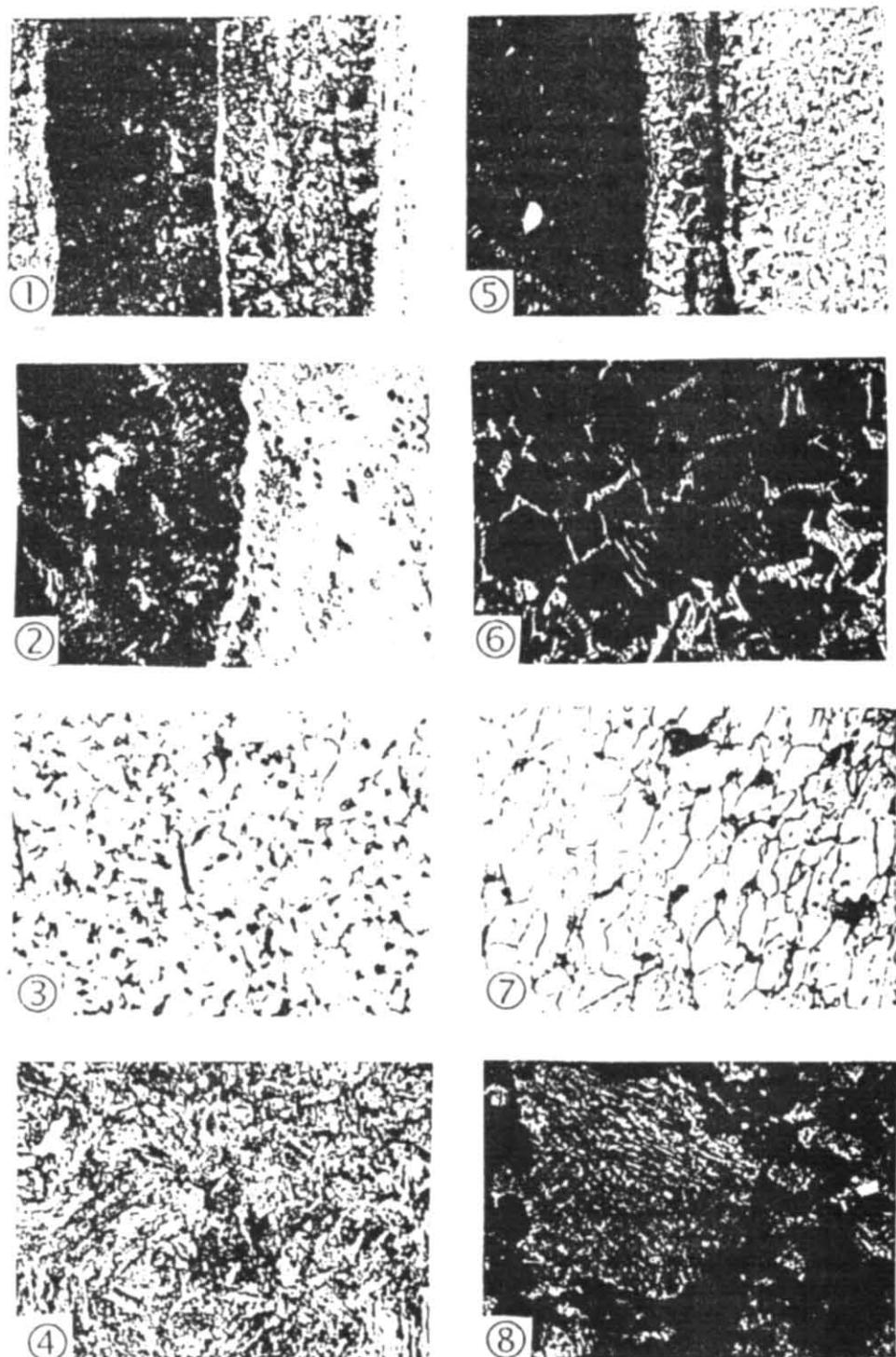

Рис. 4. Мікроструктури (фото): 1 — піж, ан. 564. Пакетний метал, зб. 100; 2 — піж, ан. 563. Зона зварювання, зб. 100; 3 — сокира, ан. 501. Ферит, мало перліту, зб. 100; 4 — долово, ан 559. Сорбіт відпуску, зб. 300; 5 — стамеска (?), ан. 590. Зона зварювання, зб. 100; 6 — ложкоріз (?), ан. 587, зб. 100 — ферит, перліт; 7 — підкова, ан. 579. Ферит, зб. 200; 8 — кресало, ан. 597. Мартенсит, троостит відпуску, зб. 300.

ких пропорціях суцільносталеві та суцільнозалізні вироби. Зварні ножі у більшості репрезентують техніку наварювання сталевих лез на залізні основи — технологічну схему більше властиву давньоруській ковальській справі XI—XIII ст.⁶ Проте ковальські вироби за такою схемою відомі на ранньо-слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. як на Лівобережній Україні⁷, так і на пам'ятках пеньківської та корчацької культур⁸. Суттєво, що у матеріалах досліджуваного комплексу пам'яточок майже зовсім відсутні ножі, виготовлені з пакетних напівфабрикатів, у той час як на Дніпровському Правобережжі вони є досить частими знахідками, датованими VIII—X ст.⁹ У зв'язку з цим слід вказати на відсутність виробів з пакетного металу на роменському городищі Великий Горналь на р. Псел (Курська область Росії)¹⁰.

До особливостей Ніцахського комплексу слід віднести і відсутність у групі давньоруських ножів виробів тришарової схеми із сталевим сердечником, типових для давньоруської ковальської продукції взагалі¹¹ і, до речі, широко представлених у матеріалах верхніх горизонтів культурного шару того ж самого Великогорнальського городища¹².

Серед ковальських виробів з Ніцахського комплексу є багато інструментів для обробки деревини, які свідчать про важливе місце цієї галузі ремесла у господарському житті його мешканців. Тут представлені два уламки та одна ціла сокира, два втулкових тесла з жолобчастими лезами, чотири долота простого типу (за Б. А. Колчиним)¹³.

Аналіз фрагменту леза сокири, що походить з роменського житла № 5 (рис. 5: ан. 604) показав, що воно виконане за технікою наварювання сталевого рубленого вістря на залізний корпус виробу. Лезо загартоване та відпущене; мікроструктура сталі — троостит відпуску, мікротвердість — 274—420 кг/мм². Мікроструктура корпусу сокири — ферит, сліди перліту, мікротвердість — 143—151 кг/мм². Наявність у сталевій зоні великої кількості безладних зварних швів та загальна нерівномірність структури свідчать про застосування зварної сталі — укладу.

Вузьколезова сокира із слаборозвинутими щічками втулки без торцевих виступів на обушку (рис. 5: ан. 601), знайдена у бульдозерному відвалі поблизу житла № 11, має найближчі аналогії на східнослов'янських пам'ятках останньої четверті I тис. н. е. — у матеріалах городища Новотроїцького, пеньківському поселенні Макарів Острів¹⁴ та ін. Довжина сокири 217 мм, лезо завширшки 40 мм, вага — 1389 г. Її виготовлено з кричного заліза; мікроструктура зони робочого леза — ферит, мало перліту, вуглець не перевищує 0,1% (рис. 4, 3); мікротвердість — 181—221 кг/мм². Метал слабо прокутий зі значними домішками шлаку.

Другий уламок верхньої частини сокири (рис. 5, ан. 610), що походить із підйомного матеріалу на розораній поверхні території селища, виявився суцільнозалізним.

Втулкові тесла та прості долота мають багато аналогій у матеріалах роменських¹⁵ та давньоруських пам'яток¹⁶ і можуть бути датовані у широких межах VIII—XIII ст. Одне з тесел має довжину 160 мм, а вагу — 383 г з лезом 48 мм завширшки (рис. 5, ан. 609) виявилося суцільносталевим. Його лезо загартоване та відпущене. Мікроструктура загартованої зони — троостит відпуску. Мікротвердість — 322—514 кг/мм².

Другий екземпляр був масивнішим і важив 527 г при довжині 155 мм і лезом 75 мм завширшки (рис. 5, ан. 608). Його виготовлено із залізної заготовки, один з кінців якої було піддано наскрізній цементації і виведено під час виготовлення на лезо, робоча зона якого була піддана місцевому загартуванню. Термооброблені структури мартенситу загартування біля ріжучої частини вістря переходять у ферито-перлітну структуру незагартованої сталі, а вище — у ферит кричного заліза; мікротвердість відповідно знижується з 514 до 170 кг/мм².

Серед долот одне, довжиною 272 мм і вагою 276 г (рис. 5, ан. 599) виявилося суцільносталевим з нерівномірним складом вуглецю, який коливається у межах 0,2—0,5%; лезо даного екземпляра було піддано місцевому загартуванню із самовідпуском; мікроструктура леза — сорбіт відпуску (рис. 4, 4), що вище переходить у феритно-перлітну структуру сталі, яка не

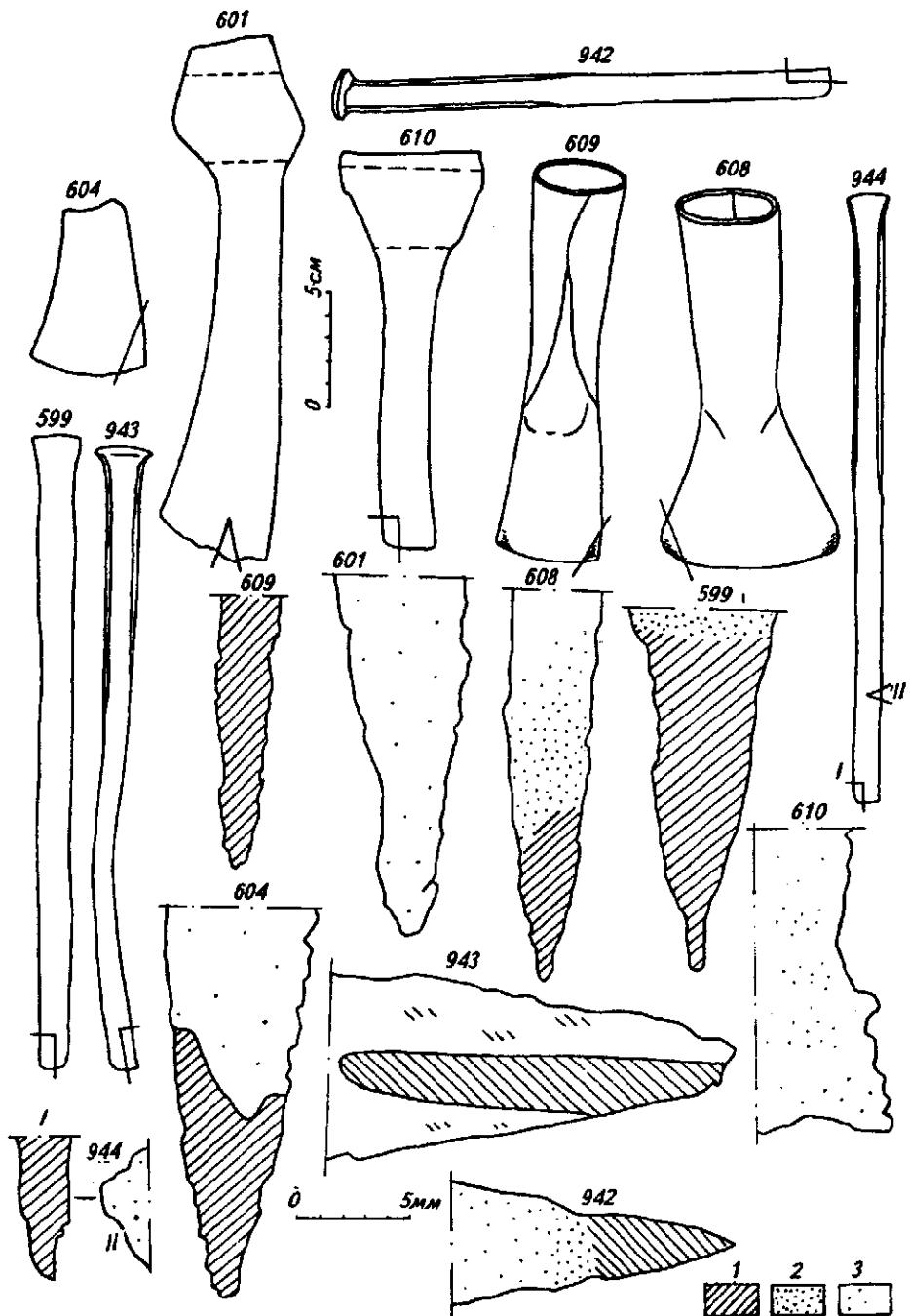

Рис. 5. Знайдені праці та їх технологічні схеми. Нумерація предметів відповідає номерам з аналізів. Умовні позначення: 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термообробки; 3 — залізо.

мала термічної обробки. Мікротвердість відповідно знижена з 274 до 143 кг/мм². Другий екземпляр (рис. 5, ан. 942) довжиною 222 мм, важив 285 г із частково цементованого напівфабрикату з виведенням навуగлецьованої частини на вістря. Лезо долота на висоту 6—8 мм загартовано; мікротвердість змінюється у межах 642—254 кг/мм². Ще один екземпляр (рис. 5, ан. 943) мав довжину 275 мм, важив 317 г. Його було виготовлено за технікою вварювання у залізний корпус сталевого клину леза і піддано

м'якому загартуванню у тваринному чи рослинному жирі; мікроструктура леза — троостит загартування, середня мікротвердість — 383 кг/мм². Мікроструктура корпусу — ферит, мікротвердість його 221 кг/мм². Метал корпусу зовсім непрокутий, у той час як сталева смуга прокута досить якісно. Четверте долото, як виявилося після очищення виробу від корозії (рис. 5, ан. 944), було виготовлене у техніці навскісного наварювання сталевого леза на залізну основу, а потім піддано загартуванню та відпуску. Мікроструктура леза — троостит відпуску, середня мікротвердість — 393 кг/мм²; мікроструктура основи — ферит, сліди перліту, середня мікротвердість її становить 143 кг/мм². Говорячи про ці знаряддя праці взагалі, слід відзначити, що технологічні схеми та особливості їх виготовлення примушують відносити досліджені долота щividше до давньоруського часу, аніж до роменського.

Сільськогосподарський інвентар репрезентований косою-горбушою, серпами та наральником широколопатевого типу. Коса-горбуша, знайдена у роменському житлі № 5, має численні аналогії у матеріалах ранньосередньовічних пам'яток східного слов'янства VIII—Х ст. Відомі вони на Новотроїцькому городищі (Дніпровське Лівобережжя), а також на Канівському поселенні (Правобережне Подніпров'я)¹⁷. Аналогічні екземпляри виявлено і на деяких поселеннях третьої четверті I тис. н. е.— на Зимнівському городищі, Городку¹⁸. Форма цих знарядь нічим суттєво не відрізняється від аналогічних давньоруських¹⁹.

Досліджений екземпляр (рис. 5, ан. 606) викуто з кричного заліза; мікроструктура леза — ферит, сліди перліту, мікротвердість становить 128—151 кг/мм².

Металографічному дослідження було піддано два уламки серпів з житла № 2, яке широко датується у межах VIII—XI ст. Один з них (рис. 6, ан. 595) був викутий за методом повздовжнього зварювання залізної та маловуглецеваної сталевих смуг, після чого піддано загартуванню. Мікроструктура леза — зони мартенситу різної твердості та голчастості, які поділяються поміж собою смужками безладних зварних швів. Мікротвердість — 420—820 кг/мм². Ще два частково збережених серпа звичного для південно-руських регіонів типу були знайдені у житлах № 6 та 11, які датуються XI—XIII ст. Серп з житла № 6 (рис. 6, ан. 600) виконаний за технікою наварювання сталевого леза із укладу на залізну основу; залишків термічної обробки на ньому не збереглося. Другий — походить з матеріалів житла № 11, (рис. 6, ан. 603); його було викуто з частково цементованої заготовки і загартовано. Мікротвердість цементованої зони — 464—724 кг/мм², феритної — 151—160 кг/мм². Ще один уламок серпа, знайдений у підйомному матеріалі (рис. 6, ан. 939), виявився суцільнозалізним.

Широколопатевий наральник (довжина 240, ширина 145 мм, вага 1218 г) за аналогіями можна датувати VIII—Х ст. Він виготовлений із слабопрокутого кричного заліза; мікроструктура металу — ферит, сліди перліту, мікротвердість — 181 кг/мм². Можливо, до деталей сільськогосподарських знарядь належить також суцільносталевий термообраний предмет (рис. 6, ан. 580).

Окуття лопати (довжина 202, ширина 147 мм, вага 412 г) виявилося виготовленим шляхом зварювання двох дугоподібних зігнутих платівок з слабо прокутого кричного заліза (рис. 7, ан. 605). Зварювання зроблено неякісно, з великим непроваром; мікроструктура заліза — ферит, окремі ділянки локального навуглецовування; середня мікротвердість — 160 кг/мм².

Серед інших досліджених знарядь праці можна вказати на шило довжиною 65 мм, яке походить з роменського житла № 5 (рис. 7, ан. 591). Воно виявилось суцільнозалізним; мікроструктура — ферит, окремі сліди перліту; мікротвердість — 122—254 кг/мм². Також слід нагадати схожий на стамеску інструмент (довжина 123 мм, вага 73 г), який також було виявлено у заповненні того ж житла № 5, що належить до пізньороменського часу і датується досить обережно у межах VIII—XI ст. (рис. 6, ан. 590). Його було виконано за технікою двобічного зварювання сталевих платівок на суцільнозалізний корпус (рис. 4, 5), загартовано і відпущене; мікроструктура сталевих зон — троостит відпуску, мікротвердість — 274—420 кг/мм². Структура корпусу — ферит, місцями сліди перліту; мікротвердість — 170—206 кг/мм². З ана-

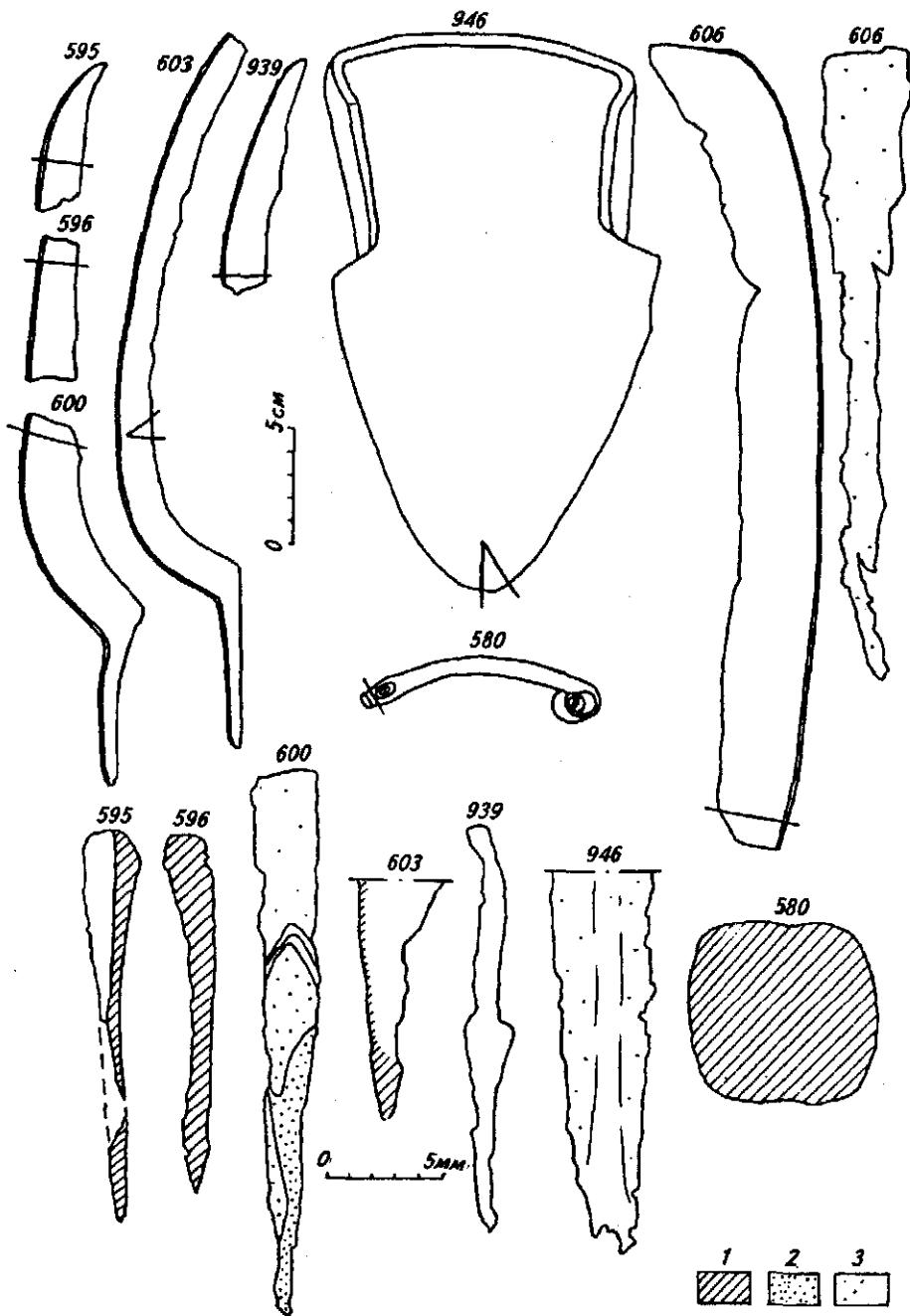

Рис. 6. Знаряддя землеробства та їх технологічні схеми. Нумерація предметів відповідає номерам аналізів. Умовні позначення: 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термообробки; 3 — залізо.

логічно датованого житла № 4 походить викруткоподібний інструмент з відтягнутим загостреним черешком (рис. 7, ан. 594), виготовлений з кричного заліза. Поверхневі шари лопатки на глибину 0,5 мм навуглецевані і містять до 0,3—0,4% вуглецю. Сліди термообробки відсутні.

До цієї ж групи знарядь належать невеликий ложкоріз з житла № 7 (рис. 7, ан. 587) та вигнуте загострене знаряддя невідомого призначення з петлею на кінці (рис. 7, ан. 945), які можуть бути датовані XI—XIII ст. Перший з них суцільносталевий: мікроструктура металу — ферит і перліт;

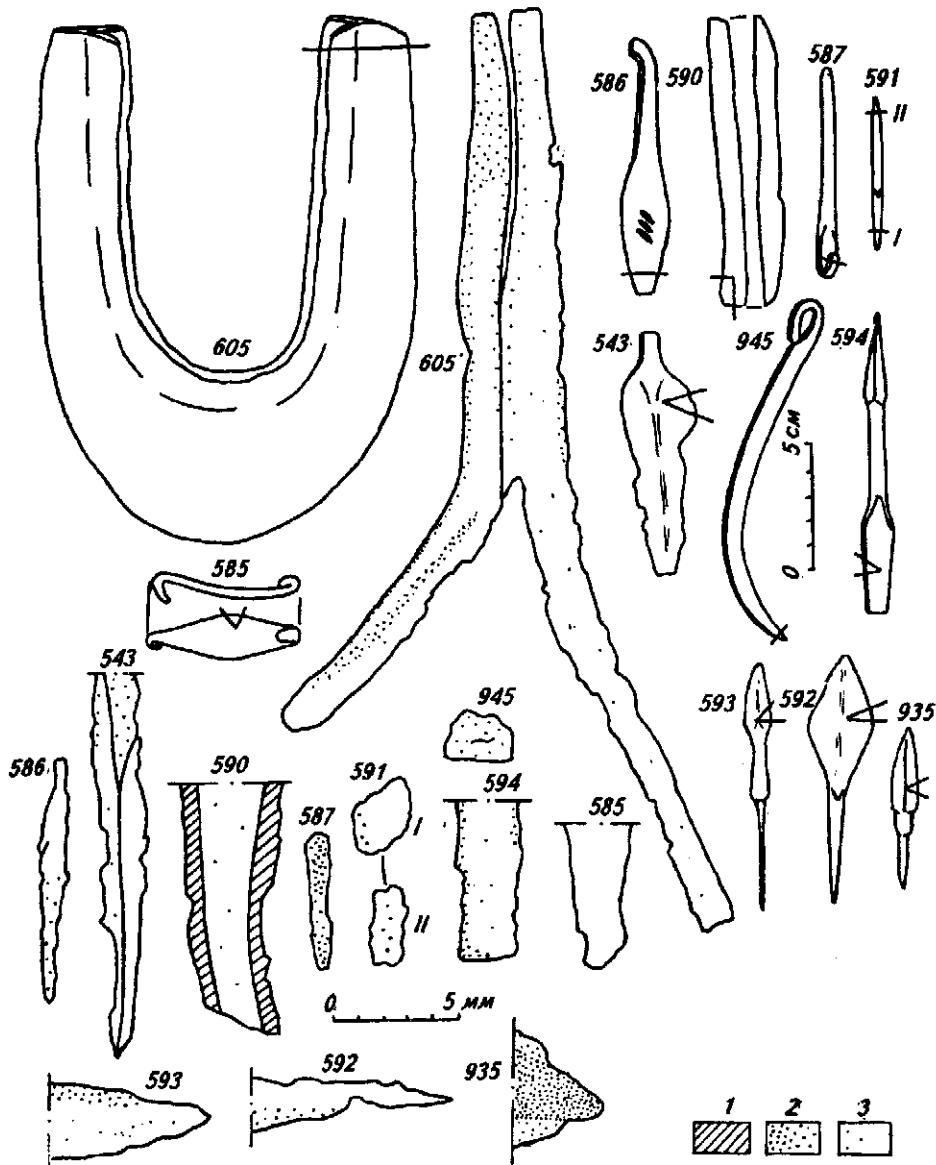

Рис. 7. Знаряддя праці, предмети озброєння та побутового вжитку. Нумерація предметів відповідає номерам аналізів. Умовні позначення: 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термообробки; 3 — залізо.

місткість вуглецю в різних зонах — від слідів до 0,6—0,7% (рис. 4, 6), мікротвердість — 135—193 кг/мм². Друге — відкуте з маловуглецевої сталі без термообробки.

До озброєння належать два невеликих фрагментованих вістря дротиків, знайдені у заповненні жител XI—XIII ст., три вістря стріл та поясний гачок. Один з дротиків (житло № 10) відкутий із заготовки металу вторинного використання, яку отримано зварюванням кількох шматків заліза (рис. 7, ан. 543). Другий походить з житла № 11 (рис. 6, ан. 586) виявився суцільнозалізним. Суцільнозалізними виявилися також два вістря стріл і поясний гачок (рис. 7, ан. 592, 593 та 285). Ще один наконечник стріли (рис. 7, ан. 935) був суцільносталевим, мікроструктуру металу якого створювали ферит та перліт. Місткість вуглецю нерівномірна і змінюється від центру до поверхні в межах 0,6—0,2%, мікротвердість відповідно — 236—193 кг/мм².

До предметів кінського спорядження належать три знайдені на городищі підкови, викуті з квадратного або прямокутного у перетині стрижня. На кінцях та у центрі підков відтягнуто шипи, за допомогою яких вони закріплювалися на кінському копиті. У часи існування давньоруської держави таких типів підков невідомо²⁰, проте іноді їх зустрічають на пам'ятках салтівської культури²¹. Дві підкови (рис. 8, ан. 940, 941) виготовлені з кричного заліза. Мікроструктура — ферит, місцями перліт; мікротвердість становить 122—206 кг/мм². Третя підкова (рис. 8, ан. 947) відкута з частково науглецеваної заготовки, про що свідчить феритно-перлітна смуга у центральній частині феритної структури досліденої проби. Мікротвердість становить 160—206 кг/мм².

Серед побутових виробів було досліджено калачеподібне кресало та уламок скоби з житла № 10, хронологія якого за складом кераміки визначена Х—XI ст. (рис. 8, ан. 598, 582). Кресало викуто із суцільносталевої заготовки з нерівномірним розподілом вуглецю та загартовано. Мікроструктура — мартенсит, мікротвердість — 383—572 кг/мм². Уламок скоби — суцільнозалізний. У житлах № 2 і 4, датованих VIII—XI ст., знайдені суцільнозалізна підковка від чобота (рис. 4, 5) та ще одне суцільносталеве загартоване кресало (рис. 8, ан. 579, 597). Мікроструктура кресала — мартенсит, троостит загартування (рис. 4:8); мікротвердість — 383—642 кг/мм². Зовнішні шари металу звуగлецевані. Всі інші предмети побутового та господарського призначення (рис. 8, ан. 572—578, 583, 584), а також два невизначених за призначенням фрагменти знайдені у спорудах XI—XIII ст. або ж у культурному шарі та на поверхні городища чи прилеглих до нього ділянках селища. Більшість з них суцільнозалізні. Виняток становить гніздо засувки, викуте з металу вторинного використання (рис. 8, ан. 583), та скоба від дверної ручки, виготовлена з маловуглецеваної сталі (рис. 8, ан. 576).

Отримані внаслідок металографічних досліджень результати дають підстави говорити, що ковалська технологія на Ніцахському комплексі як у роменський, так і давньоруський періоди його існування була практично незмінною. Протягом VIII—XIII ст. тут виготовлялися та використовувалися прості у виробництві суцільнозалізні вироби, виготовлення яких не потребувало високої кваліфікації і було доступним місцевим ковалям-універсалам. Це дозволяє видно при зіставленні технологічних схем відповідальних виробів (знарядь праці, предметів озброєння, кресал), що відбивають звичайно рівень розвитку ковалського ремесла (див.: Табл. 1). У всіх трьох хронологічно відлених групах споруд (VIII—X, VIII—X—XI, XI—XIII ст.) застосовані технологічні схеми з одноманітним відсотковим розподілом. Єдиною відмінністю є деяке збільшення питомої ваги суцільнозалізних предметів та їх розмірів у спорудах XI—XIII ст. Це добре видно на розмірах найбільш масових знахідок — ножів.

Одноманітні технологічні схеми також і нечисленних зварних виробів, головним чином,— це наварювання сталевого леза на залізну основу. Лише два предмети (ніж і серп) виконані за технікою поздовжнього зварювання сталевої та залізної смуг; ще один ніж виготовлено з пакетного металу. Характерно, що всі вони знайдені у заповненні об'єктів VIII—XI ст. і належать до ранніх культурних відкладів.

Співвідношення технологічних схем відповідних виробів, знайдених у культурному шарі та на розораних ділянках комплексу, також суттєво не відрізняється, що цілком природно.

Таким чином, якісних змін, властивих ковалському ремеслу південно-руських міст під час його переходу від общинного до товарного²² на даному комплексі не виявлено. Очевидно, тут ми маємо справу з варіантом давньоруського сільського ковалського ремесла, що набуло певного розвитку на підставі місцевих технологічних традицій попереднього періоду. Цьому сприяла значна територіальна віддаленість населеного пункту від великих давньоруських ремісничих центрів, ковалська продукція яких могла потрапляти сюди лише спорадично. Потреби місцевого населення у залізних та сталевих виробах задоволяли місцеві кovalі-універсали, які не мали кваліфікації спеціалізованих майстрів великих міст. При цьому умови їх праці та засоби

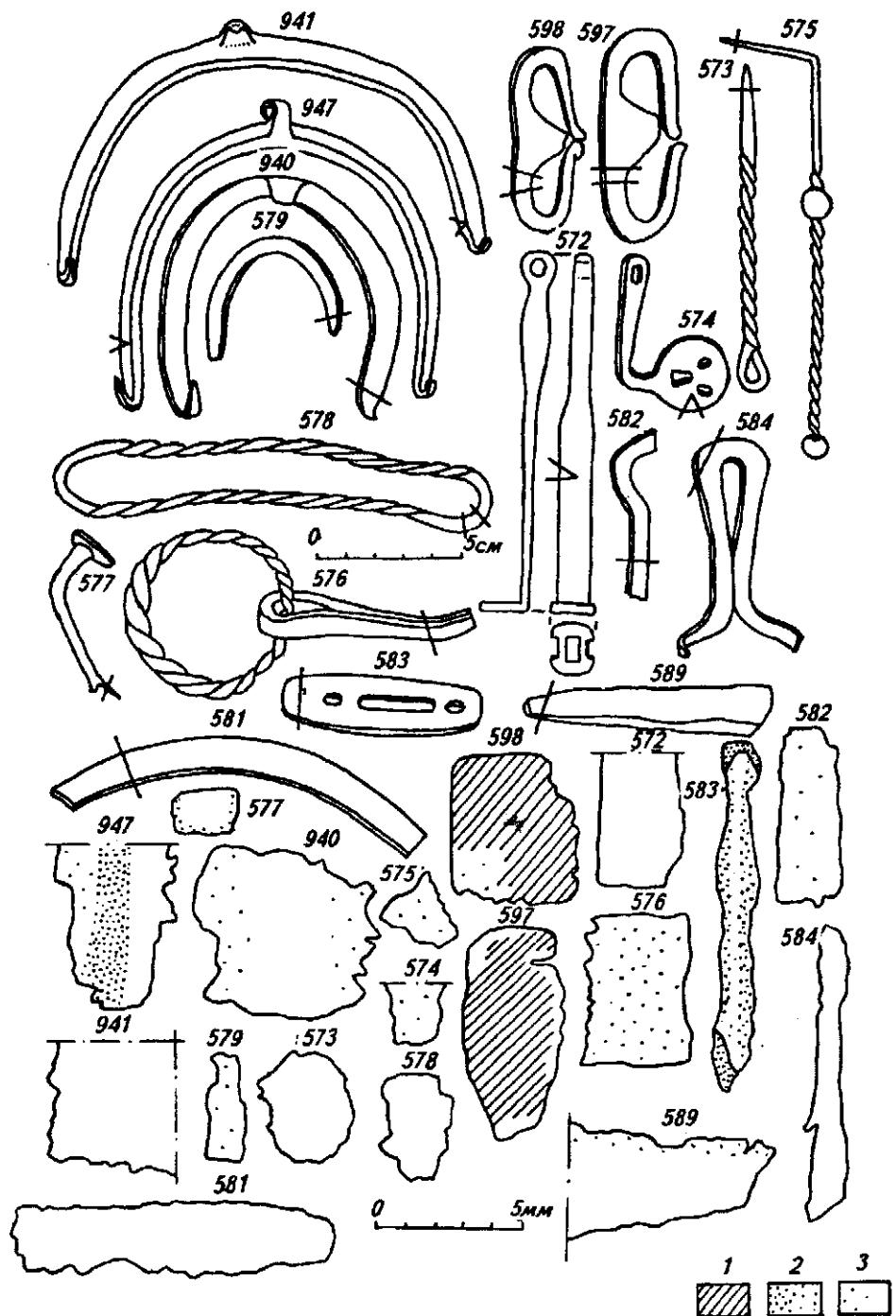

Рис. 8. Досліджені вироби. Предмети кінського спорядження та побутові речі. Умовні позначення: 1 — термічно оброблена сталь; 2 — сталь без термообробки; 3 — залізо.

реалізації продукції не дуже відрізнялися від етапу общинного ремесла. Історично це не є чимось винятковим. Так, наприклад, у народів Кавказу, ковалські вироби яких мають багато спільного з давньоруськими, аж до поширення у IX—XIII ст. близьких технологічних схем²³, до кінця XIX — початку ХХ ст. зберігалися значні пережитки²⁴.

Не виключено, що нечисленні зварні вироби, що походять з розкопок

Ніцахського комплексу, саме і є товарною продукцією значних давньоруських ремісничих центрів, яка потрапила сюди внаслідок обміну чи купівлі-продажу.

Дещо інший варіант «чистого» сільського ковальського ремесла було виявлено на протилежній околиці давньоруської держави — південнобузьких городищах Х—XI ст., де технологічні традиції ковальської справи (перевага суцільносталевих виробів, широке застосування цементації, майже повна відсутність зварних зварядь праці та ін.) відрізняються від простежених на Ніцахському комплексі²⁵. При цьому загальні тенденції розвитку в обох випадках мають однаковий напрямок.

Таким чином, в міру накопичення експериментального матеріалу стає все більш зрозумілім, що розвиток південноруського ковальського ремесла не був рівномірним по всіх регіонах давньоруської держави. Технічний прогрес спостерігається у міських центрах, де товарні відносини набули досить значного поширення на відміну від периферійних поселень, де збереглися напівобщинні традиції.

Примітки

¹ Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляєва С. А. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья.— К., 1984.— С. 164—166.

² ИСОХЕ, отд. III.— М., 1957.— С. 197—199; Городцов В. А. Результаты исследований, произведенных научными исследованиями XII АС // Труды XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 121, сл.; Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 6, сл.; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА.— 1961.— № 104.— С. 337, 338; Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1960 г. // НА ИА НАНУ, ф. з. 1960/27; Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розівдзагону у 1971 р. // НА ИА НАНУ, ф. з. 1971/17.

³ Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережного славяно-русского отряда в 1973—1974 гг. // НА ИА НАНУ, ф. з. 1973—1974/32; Сухобоков О. В. Отчеты Левобережной славяно-русской экспедиции о работах в 1986, 1987, 1988 гг. // НА ИА НАНУ.— №№ 1986/31, 1987/13, 1988/30; Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.— К., 1992.— С. 152—163.

⁴ Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. // СА.— 1976.— № 2; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка Древней Руси (домонгольский период) // МИА.— 1953.— № 32.— С. 70—73.— Рис. 33, 34.

⁵ Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII—X вв. // СА.— 1979.— № 2.— С. 72; Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 70.— Рис. 33.

⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— С. 72.— Рис. 9.

⁷ Березовец Д. Т. Поселение уличей на Тясмине // МИА.— 1963.— № 108; Гопак В. Д. Ковальська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1975.— С. 17—19.— Рис. 1; Вознесенская Г. А. Металлографическое исследование изделий из раннеславянских памятников // КСИА.— 1967.— № 110.— С. 125.— Рис. 43.

⁸ Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла...— С. 53, 54.

⁹ Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства...— С. 75.

¹⁰ Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 81.

¹¹ Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства...— С. 72.— Рис. 2.

¹² Колchin Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65.— С. 108, 109.

¹³ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— С. 20.— Рис. 8, 1; Березовец Д. Т. Поселение уличей...— С. 31.— Рис. 2, б.

¹⁴ Березовец Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія.— 1953.— Т. 8.— С. 31; Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— Т. XXXIX.— С. 323.

¹⁵ Довженок В. Й. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської області // АП УРСР.— 1952.— Т. III.— С. 266.— Табл. IV:10; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло...— С. 34.— Рис. 17; С. 37.— Рис. 20.

¹⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое... — С. 19.— Рис. 7, 4, 5; Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян.— К., 1965.— С. 65.— Рис. 32, 5.

¹⁷ Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 41.— Табл. VIII:43; Винокур И. С., Приходюк О. М. Раннеславянське поселення на р. Смотрич // РВД.— Л., 1974.— С. 238.— Рис. 6, 5.

¹⁸ Колчин Б. А. Черная металлургия...— С. 94.— Рис. 57.

¹⁹ Там же.— С. 92.— Рис. 55, 3—5, 13, 14, 16, 18, 21.

²⁰ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло.— С. 90—95.— Рис. 51, 1; 52, 2; 53, 11; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ.— 1973.— Е1-36.— С. 83, 84.

²¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья.— К., 1975.— С. 84; Кирпичников А. Н. Указ. соч.— С. 64.— Рис. 1, 35; Гопак В. Д., Сухобоков О. В. Про салтівське залізоробне ремесло (за матеріалами дослідження Д. Т. Березовця) // Археологія.— 1978.— № 25.— С. 64, 65.

²² Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI—XIII вв. н. э. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1976.— С. 14.

²³ Бгажба О. Х. О металлургии и металлообработке в средневековой Абхазии // Сб. науч. работ аспирантов.— Сухуми, 1967.— С. 217—219.

²⁴ Магомедов А. Х. Культура и быт осетинского народа.— Орджоникидзе, 1968.— С. 150—154.

²⁵ Гопак В. Д. Кузнечное ремесло ... — С. 14, 15.

O. V. Сухобоков

ЖЕЛЕЗООБРАБАТЫВАЮЩЕЕ РЕМЕСЛО ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК ДРЕВНЕРУССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА БЛИЗ с. НИЦАХА СУМСКОЙ ОБЛ.

В статье публикуются некоторые материалы, полученные в результате многолетних раскопок (1973—1988 гг. с перерывами) роменско-древнерусского комплекса археологических памятников у с. Ницаха Тростянецкого района Сумской области, а именно коллекции изделий кузнечного ремесла. Металлографическому исследованию было подвергнуто свыше 80 предметов 26 наименований. Это позволило автору сделать заключение о том, что данная отрасль металлообработки у населения этого окраинного поселения, удаленного от основных центров древнерусского государства, получила значительное развитие и может рассматриваться в качестве одного из вариантов древнерусского кузнечного производства.

O. V. Sukhobokov

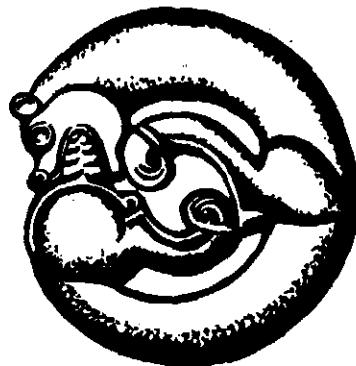
IRON-WORKING CRAFT FROM FINDINGS IN EXCAVATIONS OF THE OLD RUSSIAN ARCHAEOLOGICAL ASSEMBLAGE NEAR vil. NITSAKHA, THE SUMY REGION

The paper embraces certain findings obtained as a result of long-term (1978—1988 with breaks) excavations of the Romny-Old-Russian assemblage of archaeological monuments near vil. Nitsakha, the Trostyanets District, Sumy Region. A collection of articles of the blacksmith craft is described. Over 80 subjects of 26 names were subjected to the metallographic analysis, which has permitted the author to conclude that this branch of metal-working was rather highly developed in population of that settlement though it was significantly remoted from basic centres of the old-Rus state. That branch of metal-working may be treated as a variant of old Russian blacksmith production.

Одержано 22.12.94.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ТЕХНОЛОГІЯ ТА ОРНАМЕНТ ГОНЧАРСТВА БРОНЗОВОЇ ДОБИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. В. Іванова

У статті розглядаються питання походження валикового орнаменту на кераміці доби бронзи.

Валиковий орнамент є найпоширенішим на кераміці бронзового віку. Питання про його функціональне призначення поки спеціально не розглядалось. Більшість дослідників вивчали лише типологічні елементи декору у з'язку з культурною атрибуцією пам'яток, представлених цією керамікою. Важко собі уявити, що валики спочатку й пізніше виконували винятково декоративні функції. Правомірно передбачити, що їх виникнення було пов'язане з деякими технологічними особливостями виготовлення ліпного посуду. Очевидно, це питання вимагає окремого дослідження.

З одного боку, при розгляді профілю посудини, оздобленої валиковим орнаментом, помітно, що наліпний валик утворює на поверхні поперечне ребро. Поперечні ребра забезпечують достатню поперечну жорсткість конструкції й сприймають додаткові навантаження¹. Ребра жорсткості є підкріплюючими елементами, що впливають на жорсткість конструкції².

З іншого боку, деякі дослідники вважають, що всі види рельєфного орнаменту (в тому числі й валикового) зменшували іноді напруження глини при формуванні, сушинні та випалюванні посуду³. Під напруженням розуміють міру внутрішніх сил, що з'являються у деформованому тілі під впливом зовнішніх сил. Із закону Гука випливає, що напруження прямо пропорційне підсумку діючих на тіло сил та зворотньо пропорційне площі його поперечного перетину:

$$S = \frac{P}{F} ,$$

де S — напруження, P — сума діючих на тіло сил, F — площа його поперечного перетину⁴.

Напруження, таким чином, зменшується при збільшенні площи поперечного перетину тіла. Наліплений валик на поверхні посудини збільшує площу поперечного перетину його стінок, зменшуючи тим самим напруження. Величина напруження залежить від розмірів тіла. Найбільше напруження, що з'являється у тілі під впливом його ваги, прямо пропорційне його розмірам; таким чином, напруження зростає зі збільшенням ваги й довжини тіла:

$$S = \frac{P}{F} + \gamma l ,$$

де S — напруження, P — сума впливаючих на тіло сил, F — площа його поперечного перетину, γ — вага одиниці об'єму (питома вага), l — довжина тіла⁵.

Оскільки напруження зростає зі збільшенням розмірів тіла, при виготовленні посудин виникала необхідність знімати напруження у першу чергу на

© С. В. ІВАНОВА, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

великих екземплярах. Це досягалося методом збільшення площі поперечного перетину посудини за допомогою наліпного валика (бо збільшення площі поперечного перетину потовщенням стінок призвело б до зростання маси посудини, а, відповідно й напруження).

Тому використання наліпного валика для зменшення напруження було найбільш ефективним.

Таким чином, валиковий орнамент міг мати певний технічний сенс, збільшуєчи міцність та жорсткість посудини й зменшуючи напруження. За технічним смыслом він був необхіднішим при виробництві посудин великих розмірів, що підтверджується археологічними даними. По-перше, у Північно-Західному Причорномор'ї наліпний валик виявляється у кераміці ранньо-неолітичної культури Гумельниця й лише на великих посудинах. При цьому валик як елемент орнаменту не набув великого поширення⁶. Подальші знахідки посудин з валиковим орнаментом мають місце у кераміці ранньобронзової доби з верхнього шару Усатівського селища⁷, де він є, переважно, на великих екземплярах (рис. 1, 1, 2), також як і в кераміці катакомбної культури, наприклад на посудині бахмутського типу із кургану 9 у с. Семенівка Одеської обл. (рис. 1, 3)⁸.

В епоху середньої та, особливо, пізньої бронзи валиковий орнамент набирає значного поширення. Він відомий на посудинах різних розмірів культури багатоваликової кераміки (рис. 1, 4, 5) і сабатинівської культури у Північно-Західному Причорномор'ї. На піфосах з Болградського селища, що належить до пізньобронзового часу, відзначено наявність як одного, так і двох наліпних валиків, що, можливо, обумовлено особливо великими розмірами посудини⁹.

Припущення про функціональне призначення валикового орнаменту підтверджується також знахідкою на селищі Ялпуг IV кінця бронзової доби великої піфосоподібної посудини з хрестом із валиків на денці (рис. 1, 6), який на думку автора розкопок, призначено для укріплення дна посудини¹⁰. Характерно, що у керамічному комплексі селища наліпний валик як елементу орнаменту не виявлено. Хрест з валиків є на денці деяких великих посудин з селищ бронзової доби у сіл Зарічне та Трапівка Одеської обл. (рис. 1, 7)¹¹.

Побічним підтвердженням висновку про функціональне призначення наліпних валиків, мабуть, є деякі спостереження С. С. Березанської та А. А. Косаревої. Відзначаючи територіальну близькість пам'яток зрубної культури, у кераміці яких є наліпний валик, та культури багатоваликової кераміки, де він відсутній, автори вважають, що валиковий орнамент з'явився у зрубній культурі незалежно від посудин багатоваликової кераміки¹². Тобто виникнення валикового орнаменту обумовлено певними внутрішніми, можливо технологічними, причинами.

У пізніші археологічні періоди, коли у кераміці культур, виявлених на території Північно-Західного Причорномор'я, отримали поширення інші види орнаментації, наліпний валик знову трапляється лише на великих посудинах. Так, у черняхівській культурі він відомий, в основному, на зерновиках великих розмірів.

Можна також припустити, що виникнення наліпного валику як елементу орнаменту було свого роду відображенням деяких прийомів їх виготовлення в орнаментації посудин. Наліпний валик міг виникнути як імітація таких прийомів. Наше припущення може підтверджуватись висновками А. А. Бобринського, який вивчав технологію східноєвропейського гончарства¹³. Він виділяє два основних напрямки у розвитку навичок формоутворення посудин без гончарного круга: 1) за допомогою моделей, 2) методом скульптурного ліплення на площині. Навички другого напрямку, на його думку, є давнішими й переважали, в основному, в неолітичних пам'ятках Східної Європи. Перехід від енеоліту до бронзової доби відзначився виникненням нових технологічних традицій, які раніше мало чи зовсім не були представлені у гончарстві неолітичних племен — поширення прийомів формоутворення посудин за допомогою спеціальних моделей. За загальними особливостями будови А. А. Бобринський поділяє моделі на дві групи: моделі-основи та моделі-місткості. На перші глина наліплювалась ззовні, на другі — з середини; для

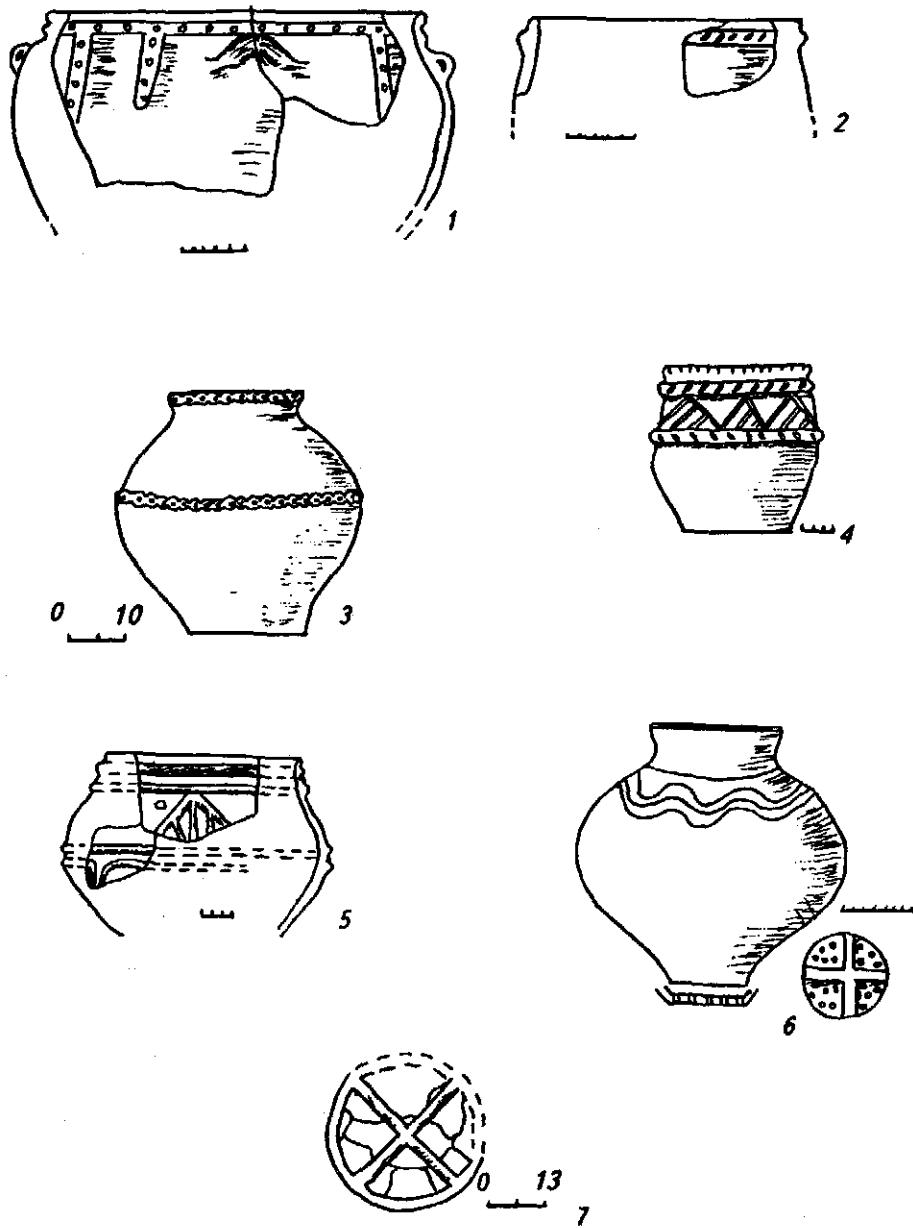

Рис. 1: Кераміка бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я: 1, 2 — Усатівське поселення; 3 — Семенівка, к. 9, п. 1; 4 — поселення Кислиця; 5 — поселення Кременчук; 6 — поселення Ялпуг IV; 7 — поселення Зарічне II.

моделей-місткостей використовувалися мотузки для стягування верхньої та нижньої частин форми.

Ці факти дають можливість припустити, що прийом стягування моделі місткості мотузкою при виготовленні посудини знайшов відображення в її орнаментації; наліпний валик став деякою мірою імітацією мотузки, що стягувала форму. Вперше зафіксований у пам'ятках культури Гумельниця у Північно-Західному Причорномор'ї, наліпний валик оперезує горло посудин, та, на думку дослідників, вдало імітує мотузку¹⁴.

Досить поширеним є розміщення валика під вінцями. Саме тут, як відзначає А. А. Бобринський, провадилося стягування моделі мотузкою при виготовленні посудини¹⁵. Це знайшло, на наш погляд, відображення у перенесенні подібного процесу з сухо технологічних прийомів виготовлення по-

судини у декоративні прийоми її оформлення. Цей висновок, можливо, підтверджується тим, що виникнення та розвиток валикового орнаменту в енеоліті Східної Європи хронологічно збігається з переходом до нового способу формоутворення посудин за допомогою спеціальних моделей.

В енеоліті – ранньобронзовій добі наліпний валик не набував значного поширення як елемент орнаменту. За зовнішнім виглядом (імітація мотузки) і розміщенням (під вінцями) він був більш наближений до свого прототипу, його технічний сенс був виразнішим (наявність валику лише на великих посудинах). Але з подальшим поширенням валикової орнаментації у культурах середньої та пізньої бронзи на передній план виступає призначення валика як елемента декоративного оформлення посудини, саме тому присутність його тільки на великих посудинах вже не є обов'язковою. У кераміці деяких культур пізньобронзової доби, було поширено наліпний валик, спостерігається перенесення традиції валикової орнаментації з великих форм на посудини невеликих розмірів.

Подібний посуд відомий на поселеннях та у похованнях середнього (культура багатоваликової кераміки) та пізнього (Ноа, зрубна, сабатинівська культури) бронзового часу на територіях Північно-Західного Причорномор'я, степового Подніпров'я і у північно-східних областях Румунії.

Примітки

¹ Крейн Т. Конструкции зданий.— М., 1961.— С. 96.

² Савин Г. Н., Флейшман Н. П. Пластики и оболочки с ребрами жесткости.— К., 1964.— С. 3.

³ Сайко Э. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии.— М., 1982.— С. 33.

⁴ Тимошенко С. П. Сопротивление материалов.— М., 1965.— Ч. 1.— С. 22.

⁵ Там же.

⁶ Байлекчи В. С. Ранний энеолит низовьев Прата и Дуная.— Кишинев, 1978.

⁷ Черняков И. Т. Материалы бронзового века из верхнего слоя Усатовского поселения // Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— С. 177—180.

⁸ Субботин Л. В. Раскопки курганов в Нижнем Поднестровье // АО.— 1976.— М., 1977.— С. 375, 376.

⁹ Черняков И. Т. Слой поздней бронзы Болградского поселения (по материалам раскопок 1961—1963 гг.) // КСИА АН СССР.— 1966.— 106.— С. 99—105.

¹⁰ Ванчугов В. П. Поселение конца бронзового века Ялтуг IV в Нижнем Подунавье // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 91—102.

¹¹ Тощев Г. Н., Фокеев М. М. Новые памятники эпохи поздней бронзы в татарбунарском районе Одесской области // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 110—118.

¹² Березанская С. С., Косарева А. А. Валиковый орнамент на кераміці зрубної культури // Археология.— 1982.— 39.— С. 3—14.

¹³ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы.— М., 1978.

¹⁴ Байлекчи В. С. Указ. соч.— С. 99.

¹⁵ Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 197.

C. В. Иванова

ТЕХНОЛОГИЯ И ОРНАМЕНТ ГОНЧАРСТВА БРОНЗОВОГО ВЕКА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются вопросы происхождения валикового орнамента на керамике эпохи бронзы.

Автор приходит к выводу о первоначальном технологическом смысле этого вида орнаментации, появление которого могло быть связано с некоторыми технологиче-

скими особенностями изготовления лепных сосудов. В дальнейшем налепной валик выполняет декоративные функции.

S. V. Ivanova

A KNOW-HOW AND DECORATIVE PATTERN OF POTTERY IN THE BRONZE AGE IN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA TERRITORY

Some problems pertained to the origin of a roller-like pattern on pottery attributed to the bronze age are discussed. The author comes to the conclusion on a primary technological sense of this type of pattern which appearance may be associated with certain peculiarities of production technique of stucco vessels. Later a stucco roller carries decorative functions.

Одержано 10.12.88.

ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ НЕМИРОВА

С. О. Гусєв

У публікації розглядаються матеріали трипільських поселень поблизу Немирова, досліджених С. С. Гамченком і М. І. Артамоновим, визначене їх місце в системі пам'яток розвинутого Трипілля на Побужжі.

За чотири кілометри на південний схід від м. Немирів (Вінницька область) розташоване відоме скіфське городище, на площі якого є також залишки трипільської культури доби «полів поховань» (?) та слов'ян.

Для нас найбільший інтерес становлять залишки двох трипільських поселень. Про поселення на території городища (Немирово, Вали або Малі Вали) в літературі є лише загальні відомості¹, про пізнішу пам'ятку в ур. Могилки практично нічого не відомо. Публікація цих матеріалів поповнить коло пам'яток, що репрезентують розвинуте та пізнє Трипілля в Середньому Побужжі.

Городище, периметром близько 5,5 км, утворене замкненою системою валів і ровів. Із заходу на схід його перетинає річка Городниця (або Мирка), поділяючи на південну і північну частини. Південна частина полога, болотиста. У північній — знаходиться укріплення — «замчисько», розташоване на трьох мисах. На середньому, найбільш високому з них, обернутому до річки південним боком, С. С. Гамченком у 1909 р. відкрито залишки трипільського поселення. Результати його робіт були частково опубліковані², але повна інформація так і залишилася в рукописах³.

С. С. Гамченко зафіксував виходи 20 площадок і відзначив, що забудова велась планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища (тобто вздовж мису, на якому розміщене поселення), причому житла розташовані в «шаховому» порядку. М. І. Артамонов, який вивчав городище в 1946—1948 рр., знайшов ще кілька площадок, не помічених С. С. Гамченком, але вказаної забудови він не виявив⁴.

З 10 закладених у 1909 р. траншей 5 виявилися порожніми, а в 5 інших культурний шар залягав у лесовому суглинку на глибині від 0,25 до 0,6 м. Потужність його сягала 1,4 м (найвірогідніше — вимірювання припало на залиблення чи яму). Траншеями виявлено кілька об'єктів, з яких, передусім, викликає інтерес площадка досить великих розмірів і цікава споруда із трьох пар циліндричних ям.

© С. О. ГУСЄВ, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

Площадка розміром 25×8 м знаходилася в південній частині поселення, орієнтація її не визначена. С. С. Гамченко відзначив залягання обмазки у два шари. Верхній шар, очевидно плиткового типу, був жовтого кольору. Нижній, валькового типу — із суглинку з домішками січки і полови. Він був намазаний, як пише дослідник, на покладені поперек дерев'яні плахи, відбитки яких збереглися як на нижній площині обмазки, так і на ґрунті. Там, де площадка була сильно обпалена і де знаходилося перепалене каміння, на думку С. С. Гамченка, була піч чи вогнище; з південного боку, де помічене невелике заглиблення — вхід у житло. Площадка обгоріла, вкрита кіптявою, іноді помітне ошлакування. Серед речей знайдено фрагменти кераміки, роздроблені кістки тварин, черепашки Unio, знаряддя праці та відщепи з кременю, уламки зернотерок, фрагмент статуетки.

Надзвичайно цікавий другий об'єкт. Це споруда з трьох пар ям циліндричної форми, сполучених між собою підземними арковими переходами і таким чином поєднаних із сусідніми ямами, що знаходилися дещо південніше. Довжина споруди досягала 21, ширина — 12, а глибина — близько 3 м. Стіни ям були закріплені переплетеною лозою і обмазані глиною, змішаною з січикою і полововою. На дні знайдені залишки вогнищ з вугіллям і попелом, фрагменти кераміки, уламки зернотерок, кремінь, кістки, черепашки. Вся споруда була зверху перекрита, а вхід, на думку автора розкопок, знаходився над однією з південних ям. С. С. Гамченко інтерпретував об'єкт як підземне житло.

Відсутність планів та креслень помітно збіднює наукову значущість «ямного» комплексу і ускладнює порівняння з відомими в Побужжі аналогічними в плані домобудівництва поселеннями. Наприклад, в Біликівцях розкопано заглиблене житло із залишками обмазки стін і підлоги⁵. У Борисівці М. Ф. Біляшівський дослідив схожий комплекс житлових ям⁶. Нами вивчались заглиблені житла у Ворошиловці, Соснах. Подібні споруди відомі і на Дністрі⁷. Очевидно, за часів Трипілля існувало розвинуте будівництво заглиблених жител, яке, на нашу думку, особливо широко практикувалось у Побужжі, що знайшло підтвердження і на Немирівському поселенні.

У 1946—1948 рр. М. І. Артамонов, паралельно з вивченням скіфського городища, обстежив і трипільське поселення. Матеріал, як і в попередньому випадку, залишився практично нічим опублікованим.

Чотири шурфи розміром 2×2 м було закладено в 1946 р. в північній частині поселення. Лише в двох з них, більших до центру, зібрано кераміку; два не дали західок, як і траншея 2×10 м, закладена по лінії схід — захід. Втім, у східній її частині на глибині 0,9 м залягав щільний шар глини впереди з вугіллям, попелом і трипільською керамікою. М. І. Артамонов вважав, що це залишки трипільської споруди, пошкодженої скіфською напівземлянкою⁸.

1947 р. на Немирівському поселенні було закладено два розкопи: один з південного, другий — з північного боку центрального укріплення городища. Останній прорізав насип з попелу (тому в шифрах колекції трапляється назва «зольник»). Інформація про результати розкопок за цей рік відсутня, але дослідник відзначив подібність матеріалів з Немирова і поселень поблизу Кароліни та Селища, які відбиваються, насамперед, у відсутності столового посуду із заглибленим орнаментом⁹.

У наступному році при розкопках скіфського валу була знайдена округла яма (діаметром близько 4 м) з похилими стінами і нерівним дном, заповнена фрагментами кераміки, попелом з великою кількістю черепашки і кістками тварин. Тут же знайдено кілька десятків антропоморфних і зооморфних статуеток, окрім — роги бйка. Автор припускає, що ця яма мала культовий характер¹⁰.

Перейдемо до характеристики матеріалу поселення, що зберігається, в основному, у фондах Державного Ермітажу¹¹. Колекція кераміки нараховує близько 2 тис. екземплярів. Вона репрезентована двома групами: столовою, що становить 86% від загальної кількості, і кухонною (14%). Уся столова кераміка прикрашена розписом; відсутність заглиблого орнаменту — важлива ознака, що вказує на належність пам'ятки до так званої західної лінії розвитку Трипілля. Столовий посуд виготовлений з добре відмуленої глини,

з домішками піску, шамоту, рідше — дрібних камінців і слюди. Випал добрий. Розпис наносився чорною фарбою по жовтогарячому і червоному ангобу, типовому для кераміки поселень Середнього Побужжя. Біла фарба присутня лише на одному фрагменті миски з вінцями, зрізаними навскіс (рис. 3, 12), а червона — на невеликому фрагменті ручки.

Домінуючою формою столового посуду є біконічні амфори. Вони ще зберігають опуклобокість, вінця лійчасті (рис. 1, 2, 5, 9, 11), але з'являються реберчасті форми з прямыми і відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 1, 4, 8). Розпис на амфорах переважно має вигляд гірлянд з концентричних дуг, окон-

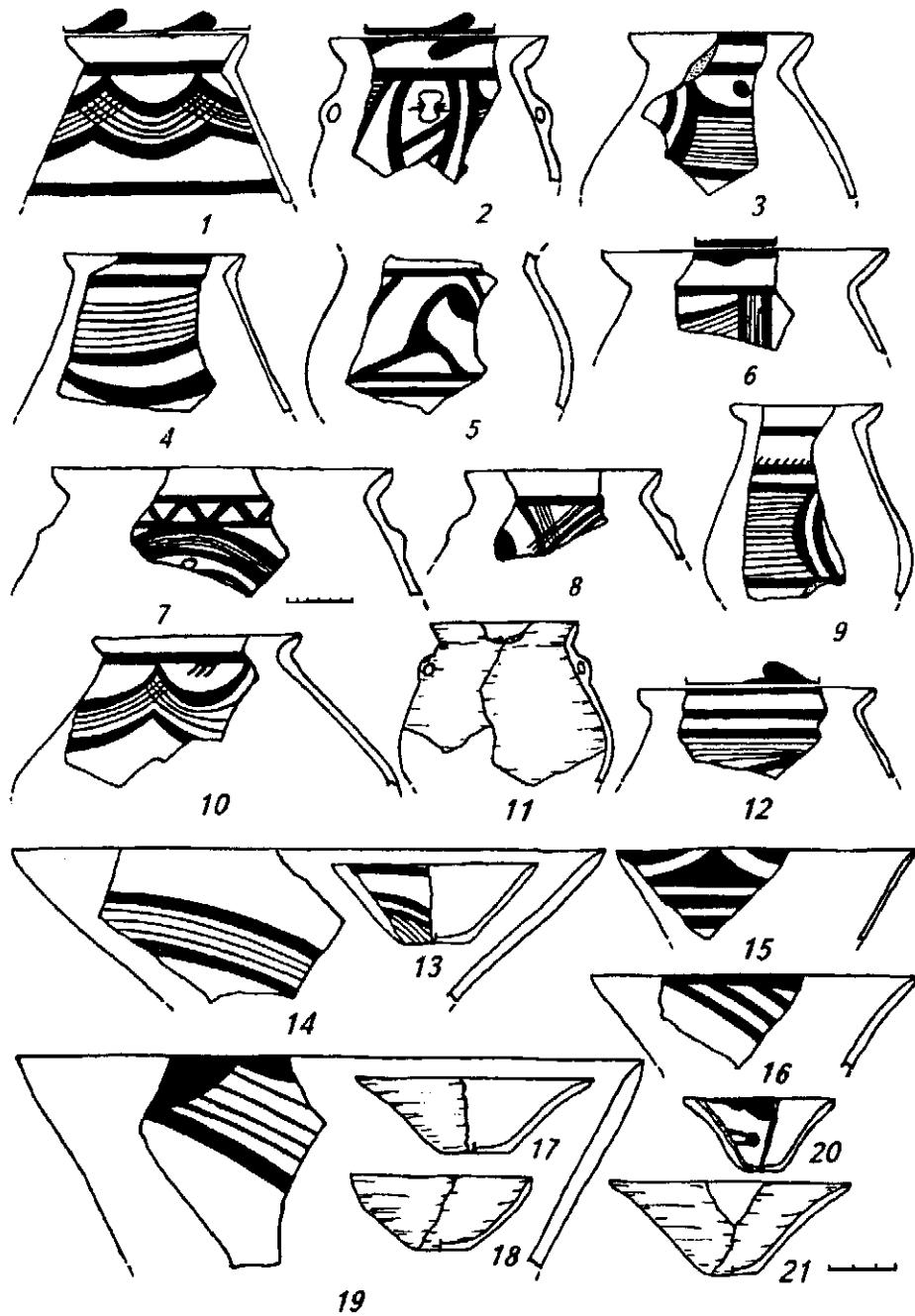

Рис. 1. Амфороподібні посудини (1—12), миски (13—21). Немирів (1—9, 11—21), Рахни (10).

турених смужками в різних композиціях (рис. 1, 1, 4); в «лицьовому» стилі (рис. 1, 2, 3) і у вигляді S-подібної петлі (рис. 1, 5). Основний орнаментальний фриз оконтурено зверху і знизу однією-двома смужками. Вінця часто прикрашені «краплинами» або смужками (рис. 1, 1, 5, 7, 8).

Миски — другий за кількістю тип посуду — переважно конічні, з прямыми або дещо відгинутими вінцями (рис. 1, 13—17, 19—21). Напівсферичні форми зустрічаються мало (рис. 1, 18), лише окремі екземпляри мають закруглений перехід до денця (рис. 1, 20, 21). З середини малюнок утворює композиції у вигляді ліній, що заходять одна за одну ("комети") (рис. 1, 14, 16, 19, 20).

Серед інших форм столового посуду назовемо відкриті неорнаментовані горщики (рис. 2, 1, 2, 5), шоломоподібні покришки з вушками (рис. 2, 3, 4), «бомбоподібні» кубки (рис. 2, 10). Останні зберегли приземкуватість, але колишня округлість плічок зникла.

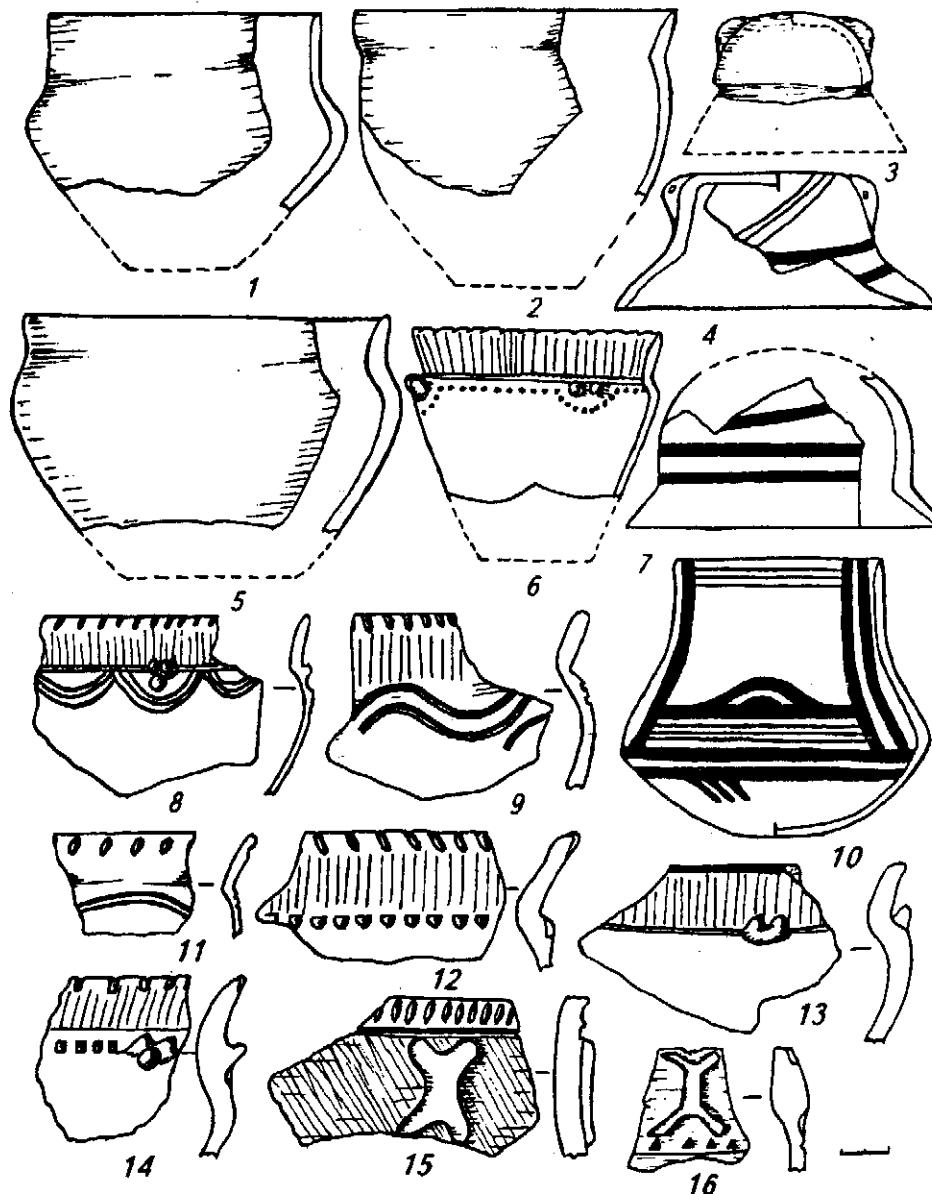

Рис. 2. Неорнаментовані горщики (1, 2, 5), шоломоподібні покришки (3, 4, 7), кубок (10), кухонна кераміка (6, 8, 9, 11—16). Немирів.

У Немирові, а також на деяких інших пам'ятках Середнього Побужжя (Сосни) і Подністров'я (Незвисько III)¹², кубки здебільшого прикрашені метопним візерунком, тоді як аналогічному посуду Володимирівської групи притаманний «лицьовий» сюжет розпису.

Численні фрагменти кераміки дають уяву про схеми розпису, що практикувались у Немирові (рис. 3). Згадаємо, зокрема, фрагмент із теріоморфним, вірогідно, зображенням (рис. 3, 7), подібним до тих, які виявлені на пізніших пам'ятках (Попудня¹³, Стіна¹⁴). С. М. Бібіков вважав, що малюнок зображує тварину в «стрімкому бігу»¹⁵.

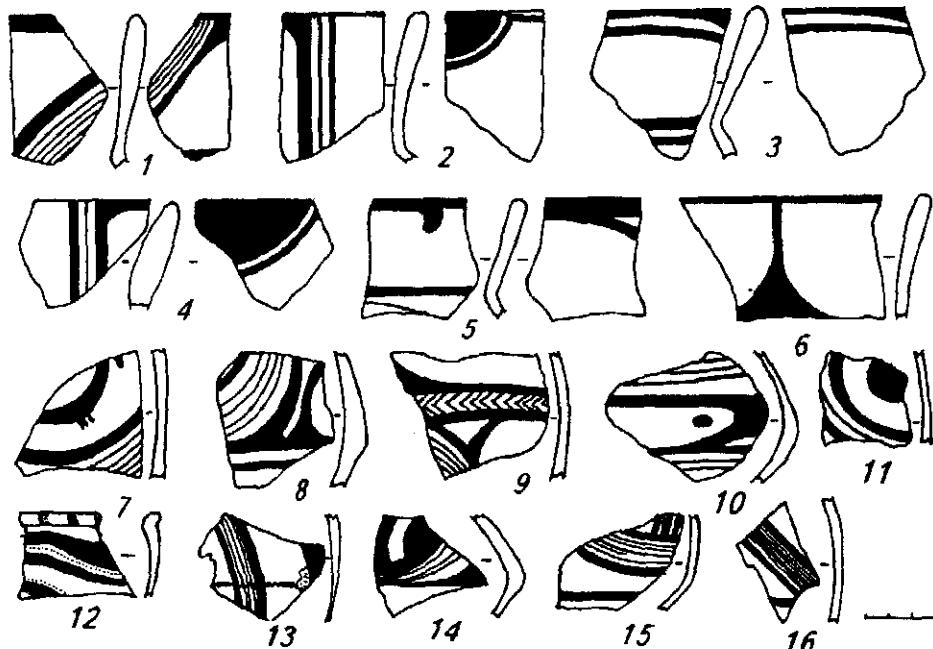

Рис. 3. Фрагменти столового посуду: вінця (1—6), стінки (7—16). Немирів.

Кухонна кераміка одноманітна. Це горщики відкритих форм, різних розмірів, що виготовлялися із глини з домішками шамоту, піску, каоліну. Випал, часом слабкий, надавав кераміці сіруватого кольору. Прикрашалися лише вінця та плічка посудини прямими або косими насічками (рис. 2, 8, 9, 12, 14), хвилястими врізними лініями (рис. 2, 9, 11), квадратними, трикутними чи округлими вдавленнями (рис. 2, 12, 14, 16). Нерідко трапляються парні наліпи із вдавленнями під ними (рис. 2, 8, 14). Іноді верхня частина горщика оздоблювалася низкою ямок чи гірляндою концентричних дуг (рис. 2, 6, 8).

Заслуговують на увагу два фрагменти кухонних горщиків з наліпами на вінцях у вигляді розтягнутої туші тварини без голови (рис. 2, 15, 16). Близькі за формою глиняні фігурки, які походять з Верхніх Юрковиць¹⁶, Паволочі¹⁷, Завалівки¹⁸, Козаровичів¹⁹. В останній час подібні зображення класифікують як міксаморфні²⁰, в яких поєднані риси людини і тварини, але на користь їхньої зооморфності свідчить те, що наліпи робилися на кухонних горщиках, там, де часто зустрічається лише голівка бика (рис. 2, 10). Не виключено, що трипільці могли з певних причин розташувати на тому ж місці замість голівки лише модель тулуба тварини, не порушуючи зооморфного контексту зображення.

Взагалі, зооморфні риси на кераміці з Немирова та інших близьких поселень Середнього Побужжя простежуються досить часто, зокрема в мисочках на чотирьох ніжках (рис. 4, 1, 2). Щоправда, через відсутність верхньої частини важко однозначно інтерпретувати цікавий виріб на ніжках (?) з наскрізними отворами (рис. 4, 2). Analogії їм відомі в Кароліні (рис. 4, 8)²²,

Ворошилівці²³. Не виключено, що всі вони є уламками пустотілих зооморфних предметів.

Знарядь праці в колекції мало. Кілька кістяних проколок, виготовлених з трубчастих кісток тварин, від частого використання зашліфовані на вістрях. Знаряддя праці з темно-сірого кременю представлені двома кінцевими скребачками, виготовленими на віщепах. Рідкісною знахідкою для поселень розвинутого Трипілля є уламок провушної сокири, округлої в перетині.

Колекція антропоморфної пластики нараховує більше двох десятків екземплярів, знайдених, як уже згадувалося, в ямі під час розкопок 1948 р. Немирівські фігурки досить детально змальовані Д. П. Погожевою²⁴, тому немає необхідності зупинятися на їх характеристиці. Відзначимо лише, що на багатьох фігурках помітні сліди розпису червоною фарбою.

Зооморфна пластика Немирова нечисленна і дуже фрагментована (рис. 4, 6, 7). Вона виготовлена з відмуленої глини з домішками піску, шамоту. Випал нерівномірний, часом слабкий. Своєю монолітністю привертає увагу лише одна практично ціла фігурка невеликого розміру. Ноги і хвіст ледь позначені; голова посаджена на міцний тулуб (рис. 4, 7).

Уже в перші роки вивчення трипільського поселення поблизу Немирова було визначено коло його аналогій. С. С. Гамченко назвав Кринички і Да-

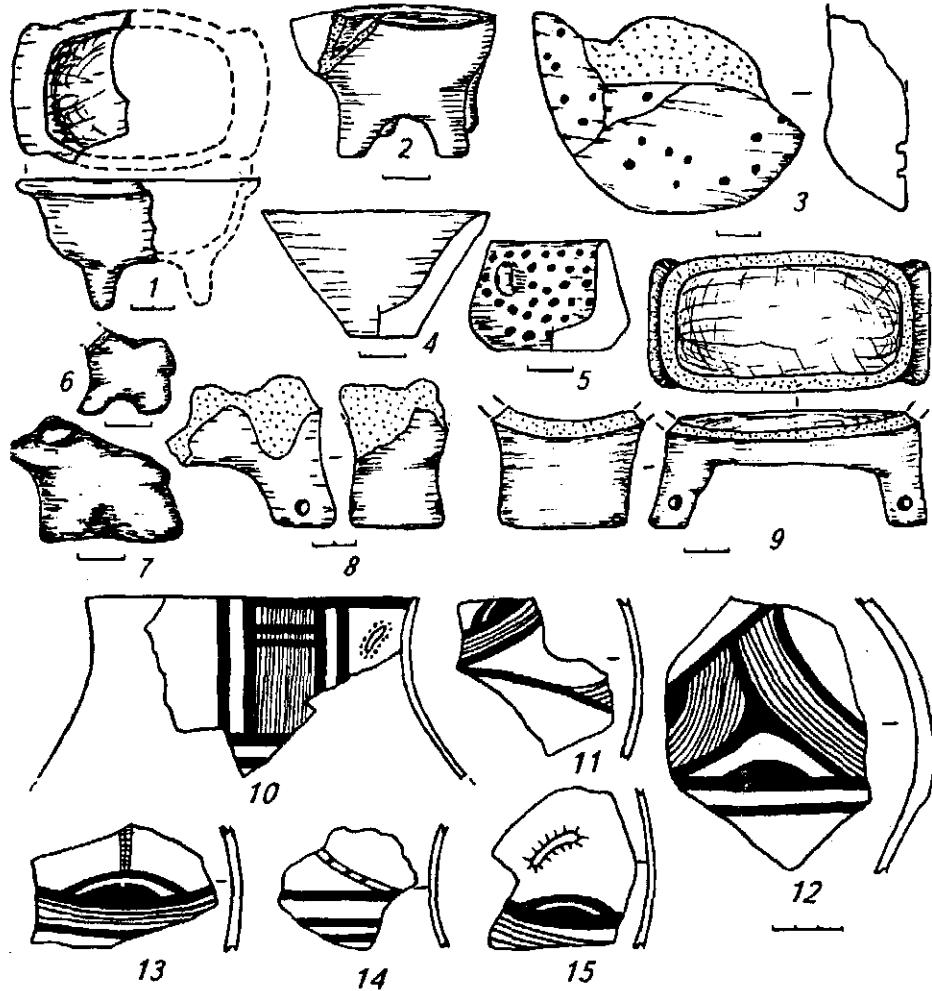

Рис. 4. Зооморфні миски (1, 2), фрагмент вівтарика (3), мініатюрні та інші вироби (4, 5, 9), зооморфні статуетки (6, 7), фрагменти столового посуду (10—15). Немирів (1—7, 9), Кароліна (8), «ур. Могилки» (10—15).

нилову Балку, хоч слішно зауважив, що в Немирові «Кераміка неначе змінює форму й техніку». Але дослідник не пов'язав це із різночасовістю поселень, а пояснив «...тиском форм і одноколірного фарбування іншої культури»²⁵.

М. І. Артамонов відніс до петренської групи, разом з Немировом, Селище і Кароліну, вбачаючи їхню спільність у чорнорозписній кераміці²⁶.

Дослідження останніх років дозволяють розширити коло аналогічних пам'яток і визначити їх послідовність. У Середньому Побужжі Немирову передують поселення ворошилівської групи (епонімна пам'ятка, Сосни), одночасні Кароліна, Селище, Рахни, Вербівка II²⁷. Завершує цю ланку поселення Немирів, ур. Могилки, досліджене М. І. Артамоновим. Інформації про цю пам'ятку, зокрема її точне місцезнаходження немає. Східніше «замчиська» (тобто Немирівського поселення) на сусідніх берегових мисах було два старих кладовища. Найвірогідніше, саме тут знаходилося поселення, матеріал якого позначений шифром «ур. Могилки». Він явно відрізняється від матеріалу Немирова. Кераміка виготовлена з добре відмуленої глини з домішками великої кількості піску, шамоту, каоліну. Сірувато-гірчичний ангоб зберігається погано, кераміка сильно обкатана, крихка, хоч випал її добрий. В орнаменті з'являються нові елементи, які ми зустрічаємо в матеріалах пізніх поселень. Це «драбинка» (рис. 4, 13), напіввигнутий овал з крапками і рисочками довкола ("гусеничка") (рис. 4, 10, 15). Останній мотив орнаменту пошириений у пізньому Трипіллі Північної Молдавії²⁸.

Обмеженість матеріалу з поселення «ур. Могилки» не дає, поки що, можливості розширити коло його аналогій, що не можна сказати про поселення Немирів. Ми визначили місце останнього в системі пам'яток розвинутого Трипілля Середнього Побужжя. У сусідньому Буто-Дніпровському регіоні Немирову відповідають поселення, що представляють перехід від пам'яток типу Володимирівка до етапу, репрезентованого томашівсько-сушківською групою²⁹. У Пруто-Дністровському регіоні до цього часу належать Бринзени VIII³⁰, Коновка³¹.

Отже, поселення Немирів і «ур. Могилки» є пам'ятками, що належать до розвинутого та пізнього Трипілля і представляють у Середньому Побужжі західну лінію розвитку цієї культури.

Примітки

¹ Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 296.— Табл. XXVI.

² Гамченко С. С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. // ТКУ.— К., 1926.— С. 31—41,

³ Гамченко С. С. Археологические исследования 1909 г. в Подолье по Трипольской культуре // НБ ИМК РАН.— Фонд № 2703; Гамченко С. С. Наблюдения по данным исследований первоисточников Трипольской культуры в 1909—1913 гг. // НА ІА НАНУ.— Фонд № 38.— С. 1—31.

⁴ Артамонов М. И. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Ю. Польской экспедиции 1946 г.) // НА ІА НАНУ.— 1946/12.— С. 25.

⁵ Заец И. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И. Исследования Винницкого краеведческого музея // АО за 1976 год.— М., 1977.— С. 294, 295.

⁶ Біляшівський М. Т. Борисівське городище // ТКУ.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 3—7.

⁷ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье // МИА.— № 102.— С. 44.

⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 33.

⁹ Артамонов М. И. Археологические исследования в Подолии в 1947 г. // НА ІА НАНУ.— 1947/13, С. 4.

¹⁰ Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // НА ІА НАНУ.— 1948/4.

¹¹ Висловлюю ширу вдачність Н. К. Качаловій за допомогу при роботі з матеріалом.

¹² Черныш Е. К. Указ. соч.— С. 47.— Рис. 27, 28, 29.

- ¹³ Himmer M. Etude sur la sivilisation prethucenienne dans le bassin de la mer Noire apres des fonilles personnelles // Swiatowit, 1933.— Т. XIV.— fig. VIII, 1.
- ¹⁴ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— Рис. 4.
- ¹⁵ Бібіков С. М. Теріоморфні зображення в орнаментиці Трипілля (трипільський «звіриний стиль») // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 9.
- ¹⁶ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений. // МИА.— 1949.— № 10.— С. 180.— Рис. 93, 5.
- ¹⁷ Макаревич М. Л. Пізньотрипільське поселення біля с. Паволочі // АП УРСР, К., 1952.— Т. IV, С. 101, Табл. II, 3.
- ¹⁸ Круц В. О. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі // Археологія.— Т. XXI.— С. 129.— Рис. 3, 17.
- ¹⁹ Круц В. О. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 132.— Рис. 58, 1.
- ²⁰ Балабина В. И. Зооморфная пластика культуры Триполье.— Автореф. дисс. ... канд. наук.— М., 1990.— С. 20.
- ²¹ Фонди Вінницького педінституту, розкопки І. І. Зайця 1982 року, інв. № 138.
- ²² Фонди Вінницького краснавчого музею. Інв. № A2285.
- ²³ Заєць И. И. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого пединститута за 1982 год. // НА ІА НАНУ, 1982/56.— Рис. 21.
- ²⁴ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья.— Новосибирск, 1983.— С. 75.
- ²⁵ Гамченко С. С. Спостереження над даними...— С. 41.
- ²⁶ Артамонов М. И. Археологические исследования в Подолии в 1947 году...— С. 2.
- ²⁷ Хавлюк П. И. Научный отчет об археологических разведках на Ю. Буге. // НА ІА НАНУ, 1954/40.
- ²⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 25.— Рис. 24, 11.— С. 127.
- ²⁹ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— № 51.— С. 46, 51.
- ³⁰ Маркевич В. И. Указ. соч.— С. 67; Маркевич В. И. Памятники неолита и энеолита // АК МССР, Кишинев, 1973.— Вып. 2.— С. 60.
- ³¹ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 42—52.

C. A. Gusev

ТРИПОЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ У НЕМИРОВА

В публикации рассмотрены материалы двух малоизученных трипольских поселений, расположенных в районе известного Немировского скифского городища (Винницкая область). Первое поселение — Немиров — относится к развитому Триполью, второе — Немиров (ур. Могилки) — к позднему. Характеристика материала этих поселений и, прежде всего, керамики позволяет заключить, что оба они представляют западную линию развития трипольской культуры в Среднем Побужье.

S. A. Gusev

TRIPOLIAN SETTLEMENTS NEAR NEMIROV

The publication deals with findings from two slightly studied Tripolian settlements located near the known Nemirov Scythian site (Vinnitsa region). The first settlement, Nemirov, is attributed to developed Tripolie, the second one, Nemirov (locality Mogilki) to late Tripolie. Description of findings from these settlements, pottery first of all, permits concluding that both settlements represent the western line of development of Tripolian culture in the middle Bug river territory.

Одержано 09.0190.

СКЛАД АМФОРНОЇ ТАРИ ІЗ ЗАТОПЛЕНОЇ СІЛЬСЬКОЇ САДИБИ ХЕРСОНЕСА

Є. Я. Турівський

Публікується херсонеська амфорна тара, піднята з дна Стрілецької бухти неподалік Херсона. Визначаються хронологічні межі знахідки, описуються маловідомі та невідомі раніше клейма, вибиті на ніжках деяких амфор.

У 1986 р. до Херсонеського заповідника надійшло повідомлення про знахідку на дні Стрілецької бухти за 2–3 м від сучасного причалу великого скопчення давньої кераміки. Під наглядом співробітників заповідника водолази підняли на поверхню близько 300 фрагментів посудин античного часу.

Переважна більшість знахідок (близько 90%) були від амфорної тари. Усі уламки належали амфорам двох типів. Морфологія амфор першого типу чітко херсонеська: циліндричне горло, дещо розширене донизу; масивні, овальні у перетині ручки; валикоподібна ніжка (рис. 1, 5, 6).

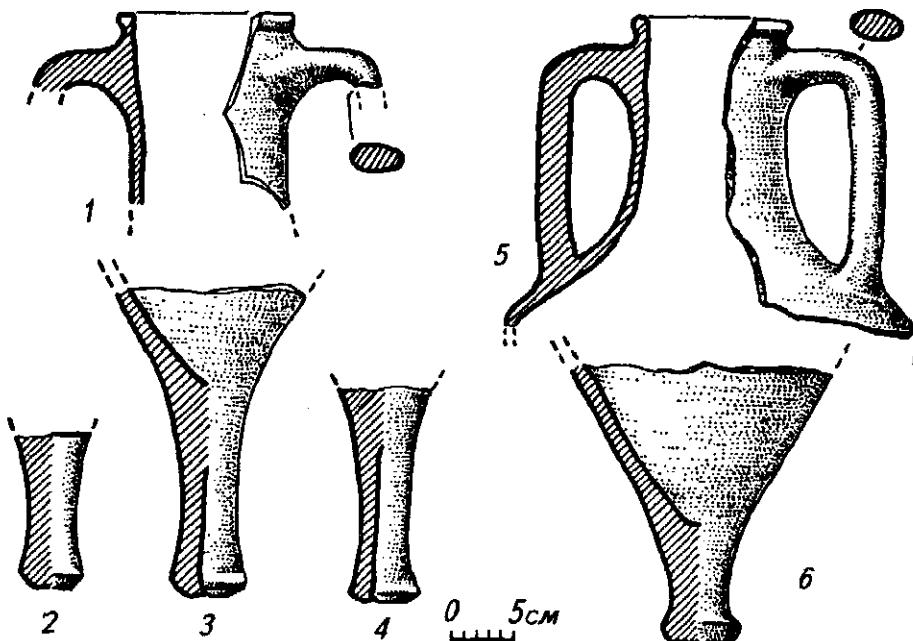

Рис. 1. Херсонеські амфори з затопленої садиби у Стрілецькій бухті.

Очевидно, всі астиномні клейма на знайдених посудинах пропавлені на амфорах першого типу і дозволяють датувати комплекс. Усі 18 астиномних клейм розміщено на ручках. Вдалося прочитати імена на 16 клеймах, серед них астиноми: Агатон Гнатонов (гр. II—А), Героксен (I—Б), Прітаній Арістонов (II—А), Форміон Аполлов (II—А). Клейма з іменами цих магістратів належать до груп I—Б і II—А за хронологічною класифікацією В. І. Каца, які охоплюють період від початку III ст. до н. е. до 60-х рр. того ж сторіччя¹. Однак є підстави уточнити датування клейм межами першої третини III ст. до н. е.

Клеймо з іменем Прітанія Арістонова знайдено на поселенні Панське I у

комплексі будівлі V6 і за археологічним контекстом датується межами першої третини III ст. до н. е.² Б. Ю. Міхлін опублікував унікальну черепицю з двома астиномними клеймами: жолобчастим з іменем Геродота (гр. I—B) і пласким з іменем Агатона Гнатонова (гр. II—A)³. Серед піднятих клейм — 8 екземплярів з іменем Агатона Гнатонова. Представлені обидва варіанти штампів цього астинома: жолобчасте та пласке, легенда на якому виконана ретроградно. Клейма астинома Форміона Аполлова знайдені на садибі поблизу Євпаторійського маяка, де, на думку, О. Б. Колесникова, відсутні матеріали, що виходять за межі першої чверті III ст. до н. е.⁴. Очевидно, всі вказані клейма групи II—A належать до переходного етапу від I до II хронологічної групи й можуть датуватись часом близько середини 70-х рр. III ст. до н. е.

На деяких великоподібних ніжках амфор першого типу відтиснуто клейма, що зображують літери грецького алфавіту (β , γ , κ , π), вписані в коло, овал або квадрат (рис. 2, № 9—12). На садибі поблизу Євпаторійського маяка були знайдені дві херсонеські, на думку автора публікації, амфорні ніжки з клеймами у вигляді β , вписаної в овал, які є відбитками того ж штампу, що й наші клейма⁵. Інших аналогій виявити не вдалося.

На користь херсонеського походження літерних клейм на ніжках є серйозні аргументи — морфологія ніжок; характер глини (тісто містить тільки характерні для Херсонеса домішки); знахідки подібних клейм поки що відомі лише на території херсонеської держави. Проте — одне, але досить суттєве заперечення — штампи клейм виконані всупереч існуючій у Херсонесі традиції. Нам уявляється, що практика клеймування амфорних ніжок літерами грецького алфавіту існувала в Херсонесі зовсім недовгий час, тому знахідки подібних клейм трапляються рідко.

Другий тип амфор представлено меншою кількістю посуду (не менше 26). Амфори мали вінця з плоскорізаною поверхнею; горло, поширене донизу і дуже високу (15—20 см) гострореберну ніжку. Глина посудин другого типу візуально не відрізняється від глини більшості амфор першого типу і має такі самі домішки. Але форма посуду не має аналогій серед херсонеських амфор. Найближчою аналогією є фасоські біконічні амфори на високій ніжці. І. Б. Зеєст датувала такі посудини кінцем II ст. до н. е.⁶ Однак таке датування є очевидно завищеним. Такі амфори відомі, наприклад, на фракійському городищі Севтополісі, життя якого припинилося близько кінця першої чверті III ст. до н. е.⁷

Загальновідомо, що формування деяких типів херсонеських амфор відбувалося під впливом тари Гераклєї та Синопи⁸. Однак у даному випадку йдеється, очевидно, не про запозичення окремих елементів, а про копіювання форми взагалі⁹. Фасоське вино, що мало високу репутацію у грецькому світі, було досить популярним у Причорномор'ї. Внаслідок цього можна припустити, що імітація фасоської тари у керамічному виробництві деяких фабрикантів Гераклєї та Херсонеса викликана бажанням підробити власну тару під продукцією острова Фасос.

На закінчення відзначимо, що умови знахідки не дають можливості пов'язувати підняту кераміку з якимось певним будівельним комплексом. Однак, деякі спостереження, на нашу думку, правомірно висловити. Okрім амфорної тари піднято також фрагменти кераміки інших груп (черепиця, столовий та кухонний посуд), що робить найбільш імовірною належність знахідок до комплексу однієї із садиб херсонеської хори, руїни якої затоплено через підвищення рівня Чорного моря. На користь цього свідчить також підняття на поверхню разом із керамікою велика оброблена вапнякова плита з бортіками, що слугувала, напевно, частиною давильного майданчика для винограду. Біля берегів Гераклійського півострова відомо кілька затоплених сільських садиб. Одна з них знаходиться на дні Круглої бухти, інша — поблизу західного берега Стрілецької бухти¹⁰.

Факт знахідки такої великої кількості фрагментів амфор (великі уламки понад 60 посудин), що становить лише частину комплексу, дозволяє припустити, що розглядувана кераміка походить із будівлі, яка була складом готової продукції виноробства. Схожі склади відомі на херсонеському поселенні Панське I¹¹.

Рис. 2. Керамічні клейма з затонуленої херсонесської садиби.

Примітки

- ¹ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ.— 1985.— № 2.— С. 103—105.
- ² Там же.— С. 101.
- ³ Михлин Б. Ю. К изучению херсонесских керамических клейм // ВДИ.— 1979.— № 2.— С. 145.
- ⁴ Колесников А. Е. Керамические клейма из раскопок усадеб у Евпаторийского маяка // ВДИ.— 1985.— № 2.— С. 91.
- ⁵ Там же.— С. 91 (№ 153—154).— Рис. 4.
- ⁶ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 86.— Табл. IX.— № 20 и. к.
- ⁷ Балканска А. Амфори и амфорни печати // Севтополис.— Т. I.— София, 1984.— С. 133.
- ⁸ Борисова В. В. Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор // НЭ.— № XI.— 1974.— С. 101—103; Ахмеров Р. Б. Амфоры древнегреческого Херсонеса // ВДИ.— № 1.— 1974.— С. 160.
- ⁹ Зеест И. Б. О типах гераклейских амфор // КСИИМК.— Вып. 22.— 1948.— С. 52.
- ¹⁰ Золотарев М. И. Подводные археологические работы у западного берега Стрелецкой бухты близ Херсонеса // 150 лет Одес. археол. музею АН УССР: Тез. докл. юбил. конф.— К., 1975.— Ч. I.— С. 140, 141.
- ¹¹ Щеглов А. Н. О внутренней торговле Херсонеса Таврического в IV—III вв. до н. э. // КСИА.— 1974.— № 138.— С. 49.

E. Я. Туровский

СКЛАД АМФОРНОЙ ТАРЫ ИЗ ЗАТОПЛЕННОЙ СЕЛЬСКОЙ УСАДЬБЫ ХЕРСОНЕСА

В статье публикуется херсонесская амфорная тара, поднятая со дна Стрелецкой бухты близ Херсонеса, принадлежавшая археологическому комплексу сельской усадьбы Гераклейского полуострова, руины которой оказались под водой вследствие повышения уровня Черного моря.

Хронологические рамки находки ограничены первой третью III в. до н. э. по данным керамической эпиграфики. На ножках некоторых амфор были оттиснуты малоизвестные и неизвестные ранее клейма в виде букв греческого алфавита, заключенных в круг, овал, квадрат.

Значительная часть поднятых сосудов копирует форму фасосских биконических амфор на высокой ножке.

E. Ya. Turovsky

A STOREHOUSE OF AMPHORA PACKAGE FROM THE FLOODED RURAL ESTATE NEAR CHERONESE ON THE HERACLEAN PENINSULA

The Chersonese amphora package taken from the bottom of the Streletskaya bay near Chersonese which belonged to the archaeological assemblage from the rural estate on the Heraclean Peninsula is described. Ruins of the estate were flooded by water as a result of the Black Sea level rise.

Data of the pottery epigraphy have shown that chronological ranges of the finding mentioned lie within the first thirty years of the 3d cent. B. C. Slightly known and previously unknown marks looking as letters of the Greek alphabet infolded in a circle, oval and square were stamped on legs of some amphoras. Many vessels taken from the bottom imitate a shape of Fasossian biconical amphoras on a high leg.

Одержано 12.10.89.

ПОЧАТОК ОСІЛОСТІ У СТЕПОВИХ СКІФІВ (за матеріалами поселення Лиса гора)

Н. О. Гаврилюк, С. М. Кравченко

Стаття присвячена питанню переходу кочових скіфів до осілості. Автори наводять гіпотези про час виникнення пам'яток осілості у степових скіфів. Нові дані, одержані під час розкопок поселення Лиса Гора, дозволяють авторам прис传达ця до гіпотези Б. М. Гракова про початок цього процесу наприкінці V – початку IV ст. до н. е.

Процес осідання кочовиків, співвідношення кочівницьких та землеробських елементів у єдиному господарсько-побутовому укладі, хроно-хорологічні межі цього процесу для окремих суспільств залишаються найскладнішими проблемами, тоді як саме вони є ключовими для реконструкції економічного базису конкретного суспільства.

Особливу увагу привертає питання про початок переходу до осілості кочових скіфів. Найстотнішою ознакою осілості єтносу є наявність поселень, які функціонують цілий рік. Крім дослідження Кам'янського городища¹, поселення зі змішаним культурним шаром Нижній Рогачик² та одношарового поселення Первомаївка³ на обох берегах Дніпра провадились розвідки⁴. Систематичні планомірні розкопки одношарових скіфських поселень не провадились. Тому пошуки й дослідження нових пам'яток, які вказують на осілість скіфських племен, є актуальними.

Таблиця. Співвідношення основних категорій матеріалу з поселення Лиса Гора

Категорії	Місце знахідки							
	Культурний шар		Споруди		Підйомний матеріал		Всього	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Амфори	466	27,8	326	45,3	120	30,2	912	32,9
Ліпна кераміка	1136	67,9	366	51,2	150	37,7	1652	59,3
Гончарна кераміка	18	1,1	-	-	-	-	18	0,6
Кам'яні вироби	12	0,7	13	1,8	26	6,4	51	1,8
Кремінь	33	2	10	1,4	-	-	43	1,5
Вироби з кістки та рогу	1	0,1	2	0,2	2	0,6	5	0,1
Праслиця	3	0,2	-	-	14	3,4	17	0,6
Залізні вироби	2	0,2	1	0,1	1	0,3	4	0,1
Намисто	-	-	-	-	85	21,4	85	3,0
Всього	1671	100	719	100	398	100	2798	100

Оскільки на існування землеробських поселень в першу чергу впливають сприятливі агрокліматичні умови, то і увага зверталась на матеріали археологічних розвідок з території заплави р. Конки і малих річик Дніпровського басейну. Цей район, особливо, його північна частина, характеризується високою родючістю землі, достатньою вологістю, наявністю пасовищ типу лук, лісовими угіддями. Крім того, поблизу розташоване Кам'янське городище, до якого ведуть зручні водний та сухопутний шляхи. У зв'язку з цим цікавим є поселення з урочища Лиса Гора, на якому зібрано численний підйомний матеріал.

Поселення, стаціонарні дослідження якого розпочались 1984 р., розташо-

© Н. О. ГАВРИЛЮК, С. М. КРАВЧЕНКО, 1995

ване поблизу м. Василівка Запорізької області на лівому березі Каховського водосховища за 1,5 км на північ від Василівського лісництва на мисі трикутної форми і орієнтоване на північний схід. До утворення Каховського водосховища мис з північного сходу обмежувався заплавою р. Конки, зі сходу — заплавами рік Чокрак і Карабочокрак, що зливалися (рис. 1). Пласка поверхня мису Лиса Гора підвищується на 70—80 м над рівнем Каховського моря. Східна частина мису похила, західна крута та інтенсивно руйнується водами Каховського водосховища, з півдня вузька лощина відокремлює лисогірський трикутник від степу. Площа мису близько 4 га. В результаті постійної оранки культурний шар південно-західної частини мису майже знищений. Він залишився лише у південно- і північно-східній частині поселення на площині близько 2,7 га (рис. 1), потужність його 0,70—0,80 м.

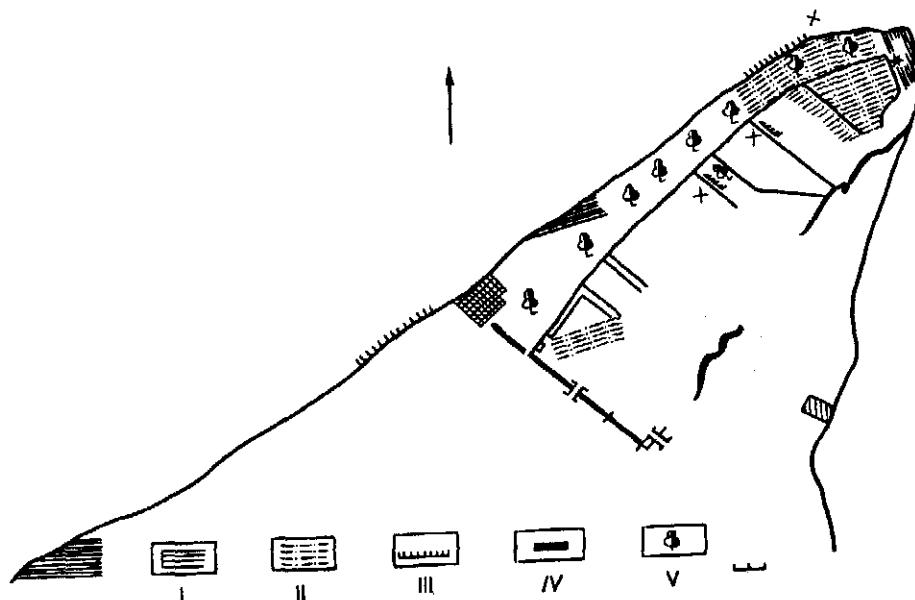

Рис. 1. План поселення Лиса Гора.
I — ділянки з культурним шаром періоду пізньої бронзи; II — ділянки з культурним шаром IV ст. до н. е., III — зачищені ділянки берега, IV — вал, V — ліс.

У 1984 р. було зачищено берегову лінію, а у північній частині мису залізовано розкоп площею 150 м². Під час розкопок були відкриті 35 господарських ям та 7 житлових та господарських споруд (рис. 2).

Споруди представлені напівземлянками, які за конструкцією розподілені на два типи. Дві напівземлянки мали прямокутну форму з заокругленими кутами і були заглиблені у материк на 1,1—1,33 м. Довжина їх відповідно 2,3 і 2,5 м, ширина — 1,2 і 1,88 м. Обидві напівземлянки мали в одній із стінок сходи (рис. 3, 2).

Другий тип жител становлять двокамерні споруди, заглиблені у материк на 0,60—0,80 м. Вони мали невелике входне приміщення напівовальної або прямокутної форми розмірами 0,80—1,35 м та 1×1,75 м і основне, округлої форми діаметром 1,84 і 2 м. Дві такі споруди (напівземлянки № 3, 4) мали вогнища діаметром 0,30—0,40 м. Вогнище напівземлянки № 4 було обкладене камінням (рис. 3, 1). Напівземлянка № 3 за фрагментами амфор датується першою половиною IV ст. до н. е., напівземлянка № 4 — у межах IV ст. до н. е. До них за типом наближається напівземлянка № 7, яка збереглась частково. Споруди № 5, 6 вогнищ не мали, але зола та обгоріле дерево у них було знайдено.

За матеріалами Кам'янського городища такі будівлі невідомі. Аналогічний тип споруд зафіксовано на території архаїчного поселення Велика Чорноморка II в районі Ольвії⁵. Ями-житла діаметром 2—2,15 м, глибиною 1,5 м з

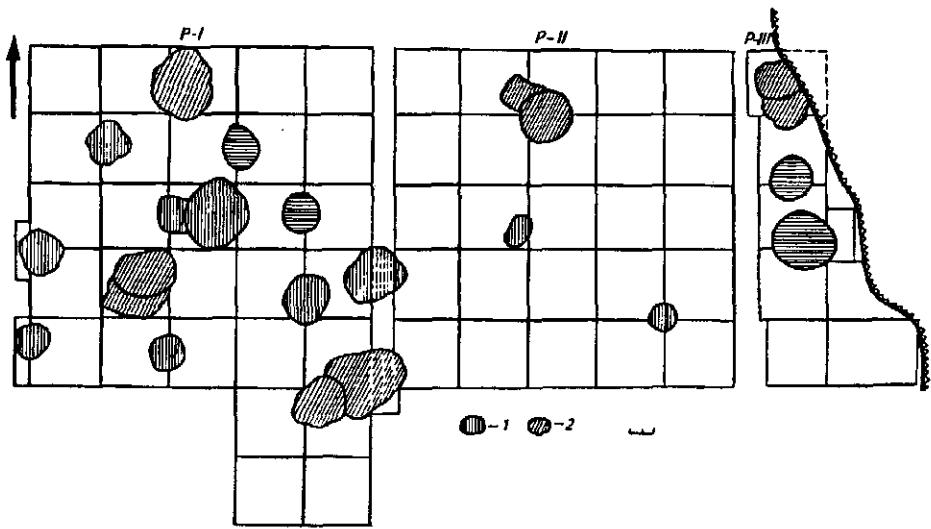

Рис. 2. План розкопів 1984 року: 1 — господарські ями, 2 — залишки споруд.

вогнищами виявлені на поселенні поблизу с. Варварівка. Наземна частина жител може бути реконструйована як конічний намет на дерев'яному каркасі без центрального стовпа, що спирається на невисокі глинобитні стіни. Подібні житла характерні для степу помірного поясу⁷.

Господарські ями представлені трьома типами. Переважають ями, що мають у плані форму прямокутника з заокругленими кутами, або овалу з прямыми ледве заокругленими біля дна стінками. Ширина таких ям від 0,97 до 1,10 м, довжина від 1,10 до 2,10 м, глибина — 0,40—0,90 м від рівня материка (рис. 4, 2). До першого типу належать 18 господарських ям поселення Лиса Гора. Ями цього типу насичені знахідками: фрагментами ліпної кераміки, амфор, кісток тварин. Ями 4, 5, 18 за фрагментами амфор датуються першою половиною IV ст. до н. е., яма 16 — третьою чвертлю IV ст. до н. е. За функціональним призначенням це швидше всього ями-скиди. Аналогіями

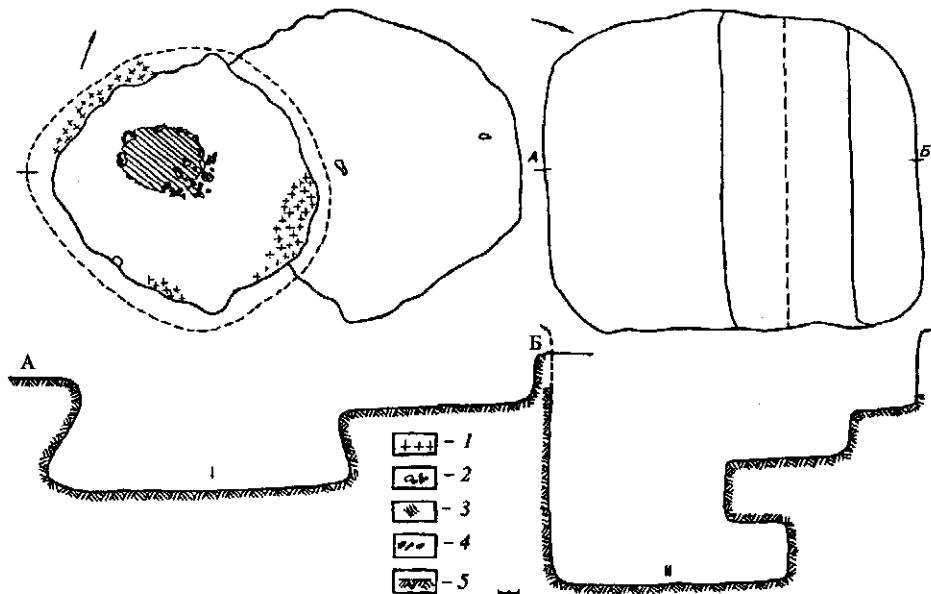

Рис. 3. Споруди поселення Лиса Гора: I — напівземлянка первого типу, II — напівземлянка другого типу; 1 — попіл, 2 — каміння, 3 — вогнище, 4 — кістки тварин, 5 — материк.

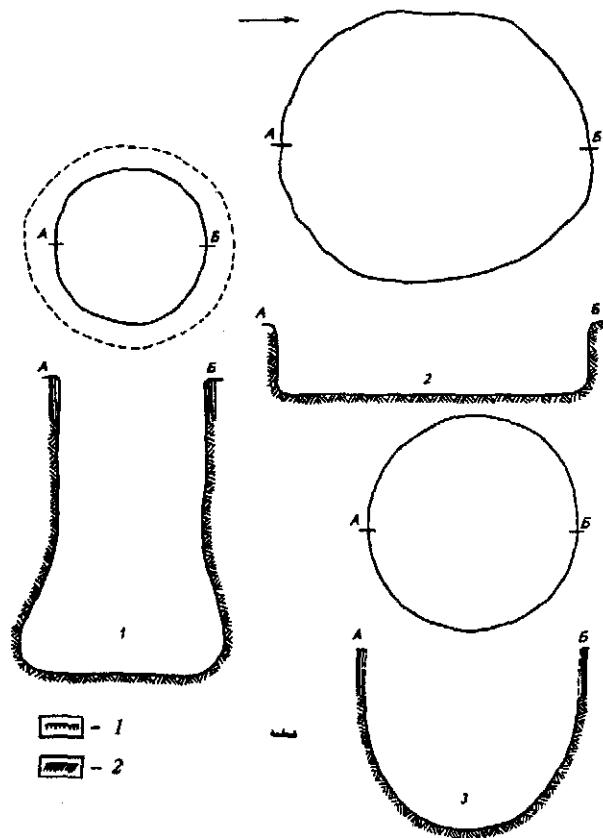

Рис. 4. Господарські ями: 1 — зернова, 2, 3 — сміттєві.
1 — поховальний чорнозем, 2 — материк.

рівня материка (рис. 4, 3). У заповненні таких ям переважають кістки тварин. Як відомо, у кочових і напівкочових народів дуже часто житлові і господарські споруди поєднувались в єдиний житловий комплекс¹⁰. Такий комплекс було простежено на розкопі 2 (рис. 2). Біля житової споруди — напівземлянки № 5 були зосереджені 5 господарських ям і дві зернові, розташовані по колу. У плані комплекс наближається до прямокутника.

У культурному шарі, господарських ямах та спорудах поселення Лиса Гора представлені такі категорії археологічного матеріалу: ліпна та гончарна кераміка, у тому числі амфори, вироби з каменю, пряслиця, залізні вироби, крем'яні знаряддя праці, намисто (кам'яне і скляне), кістки тварин. Процентне співвідношення основних категорій матеріалу показано в таблиці, з якої видно, що ліпна кераміка переважає, а гончарна грецька трапляється дуже рідко.

Вирішальну роль у датуванні пам'яток, подібних до поселення Лиса Гора, відіграють знахідки амфор*. Найранішими є кілька фрагментів амфор Лесбоса. Вінця їх наближаються у розрізі до кола, під вінцями — підсічка, глина червонувата з домішками вапна, ручки округлі у розрізі (рис. 5, 5). Датуються вони першою четвертю IV ст. до н. е.¹¹

Зустрічаються хіоські амфори з вінцями двох типів: що наближаються у перетині до еліпсу або ромбу. Перші виготовлені з рожевої глини з домішками білих часток і датуються першою половиною IV ст. до н. е.¹² Шість фрагментів ручок належать до хіоських амфор, виготовлених з коричневої глини

для них можуть бути сміттєві ями циліндричної форми Варварівського поселення⁸.

Другий тип господарських ям — округлі, або трохи витягнуті в плані, грушоподібні у розрізі. До нього належить 13 ям поселення Лиса Гора, діаметрами від 1 до 1,30 м, глибиною — від 0,75 до 1,65 м від рівня материка (рис. 4, 1). Знахідки з них нечисленні — кілька фрагментів ліпної кераміки або кістки тварин, але частіше речовий матеріал відсутній. За функціональним призначенням — це зернові ями. Більшість ям зосереджено навколо напівземлянки № 4. Подібні зернові ями відомі на Варварівському поселенні.

Чотири господарські ями поселення Лиса Гора округлі в плані і конусоподібні у розрізі. Діаметри таких ям від 1,40 до 1,75 м, глибина від 0,80 до 0,90 м від

* Велику допомогу у вивченні амфор надав авторам С. Б. Буйських, якому ми дуже вдячні.

з домішками слюди. У розрізі вони еліпсоподібні з деякою різницею в осях. Зустрічаються ручки амфор, виготовлених з темно-жовтої глини з великою кількістю слюди і білими домішками, що датуються IV ст. до н. е. (рис. 5, 1, 2).

Фрагмент вінець з господарської ями № 5 належав амфорі з Менди. Він у розрізі наближається до рівнобедреної трапеції, слабо відділений від основної маси горла. Внутрішня частина утворюючої заокруглена, зовнішня вертикальна. Глина коричнева з домішками піску і слюди. Датуються першою чвертю IV ст. до н. е.¹³ (рис. 5, 11).

Двое вінець належали самоським амфорам (рис. 5, 3, 4). Одне з них наближається у розрізі до кола, з підсічкою (госп. яма 15), друге — до еліпса (госп. яма 4). Виготовлені вони з коричневато-рожевої глини з невеликими домішками слюди та вапняку і датуються першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴.

Пізнішим часом датуються фрагменти гераклейських та фасоських амфор. Переважає група гераклейських амфор (рис. 5, 6—10, 14—16), з вінцями двох типів: сегментоподібними у розрізі і круглими. Ручки таких амфор еліпсоподібні у розрізі, іноді з пальцевими заглибинами в основі. Фрагменти таких амфор виявлено у напівземлянці № 3, господарських ямах 16, 18, 24, що датують ці об'єкти IV ст. до н. е. Ніжки гераклейських амфор представлені двома типами: з плавно розширеною основою, з гострим краєм або пояском, конусоподібною ямкою; основою у вигляді конусоподібного ствола і підошвою з плоским оформленням. Датування таких гераклейських амфор не виходить за межі IV ст. до н. е.¹⁵

Фрагменти фасоських амфор представлені вінцями трьох типів: з горизонтальною верхньою частиною і майже вертикальною внутрішньою; трапецієподібними у розрізі; наближеними у розрізі до трикутника. Ручки цих амфор сплющені з відзначеними вертикальними жолобками. Ніжки з циліндричними стовбурами, розширенім в основі і конусоподібною ямкою на підошві (рис. 5, 12). Датуються фасоські амфори, знайдені на поселенні у межах IV ст. до н. е.¹⁶

Амфори типу Солоха I представлени ніжкою з потовщеною основою, що нагадує валик і плоскою підошвою. Глина червона з білими домішками. Датуються другою чвертю — кінцем IV ст. до н. е.¹⁷

На поселенні Лиса Гора виявлено також ніжки синопських амфор, що датуються другою половиною IV ст. до н. е., та херсонеських (рис. 5, 18).

Таким чином, на пам'ятці найранішими є амфори кола Лесбосу, хіоські,

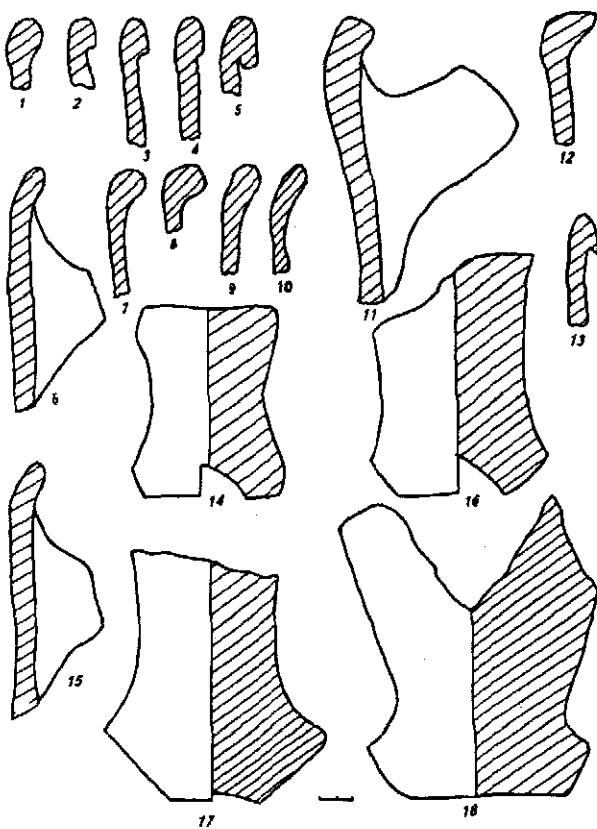

Рис. 5. Фрагменти амфор: 1, 2 — хіоських, 3, 4 — самоських, 5 — лесбоських, 7, 9, 10 — Гераклея I, 6, 8, 14—16 — Гераклея II, 11 — Менда, 12 — Фасос, 13, 17 — Солоха II, 18 — Херсонес.

самоські, Менди. Вони становлять 12,4% амфорного матеріалу поселення (з урахуванням підйомного матеріалу). Походять вони з нижніх шарів та деяких споруд: господарських ям 4, 5, 15, напівземлянки 3.

Переважають фрагменти амфор з Гераклеї, Фасоса, типу Солоха I, II, херсонеські, період існування яких не виходить за межі IV ст. до н. е. Цим часом датується і більшість споруд поселення Лиса Гора.

Отже, загальною датою поселення є кінець V—IV ст. до н. е.

Найчисленнішою категорією археологічного матеріалу, що походить з поселення Лиса Гора, є ліпна кераміка, яка становить 59,3% знахідок (табл.) 11% ліпної кераміки вдалося класифікувати (184 фрагменти), тут переважають горщики з горлом, відігнутим у вигляді розтрубу (37,5%) (рис. 6, 2, 3—8). Це звичайні скіфські горщики зі сплющеним краєм вінець, вузькою шийкою і максимальним розширенням тулубу у середній частині (рис. 6, 4). Орнаментувались такі посудини пальцевими заглибинами, косими насічками, відбитками штампу.

Горщики з дугоподібною у розрізі шийкою становлять 20% ліпної кераміки. Переважно це посудини середніх розмірів, лише 4 фрагменти належали великим горщикам, 2 — малим. Основним прийомом орнаментації таких посудин були пальцево-нігтіві заглибини по зовнішньому краю вінець (рис. 6, 10, 13).

Серед матеріалів поселення Лиса Гора є група горщиків з прямим горлом, що становлять 11,4% ліпної кераміки. Всі посудини цього типу середніх розмірів з орнаментом, характерним для горщиків перших двох типів (рис. 6, 9, 14—17).

Троє вінців горщиків першого типу мали на внутрішньому боці виступ для кришок, які становлять 7,1% ліпної кераміки поселення. Вони пласкі, круглі з невеличкою ручкою — вушком у центрі. Більшість з них орнаментована пальцевими защипами по краю, відбитками круглого штампу по зовнішній поверхні, радіальними, або косими лініями (рис. 6, 18, 19).

Відкриті посудини представлені невеликими (діаметром до 10 см) мисочками, які становлять 3,3% ліпного керамічного комплексу поселення (рис. 6, 11, 12).

До рідкісних форм слід віднести ліпну посудину на високій конусоподібній ніжці, форма корпуса якої повторювала, на нашу думку, форму металевих казанів. На поселенні Лиса Гора знайдено також два уламки ліпних амфор.

Серед матеріалів поселення слід відзначити велику кількість денець ліпних посудин. На деяких з них (7,1%) простежувались відбитки тканини. На 9,8% ліпної кераміки, переважно на денцях, простежені відбитки зерен. Серед них — 9 зернівок проса, а також відбиток колоска пшениці-двохзернянки*. У тісті кераміки велика кількість домішок лусочок, полови.

Розглянутий ліпний керамічний комплекс поселення Лиса Гора належить до скіфської групи. Єдиний фрагмент кераміки, що має аналогії серед посуду лісостепу, знайдено серед підйомного матеріалу. Загалом набір ліпного посуду поселення не відрізняється від кераміки поховань¹⁸. Особливістю комплексу є наявність великої кількості покришок. Слід відзначити також технологічну особливість посуду поселення Лиса Гора — в його тісті присутні домішки від очищеного зерна, тоді як для кераміки курганів це не характерно.

1,8% знахідок поселення Лиса Гора становлять вироби з каменю. Зернотерки представлені 13 екземплярами. Це овальні в плані вироби зі слідами спрацьованості в центрі (рис. 7, 3, 4). Іноді вони вузькі, вигнуті (рис. 7, 3). Одна з таких зернотерок знайдена біля вогнища у напівземлянці № 4. Для розтирання зерна використовувались розтиральники та товкачки, що представлені у матеріалах поселення 21 екземпляром (рис. 7, 7). Вони циліндричної або дископодібної форми.

У напівземлянці № 4 трапилася половина сокири трапецієподібної у плані, овальної у поперечному розрізі, виготовленої із світло-сірого кварциту (рис. 7, 11).

На поселенні Лиса Гора знайдено 10 точильних брусків прямокутник у плані, зі слідами спрацьованості з одного боку (рис. 7, 18). 6 точильних ка-

* Визначення доктора біологічних наук Г. О. Пашкевич.

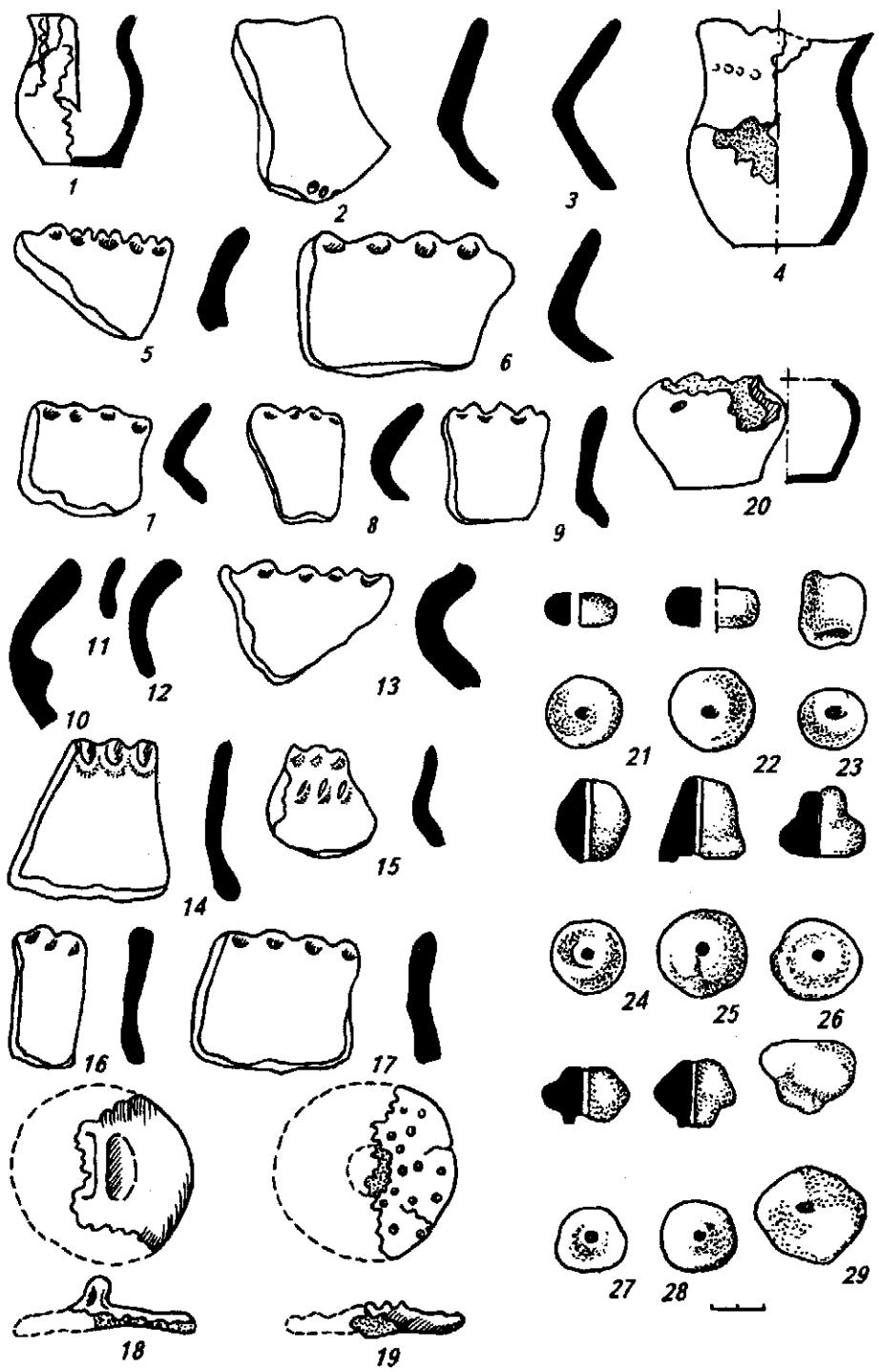

Рис. 6. Керамічні вироби. 1—20 — фрагменти горщиків, 21—29 — праслиця.

менів видовженої форми, овальні у поперечному розрізі і мають отвір для підвішування (рис. 7, 1—6).

Особливістю комплексу знахідок поселення Лиса Гора є велика кількість виробів, виготовлених з фрагментів амфор. 18 ручок амфор використовувались як лощила (поверхня зламу з одного боку звичайно зашліфована)

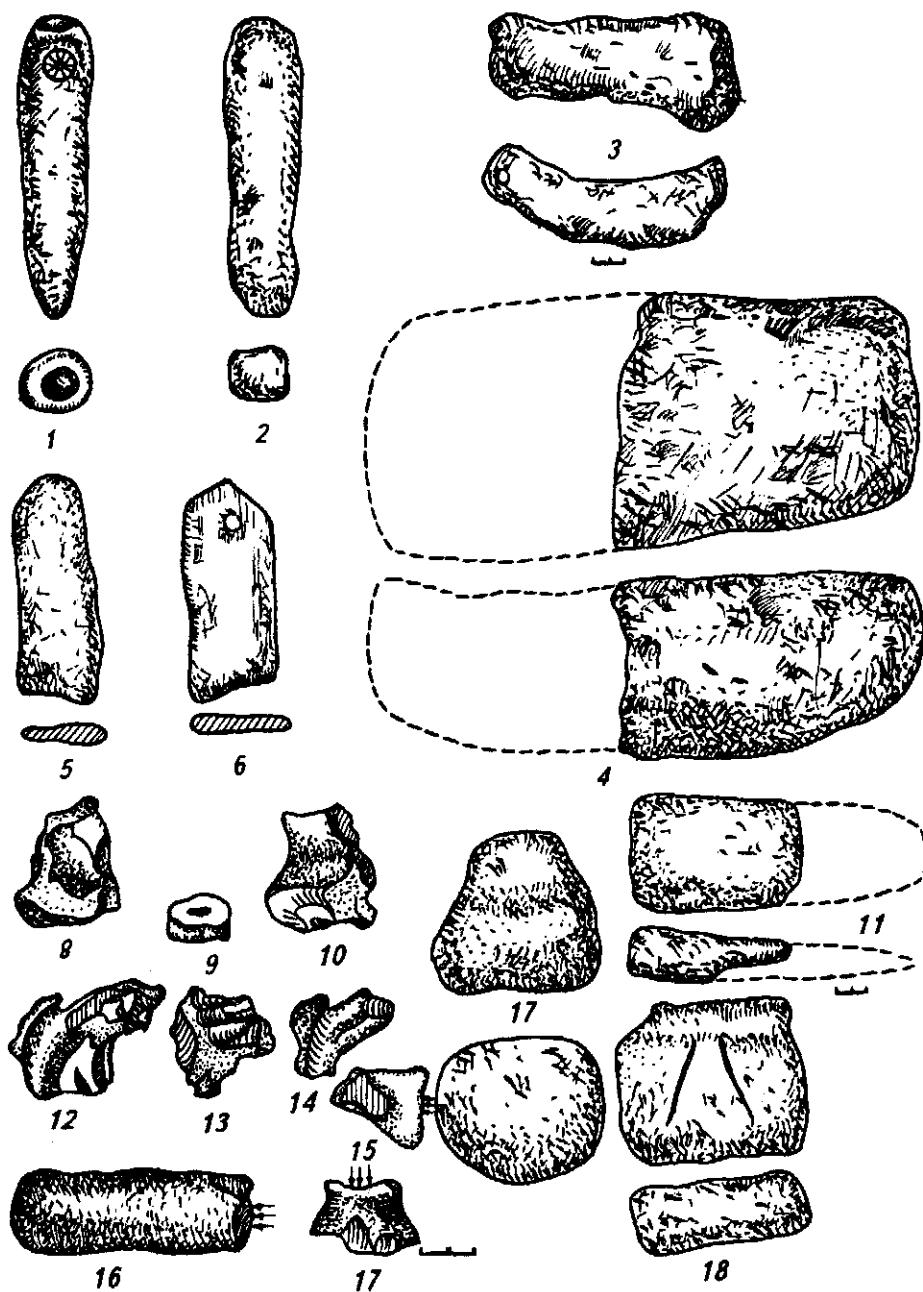

Рис. 7. Кам'яні знаряддя праці. 1, 2, 5, 6 — підвісні «бруски», 3, 4 — зернотерки, 7 — розтиральники, 11 — сокира, 8—10, 12—17 — знаряддя праці з фрагментів амфор, 18 — точильний брусков.

(рис. 7, 14—17). 13 ніжок та ручок амфор використовувались як розтиральники (рис. 7, 8, 10—13). Знайдені також пряслиця з фрагментів амфор (рис. 7, 9).

Набір знарядь прядіння представлений пряслицями звичайних типів: керамічних біконічних — 6, усіченоконічних — 4, сферичних — 3, бочко-подібних приплющених — 2, з фрагментів амфор — 2 (рис. 6, 21—30).

У культурному шарі поселення трапилося чимало виробів з кременю: пластиков, відщепів, які вживались, можливо, як деталі складних знарядь праці.

Залізні вироби представлені двома ножами з горбатою спинкою і череш-

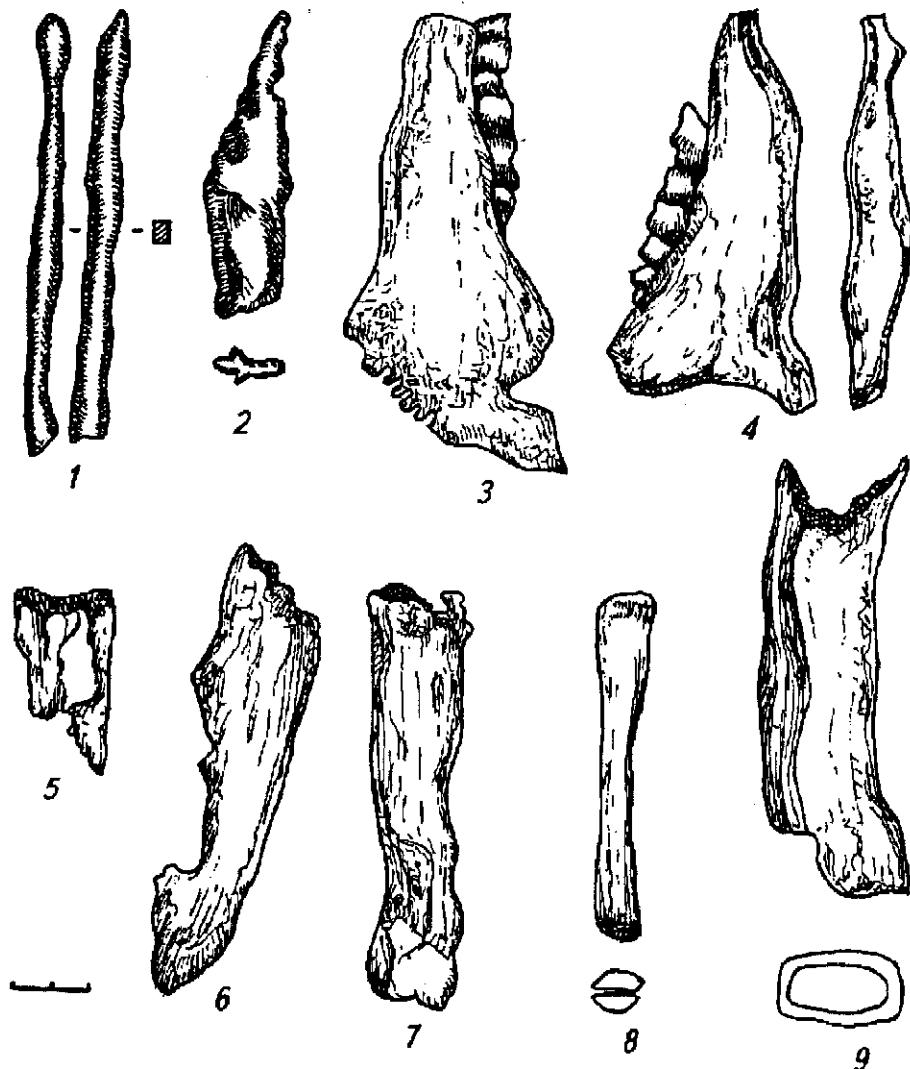

Рис. 8. Знаряддя праці: 1, 2 — залізні вироби; 3—9 — кістяні та рогові предмети.

ковою ручкою, досить поширеними по всій Скіфії IV ст. до н. е.¹⁹ (рис. 8, 2). У квадраті 4 розкопу 2 тропився залізний струг — знаряддя для обробки поверхні дерев'яних виробів (рис. 8, 1). Подібні екземпляри були у матеріалах Кам'янського городища²⁰. Схожі струги та свердла використовуються і зараз під час ручної обробки дерева²¹.

Кістяні вироби представліні заготовками гарпуна з підйомного матеріалу (рис. 8, 6), трьома руків'ями залізних ножів, руків'ям якогось досить масивного знаряддя (рис. 8, 9). В одній з напівземлянок знайдено два знаряддя праці, виготовлені із щелеп великої рогатої худоби: одне з зубчиками на робочому краї (рис. 8, 3), друге — із зламаним робочим краєм, але з обробленим кінцем, що кріпився до якоїсь ручки (рис. 8, 3).

Аналіз матеріалів із розкопок поселення Лиса Гора приводить до таких висновків. Поселення датується кінцем V—IV ст. до н. е. Найбільш ранні господарські ями сконцентровані у північному розрізі берега. У кінці IV ст. до н. е. життя на поселенні припиняється.

Поселення належало скіфському населенню, на що вказує переважання ліпної кераміки скіфських форм. За складом ліпної кераміки і співвідношенням її з гончарною керамічним комплексом Лисої Гори наближається до локаль-

ної групи Кам'янського городища²². Такий же набір кераміки зустрічається у степових курганах I—IV ст. до н. е.

Мешканцям поселення було відоме землеробство, що підтверджується знахідками зернотерок, відбитками культурних злаків на ліпній кераміці, домішками полови у тісті, великою кількістю зернових ям на території поселення. Разом з тим простежуються ознаки кочового побуту: невелика площа напівземлянок, велика кількість свійських тварин, в першу чергу, коня у культурному шарі поселення. Ці висновки підтвердились подальшими дослідженнями на поселенні Лиса Гора. Палеоботанічний та палеоохологічний аналіз його матеріалів та характер співвідношення цих галузей у господарстві поселення показує скотарсько-землеробську спрямованість його економіки²³. Перевага ячменю у складі культурних злаків дозволила висловити припущення про специфіку землеробства у цьому регіоні — про його спрямування на створення запасів твердого корму на зиму²⁴.

Перехід степових скіфів до осілого способу життя не заперечується жодним з сучасних скіфологів. Але на час і місце виникнення осілості існують різні точки зору. Деякі дослідники намагались навіть виявити осілість степових скіфів у Лісостепу — за межами степової зони²⁵. Такі спроби свого часу викликали здивування А. М. Хазанова²⁶. Помилковим вважав твердження про перехід скіфів до осілості на території лісостепу С. А. Скорий²⁷. Пізніше, по не зовсім зрозумілим причинам, він змінив цю думку і зараз пов'язує процес «седентаризації кочовиків» з Лісостеповим Правобережжям, датуючи його початок кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е.²⁸

На наш погляд, спроби виявити осілість кочовиків за межами середовища їх мешкання, тобто, поза аридними та напіваридними зонами, є результатом звичайного змішування понять осілості і асиміляції. Осілість може реалізовуватись тільки за обов'язкових обставин і тільки у визначених екологічних умовах. Критичною є умова досягнення кількості населення у степу, при якій пасовищна дигрессія перетворюється у зональне явище. Катастрофічний збіг несприятливих подій і обставин також може бути причиною дострокового початку седиментації. Осілість кочовиків фіксується появою на місцях колишніх зимівок поселень з ознаками заняття їх мешканців землеробством, залишками стаціонарних жителів і іншими свідоцтвами цілорічного функціонування. Такі пам'ятки звичайно становлять окрему групу поблизу заплави великої ріки. Ознаки ж «осілості кочовиків у лісостепу» зводяться лише до елементів поховального обряду, поширеніх по всьому Правобережжю та існуванням круглих в плані напівземлянок. На відміну від вищезгаданих авторів, ми в цих ознаках бачимо лише свідоцтва асиміляції кочовиків місцевим населенням. Цей процес пов'язаний з засвоєнням кочівниками осілого способу життя і може відбуватися у будь-яких умовах. При цьому кочовики, засвоївши новий, осілий спосіб життя, часто зберігають свої етнічні особливості і слабо впливають на життя кочового етносу, з якого вони походять. Ці асимільовані кочовики відіграють «...у новому колективі роль привілейованих торгових і політичних посередників»²⁹. І, тим самим змінюють відносини «степ—лісостеп».

Більшість скіфологів пов'язує осідання кочовиків саме з місцем їх традиційного перебування, тобто, з степовою зоною. В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін пов'язували осідання скіфів-кочовиків з виникненням «укріплених містечок» Малої Скіфії і датували цей процес II ст. до н. е.— II ст. н. е. Раніше Кам'янське городище трактується ними як «поселення ремісників-металургів» і з землеробським населенням не пов'язується³⁰.

Те ж саме Кам'янське городище Б. М. Граков називає «центром степової Скіфії другої половини V—III ст. до н. е.», «заселяючи» територію Нижнього Подніпров'я скіфами-землеробами³¹. А. І. Мелюкова, яка підтримує цю гіпотезу, вважає, що її підтвердженням є зменшення зброї у скіфських похованнях у степу в IV ст. до н. е.³² На думку О. М. Лескова, відмінності у розмірах поховальних споруд і складі інвентаря курганів, розташованих у «відкритому степу» і безпосередньо на берегах Дніпра, свідчать про перебування у Нижньому Подніпров'ї скіфів-землеробів³³.

Розкопки поселення Лиса Гора та розвідки на території, прилеглій до цьо-

го поселення, показують, що процес осідання кочових скіфів слід віднести до кінця V—IV ст. до н. е. Починається він на території Нижнього Подніпров'я заселенням берегів малих річок степової зони Дніпровського басейну. Таким чином, понад 102 поселення IV ст. до н. е. є першими пам'ятками осілості степових скіфів. При цьому, на вказаній території, крім стаціонарних, існуючих цілий рік поселень типу Лисої Гори, були тимчасові стоянки типу Русалки або селища типу Мамай-Сурки³⁴. Господарство мешканців поселень IV ст. до н. е. зберігало скотарську спрямованість, а виявлені на них докази розвитку землеробства свідчать про його допоміжну роль. При осілому способі життя у побуті зберігались риси, притаманні кочовому способу ведення господарства. Власне землеробський побут у мешканців Нижнього Подніпров'я утверджується лише на наступному етапі розвитку, відомому у скіфознавстві як пізньоскіфський період.

Раніше нами було показано, що у матеріальній культурі пізньоскіфських пам'яток більше спільніх рис не зі скіфським, а з еллінським етносом³⁵. Ми вважаємо, що та невелика частина скіфського населення, що все ж таки мешкала у пізньоскіфський час на Нижньому Дніпрі, була вже сильно еллінізована і більшість населення городищ становили переселенці з Ольвії, умови існування у якій внаслідок гетської навали погіршилися. Сильною еллінізацією варварської культури можна пояснити деяку подібність пам'яток Нижнього Подніпров'я і Криму.

Таким чином, процес осідання кочових скіфів у степовій зоні Північного Причорномор'я добре фіксується археологічним матеріалом. Територією осідання було степове Подніпров'я. Починається воно наприкінці V — початку IV ст. до н. е. з включенням у річний цикл пасовищ Великого Лугу та інших плавнів, з виникненням городищ та поселень, мешканці яких контролювали ці родючі угіддя³⁶. Господарство регіону визначається як напівкочове чи напівосіле.

ІІІ ст. до н. е. трактується нами як період екологіко-економічної кризи у степу, в результаті якої інтенсивність прояву життя у степу зменшилась практично до нуля. Відтворення господарської діяльності у степовій зоні Північного Причорномор'я почалося у ІІ ст. до н. е.³⁷ І пов'язане з виникненням «укріплених містечок» Малої Скіфії — городищ пізньоскіфського часу. Зазначимо, що це перші поселення у степовому Подніпров'ї з усіма ознаками тривалої осілості.

Процес виникнення осілості у степу в ранньому залізному віці має три фази: осідання кочовиків (кінець V—IV ст. до н. е.); кризова фаза господарства кочовиків (ІІІ ст. до н. е.), відродження степу — виникнення стаціонарної осілості у степовому Подніпров'ї з переселенням сюди ольвіополітів (ІІ ст. до н. е.— ІІІ ст. н. е.).

Примітки

¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 298.

² Березовець Д. Т., Березанська С. С. Поселення та могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик // АП УРСР.— 1961.— Т. 10.— С. 40—46.

³ Былкова В. П. Скифское поселение у с. Первомаевка // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— Тез. докл. III конф. молодых ученых.— М., 1986.— С. 77.

⁴ Зубарь В. М., Болдин Я. И., Абикулова М. И., Литвинова Л. В. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках в зоне размыва берегов Каховского водохранилища // НА ИА НАНУ, 1978/6.— С. 17.

⁵ Отрешко В. М. Отчет о работе периферийного отряда Ольвийской экспедиции // НА ИА НАНУ, 1976/1 г.— С. 27; Отрешко В. М. Отчет о раскопках поселения Большая Черноморка II в 1975 г. // НА ИА НАНУ.— 1975/21и.— С. 21.

⁶ Шульц П. Н. Ямы-жилища в скіфському поселенні у г. Николаєва // КСИИМК.— 1940.— Вип. 5.— С. 75.

⁷ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Экология и типы традиционного сельского жилища // Типология основных элементов традиционной культуры.— М., 1984.— С. 34—65.

- ⁸ Шульц П. Н. Указ. соч.— С. 73.
- ⁹ Там же.— С. 74.
- ¹⁰ Майдар Д., Плюрвеев Д. От кочевой до мобильной архитектуры.— М., 1980.— С. 55.
- ¹¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 74.
- ¹² Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1981.— С. 45.
- ¹³ Брашинский И. Б. Амфоры Менды // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 67—74.
- ¹⁴ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 70.
- ¹⁵ Лейпунская Н. А. Указ. соч.— С. 37, 38.
- ¹⁶ Зеест И. Б. Указ. соч.— С. 90.
- ¹⁷ Лейпунская Н. А. Указ. соч.— С. 31, 32.
- ¹⁸ Гаврилюк Н. О. Кераміка скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія.— 1980.— № 34.— С. 17—30.
- ¹⁹ Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы.— Харьков, 1983.— С. 127.
- ²⁰ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 78.
- ²¹ Абросимова А. А., Каплан Н. И., Митлянская Т. Б. Художественная резьба по дереву, кости и рогу.— М., 1984.— С. 76.
- ²² Гаврилюк Н. А. Лепная керамика степной Скифии.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 17.
- ²³ Гаврилюк Н. А., Былкова В. П., Кравченко С. Н. Скифские поселения IV в. до н. э. в степном Поднепровье.— К., 1992.— Ч. 1.— С. 32, 33.
- ²⁴ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов конца V—IV вв. до н. э. // СА.— 1991.— № 2.— С. 51—63.
- ²⁵ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии.— М., 1954.— С. 165.
- ²⁶ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 233.
- ²⁷ Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 90.
- ²⁸ Скорий С. А. Скифский этнокультурный компонент на поселениях Лесостепного Правобережья // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины.— Харьков, 1995.— С. 57.
- ²⁹ Дигар Ж.-П. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций.— Алма-Ата, 1989.— С. 40.
- ³⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. е.— К., 1983.— С. 188, 193.
- ³¹ Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 172; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 14.
- ³² Меликова А. И. Вооружение скифов.— М., 1964.— С. 83.
- ³³ Лесков А. М. Рец. на кн.: Хазанов А. М. Социальная история скифов // СА.— 1977.— № 3.— С. 294.
- ³⁴ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон.— 1992.— С. 1—35.
- ³⁵ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья.— К., 1991.— Ч. II.— С. 28, 30.
- ³⁶ Гаврилюк Н. А. Каменское городище и его округа // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 31.
- ³⁷ Гаврилюк Н. О. Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скифії // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С. 64.

Н. А. Гаврилюк, С. Н. Кравченко

НАЧАЛО ОСЕДЛОСТИ У СТЕПНЫХ СКИФОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ ЛЫСАЯ ГОРА)

Статья посвящена публикации интереснейшего памятника скифской оседлости — поселения Лысая Гора, расположенного у г. Васильевка Запорожской обл. Характеризуются хозяйствственные и жилые постройки, анализируется добытый в ходе стационарных раскопок материал. На основе изучения амфорного материала поселение датируется

руется концом V—IV вв. до н. э. Скифская этническая принадлежность обитателей поселения, определенная в результате анализа лепной посуды не вызывает сомнений. Изучение поселения Лысая Гора и сравнение его с другими подобными памятниками Нижнего Поднепровья позволяет обратить внимание на проблему времени и места перехода скифов к оседлости. Анализ существующих гипотез и изучение новых материалов позволяет авторам, вслед за Б. Н. Грековым, утверждать, что переход к частичной оседлости у скифов происходит в конце V — начале IV вв. до н. э. Полученные данные позволяют связать этот процесс с Нижним Поднепровьем.

N. A. Gavrilyuk. S. N. Kravchenko

FINDINGS FROM EXCAVATIONS OF ANCIENT TOWN LYSAYA GORA AND PROBLEM ON THE ONSET OF SETTLED LIFE OF THE STEPPE SCYTHIANS

The paper is devoted to the most interesting problem of the science of the Scythians (scythiology): when have the Scythians transferred to the settled way of life? The authors describe hypotheses on the time when relics of settled life of the steppe Scythians appeared. New findings obtained as a result of excavations in settlement Lysaya Gora have permitted the authors to join the hypothesis advanced by B. N. Grakov. Results obtained from the excavations are published. Farm and everyday-life buildings, material findings which permit dating ancient town Lysaya Gora the late 5th and 4th. cent. B. C. are described. The Scythian ethnic attribution of its inhabitants is indubitable. The data published permit dating the onset of settled life of the steppe Scythians the second half of the 5th cent. B. C.

Одержано 12.12.85.

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ОЛЬВІЙ

Г. О. Пашкевич

У статті наводяться результати досліджень палеоботанічних матеріалів, отриманих у 1991—1992 рр. внаслідок промивання ґрунту культурних шарів Ольвії. Аналізується вплив Ольвії на рослинництво сусідніх скіфських племен.

Відомості про культурні рослини, що вирощувалися або вживалися населенням грецьких міст та їх околиць в Північному Причорномор'ї, є майже в кожній монографії або статті, присвячений землеробству цього регіону¹.

В Ольвії знахідки викопних решток культурних рослин до недавніх часів поодинокі. На початку століття Б. В. Фармаковським знайдено в одному з приміщення будинку II ст. до н. е. під «Зевсовим курганом» обвуглене просо². У 1932 та 1936 роках під час розкопок під керівництвом Л. М. Славіна в шарах II—III ст. знайдено необвуглене насіння бур'янових рослин — кам'яно-плідника *Lithospermum arvense* з родини шорстколистих та татарника колючого з родини айстрових. На думку К. А. Фляксбергера, який визначав знахідки, насіння має вигляд такого, що потрапило у розріз випадково³.

Горішками кам'яно-плідника *Lithospermum arvense* (60 мл) було заповнено також ботрос 11, знайдений під час розкопок 1988 року (визначення Г. О. Пашкевич).

У 1991 році розпочато цілеспрямовані палеоетноботанічні дослідження на території поліса. Основним джерелом для отримання палеоетноботанічного матеріалу було промивання вмісту заповнень жител, господарських ям, підвальїв та інших об'єктів.

© Г. О. ПАШКЕВИЧ, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

Цей метод (flootation) в останні роки широко використовується при археологічних роботах. Особливо гарні результати отримані в районах з посушливим кліматом. Крім простого промивання у воді, деякі дослідники користуються спеціальними пінистими речовинами, завдяки яким органічні рештки відокремлюються від мінеральної частини і спливають на поверхню.

Результати визначень заносились до Бази даних з палеоетноботаніки. За допомогою системи «PARADOX» проводилась їх статистична обробка і графічне відображення.

Однією з важливих методичних проблем палеоетноботаніки є проблема співвідношення, встановлення зв'язку між отриманими палеоетноботанічними матеріалами і реальністю. Фрагментарність викопного матеріалу спонукала до введення відносних категорій — палеоетноботанічного спектру і палеоетноботанічного комплексу. Палеоетноботанічний спектр — це сукупність зернівок та насіння окремої пам'ятки, а якщо вона багатошарова — окремого шару. Палеоетноботанічний комплекс — це сукупність зернівок та насіння, що характеризує певну археологічну культуру⁴.

Під час експедиційних робіт 1991—1992 р. промито проби з 20 об'єктів на розкопі 25 та з 6 об'єктів з розкопу НГС (по два відра з кожного об'єкту).

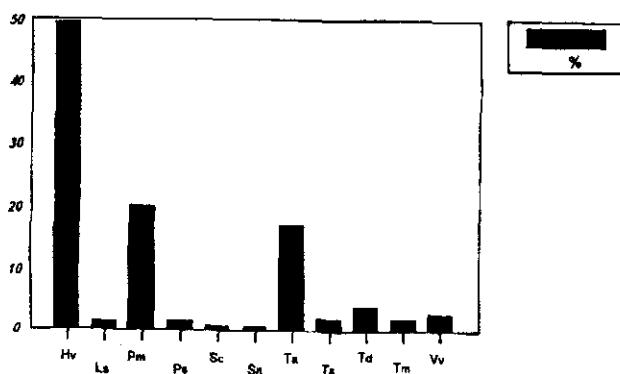

Рис. 1. Склад палеоетноботанічного комплексу з об'єктів розкопу 25 III ст. н. е.

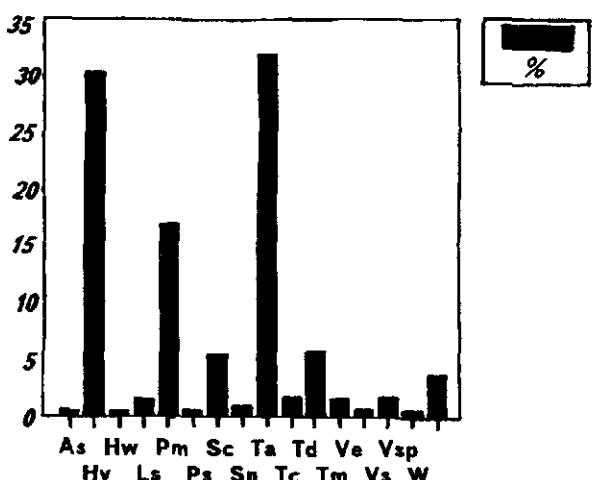

Рис. 2. Склад палеоетноботанічного комплексу з об'єктів розкопу 25 III—IV ст. н. е.

Всі проби з розкопу 25 містили обуглені зернівки та насіння. Значно менше матеріалу виявлено під час промивання об'єктів з розкопу НГС. Вони знайдені в заповненні амфори 527 (V ст. до н. е.), печі 231 (III—IV ст. н. е.), північно-західній загородці (III ст. н. е.) (табл. 1.) Незначна кількість матеріалу не дає можливості поки що робити певні висновки.

Матеріал з розкопу 25 належить до двох хронологічних етапів. Перший етап — III ст. н. е.; другий етап — кінець III — початок IV ст. (табл. 2).

Найбільша кількість знайдених зернівок в матеріалах цих двох етапів належить голозерній пшениці та плівчастому ячменю (рис. 1; 2). Але співвідношення їх у цих двох хронологічних етапах різне.

В пробах III ст. переважає плівчастий ячмінь *Hordeum vulgare* (50%), майже порівну (блізько 20% кожного) знайдено зернівок голозерних пшениць — м'якої *Triticum*

icum aestivum та карликової *Triticum compactum*. Зернівки м'якої пшениці з широкими верхівкою та основою, з глибокою черевною боріздкою. Показник індекса, що характеризує відношення L/B, тобто довжини (L) до ширини (B), має значення в межах 1,5—1,7 (рис. 3).

Зернівки іншої голозерної пшениці — карликової *Triticum compactum* більш округлі, з величиною індекса в межах 1,3—1,4. Збереженість зернівок погана, багато зруйнованих, для вимірювань придатна лише частина з них.

Зернівки плівчастих пшениць вужчі і видовжені в порівнянні з зернівками голозернищ пшениць, мають загострені верхівку та основу. У зернівок пшениці однозернянки черевна сторона опукла, у пшениці двозернянки — пряма або трохи заглиблена; спинна сторона у однозернянки значно піднімається, бо товщина зернівки більша за її ширину, і зернівка завдяки цьому має характерний вигляд.

Серед обвугленого матеріалу знайдено також «вилочки» пшениці двозернянки (рис. 3).

Значний палеоботанічний матеріал, отриманий недавно для території України, дає можливість прийти до такого висновку: голозерні пшениці з'являються у масовій кількості в античний час і пізніше — в давньоруський⁵.

Походять голозерні пшениці з північних районів Ірану та прилеглих районів Закавказзя. Можливо, що їх доместикація проходила на цій території в VI—V тис. до н. е.⁶. Знайдені нещодавно колоскові залишки *Triticum aestivum* та *Triticum compactum* в археологічних матеріалах VI тис. до н. е. на території Грузії підтверджують цю думку⁷.

Зернівки плівчастого ячменю за формою типові для цього виду — видовжено-овальні, з черевною боріздкою, що розширяється догори, із залишками квіткових лусок або трох повздовжніх ребер від них на тілі. Серед зернівок зустрічаються асиметричні, що свідчить про поширення популяції ячменю плівчастого багаторядного. Крім того, серед видовжених спостерігаються зернівки коротші, овальні або ромбовидні, характерні для рихлоколосих та щільноколосих популяцій.

Ячмінь поряд з плівчастими пшеницями належить до найдавніших культурних злаків. Перші відомості про його вирощування на території Південно-Західної частини колишнього СРСР походять з неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки⁸.

В енеоліті переважав ячмінь голозерний. Згодом його змінив ячмінь плів-

Рис. 3. Обвуглені зернівки і насіння з розкопок Ольвії:

- a. *Triticum aestivum*, *T. compactum*;
- б. *Triticum dicoccum*;
- в. «вилочки» *Triticum dicoccum*;
- г. *Hordeum vulgare*;
- д. *Secale cereale*;
- ж. 1. *Vitis silvestris*, 2. *Vitis* sp., 3. *Vitis vinifera*.

частий. Можливо, це пов'язано з тим, що голозерний ячмінь дає менші врожаї та більше вражається різними хворобами. В той же час плівчастий ячмінь потребує якісної обробки ґрунту, врожайність його значно зростає на родючих ґрунтах або на тих, де внесено багато добрив.

Ячмінь — ярова культура, з невисокою зимостійкістю, належить до най-скоростигліших з усіх зернових. В деяких місцевостях його використовують для пересіву тоді, коли не зійшла озима пшениця. Навіть при пізньому пересіві ячмінь встигає дати врожай⁹.

Давньоримське сільське господарство було добре знайоме з агротехнікою ячменю. Катон вказував, що ячмінь дуже виснажує ґрунти і радив використовувати під його посіви ті ґрунти, що добре відпочили або дуже жирні. На відміну від нього, Пліній і Колумела пропонували використовувати під посіви ячменю також і виснажені ґрунти. Хоч врожайність на них була нижчою, але сіяти було вигідно, бо інші рослини на них не росли зовсім.

В Італії у перших століттях нашої ери ячмінь вважався вигідною культурою, бо давав гарні врожаї на родючих ґрунтах без великих трудових витрат. Можливо з цієї причини Пліній писав: «Умелые хозяева и сеют пшеницу только для стола, а для кошелька, по их словам, ячмень».

Варрон радив сіяти ячмінь разом з викою або іншими бобовими у вигляді суміші. У I ст. до н. е. ячмінь був важливою фуражною культурою, а у I ст. н. е. Пліній називає ячмінь самим надійним і вигідним злаком.

Ячмінь — цінна зернова культура, що використовується для виготовлення круп та муки. Вживаються також і відходи від обмолоту — на годівлю худобі. Ячмінна солома — обов'язковий компонент у її раціоні. На думку Плінія, з ячменю готували хліб і він був відомий значно раніше ніж пшеничний, але за смаковими якостями цей хліб поступається йому, бо швидко черствіє та ламається.

Третє місце після голозерних пшениць та плівчастого ячменю посідають зернівки проса звичайного Рапісум *miliaceum* (до 20%). У деяких випадках, наприклад, в ямі 32 на Козирці 9 зернівки проса переважають у знахідці (52%) серед обугленого матеріалу. Зернівки в більшості випадків без квіткових плівок, з типовими морфологічними ознаками цього злаку — овальні або овально-видовжені. Ті зернівки, що збереглися в плівках, звичайно спікаються у грудки. Такі грудки досить часто зустрічаються в заповненнях зернових ям поселень хори Ольвії та на розкопі 25 поліса. Наприклад, на поселенні Аджігол I знайдено 90 мл обуглених зернівок, спечених у грудки.

У невеликій кількості в палеоетноботанічних спектрах зустрічається жито посівне *Secale cereale*. В матеріалах III ст. воно не перебільшує 2% і зростає до 5% у матеріалах кінця III—IV ст. Зернівки жита невеликі, короткі, загострені до основи, з тупою верхівкою (рис. 3).

Водночас у північно-західному Криму жито мало більше значення. На поселеннях III—II ст. Панське та Маслинині жито становить основну частину знахідки — від 73 до 95%¹⁰. Спочатку З. В. Янушевич вважала це жито бур'яновим, але в подальших своїх працях віднесла його до культурного, а Північно-Західний Крим до того місця, де відбувався перехід від бур'янового жито до культурних форм при використанні озимих посівів¹¹.

Існування у Північному Причорномор'ї зимових посівів відомо також із писемних джерел. Феофраст згадує про них так: «Тамошние жители производят посев всех хлебов в два срока — зимой и весной, когда сеются бобовые»¹².

Можливо також, що деякий час жито вирощувалося в мішаних посівах («сурж», «суржик») разом з пшеницею або ячменем. Адже такі посіви давали надійний врожай навіть у випадках вимерзання пшениці¹³.

Значною мірою засвоєнню жита, як нової зернової культури, сприяли прогресивні явища в галузі техніки обробки ґрунтів, і появлу його багато дослідників пов'язують саме з рівнем розвитку хліборобського господарства¹⁴. Адже для цієї культури необхідною умовою вирощування є глибока оранка, бо рослина має коріння, що просувається на глибину 1,5—1,8 м, тобто значно глибше, ніж у пшениці та ячменя. Така оранка стала можливою лише з появою плугів та залізних наральників.

В елліністичний час оранка провадилась вже досить ефективно, про що свідчать знахідки на поселеннях північно-західного Криму Панське і Маслини в шарах III ст. до н. е. залізних наральників від високопродуктивних, так званих, грецьких рал¹⁵.

Насіння бобових рослин має типові морфологічні ознаки для виявленіх видів, але за розмірами вони невеликі. На другому етапі серед бобових з'являється насіння вики ервілії. Знахідка цієї рослини на грецьких та скіфських поселеннях досить звичайна. Можливо, що вика ервілія висівалася там, де були виноградники, і використовувалась як зелене добриво у їх міжряддях, маючи переваги перед іншими бобовими рослинами, а саме невеликий зріст, що виключав затінення винограду, та відсутність у бобових такої якості, як обплітання¹⁶.

Насіння винограду в знахідках в основному обвуглене, але є декілька насінин без слідів обвуглення. Вони темно-фіолетового кольору і стан їх збереження кращий, ніж у обвугленого. Можливо, що вони містились в осадку, який випав з вина. Підтвердженням цієї думки є знахідка насінини винограду серед амфорної фіолетової маси на дні амфори з о. Березань.

За морфологічними ознаками насіння винограду неоднорідне. Більша частина його має насінини довжиною до 6 мм, видовжено грушоподібної форми, з клювиком довжиною від 1,2 до 1,5 мм, з халазою у верхній частині насінини. Їх можна віднести до винограду культурного *Vitis vinifera*. В меншій кількості знайдено насіння винограду більш округлої форми, воно меншого розміру (до 5 мм), з коротким клювиком довжиною до 1 мм. Халаза округла, посередині тіла. Це — насіння винограду дикого лісового *Vitis sylvestris*. І лише одну насінину можна віднести умовно до проміжної форми. Вона досить округла, але має подовжений клювик довжиною 1,5 мм (рис. 3).

Слід зупинитись ще на одній знахідці, що досить часто фіксується серед обвуглених зернівок. Це — горішки кам'яноплідника лікарського *Lithospermum officinale*. Горішки округло-трикутні, звужені догори у клювик, з розширенням та заокругленою основою, з гладкою поверхнею. Середні розміри (по 10 вимірах) такі: довжина L — 3,3 (min — 3,0, max — 3,6 мм), ширина В — 2,3 (min — 2,1, max — 2,8 мм).

В оболонках горішків міститься вапно, завдяки чому їх поверхня бліскуча та біла, іноді жовтувато або сірувато. У викопному стані цей колір та структура поверхні добре зберігаються, тому часто у дослідників виникає сумнів щодо вікової приналежності горішків.

Кам'яноплідник лікарський разом з іншим видом — кам'яноплідником польовим *Lithospermum arvense* зустрічається на всій європейській частині колишнього СРСР, головним чином у чорноземній смузі. Засмічує посіви ярих та озимих культур, особливо жита, росте на засмічених місцях, по перелогах.

У деяких пробах визначено насіння бузини *Sambucus nigra*. На території Європи воно зустрічається, починаючи з неоліту¹⁷. У всіх випадках видно, що збір насінин зроблено спеціально. Відомо, що ягоди цієї рослини вживають сирими та використовують для виготовлення варення, киселю, для одержання оцту, червоної фарби. Соком ягід забарвлюють вино. Вся рослина завдяки специфічному запаху використовується для відлякування пацюків та мишей.

Отримані палеоетноботанічні матеріали з розкопок Ольвії дають можливість встановити, що основними культурними рослинами, відомими і використовуваними ольвіополітами з різною метою — чи то для вживання в їжу чи то для продажу, — були, ймовірно злаки, перш за все, голозерні пшениці та плівчасті ячмінь, та меншою мірою — просо звичайне та жито культурне. Можливо, що відомі були також плівчасті пшениці — однозернянка та, переважно, двозернянка. Певне значення мали бобові культури — горох, сочевиця, вика ервілія. Ольвіополіти займалися також виноградарством.

Досить впевнено цей висновок можна віднести до III—IV ст.

Якщо брати до уваги відомості, отримані для хори Ольвії, то цей часовий діапазон можна розширити. Згідно згаданих вище даних, в архаїчний час там вирощували такий же асортимент, можливо, з невеликим переважанням плівчастих пшениць, перш за все, пшениці-двозернянки.

Таким чином, ольвіополіти тривалий час використовували такий асортимент культурних рослин, який в античний час з появою греків-колоністів поширився на все Північне Причорномор'я. До його складу входили, перш за все, голозерні пшениці, плівчастий ячмінь, та, меншою мірою,— плівчаста пшениця-двозернянка, просо звичайне, жито посівне, бобові культури.

За отриманими на цей час даними, очевидно, що зміни в складі вирощуваних культур протягом декількох століть були незначними. Стосуються вони, перш за все, поступового зменшення значення плівчастих пшениць та зростання значення жита посівного.

Ольвіополітам з перших століть нашої ери було відоме виноградарство. Можливо, займались вони і садівництвом. Згідно писемних джерел, крім зернових культур, вирощували овочі.

Асортимент вирощуваних рослин добре узгоджується з високорозвинутим античним землеробством, яке базувалося на плуговій обробці землі, двопільній системі землекористування, застосуванні добрив. Це свідчить про тісний зв'язок античного землеробства з навичками ведення господарства в метрополії.

Значно розрізняються палеоетноботанічні комплекси античного часу та сусідніх ранніх скіфів V—IV ст. до н. е. Простежується пряма відповідність останнього потребам скотарського господарства. Серед культурних рослин переважали ячмінь плівчастий та просо посівне, тобто ті культури, що забезпечували харчування у зимовий період не тільки кочовикам, але й їхнім тваринам. В асортименті була також плівчаста пшениця-двозернянка. Такий склад найсприятливіший для перелогової системи землекористування. Адже на ранніх етапах переходу до осілості така система тісно пов'язана з напівкочовим способом ведення господарства¹⁸.

Пізніше, вже з IV ст. до н. е., внаслідок переходу скіфів від напівкочового господарювання до землеробського, відзначаються і зміни в складі палеоетноботанічного комплексу. Тепер в ньому переважають пшениці голозерні над плівчастими, є ячмінь плівчастий, іноді — голозерний, просо звичайне, жито та овес. Найбільше значення має просо звичайне, яке, очевидно, було і головною зерновою культурою в асортименті ранніх скіфів¹⁹.

Між цими комплексами бачимо велику подібність. Ймовірно, що вона була викликана існуючими торговельними зв'язками між грецькими колоністами та скіфами, чому сприяла територіальна близькість та однакові природні умови.

За даними палеогеографів, природні умови були досить сприятливими для землеробства. Завдяки більш вологому, ніж у наш час, клімату, в Північному Причорномор'ї поширювалась лісова рослинність і лісостепові ландшафти. Ліси просувалися далеко на південь. Наприклад, встановлено, що в районі античного поселення Чайка (тепер це західна частина Євпаторії) у II—III ст. до н. е. і до середньовіччя була лісостепова рослинність²⁰.

Отже, отримані палеоетноботанічні матеріали показують, що асортимент рослин, відомий ольвіополітам, складали голозерні пшениці — м'яка *Triticum aestivum* і карликова *T. compactum* та меншою мірою — плівчаста пшениця-двозернянка *Triticum dicoccum*, ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*, а також жито *Secale cereale*, просо *Panicum miliaceum*. Використовувались бобові рослини — горох *Pisum sativum*, вика ервілія *Vicia ervilia*, сочевиця *Lens culinaris*. З перших століть нашої ери поширювалось виноградарство. Очевидно, що були відомі овочеві та баштанні культури.

Таким чином, встановлений склад культурних рослин подібний до відомого в інших грецьких колоніях Північного Причорномор'я. Очевидно, що зміни в ньому відбувались, але були незначними, і стосувались зменшення значення пшениці-двозернянки та збільшення значення жита.

Високорозвинуте землеробське господарство грецьких колоністів, безумовно, впливало на вибір культурних рослин, що вирощували сусідні з ними скіфські племена. Починаючи з IV ст. до н. е. в складі вирощуваних ними рослин з'являються голозерні пшениці. Але перевагу мали традиційні скіфські культури — просо та плівчастий ячмінь.

Примітки

¹ Блаватський В. Д. Землеробство в античних государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— 208 с.; Брашинський І. Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья).— Л., 1964.— 248 с.; Крижницький С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— 240 с.; Крижницький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія, 1991.— С. 46—56; Стржелецький С. Ф. Клеры Херсонеса Таврійського // Херсонесский сборник, 1961.— 6.— С. 1—168.

² Фармаковський Б. В. Раскопки Ольвии в 1902 и 1903 гг. // ИАК.— 1906.— Вып. 13.— С. 1—75.

³ Фляксбергер К. А. Археологические находки хлебных растений в областях, прилегающих к Черному морю // КСИИМК, 1940.— Вып. 8.— С. 118.

⁴ Кравченко Н. М., Пашкевич Г. А. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 177—190.

⁵ Белгева С. О., Пашкевич Г. О. Зерновое хозяйство Середнього Подніпров'я Х—XIV ст. // Археология, 1990.— № 3.— С. 37—47.

⁶ Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World.— Clarendon press. Oxford, 1988.— P. 50, 51.

⁷ Янушевич З. В., Русишвили Н. Ш. Новые палеоэтноботанические находки на энеолитическом поселении Арухло 1.— Тбилиси, 1984.

⁸ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим данным.— Кишинев, 1976.— С. 107, 108; Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. Матеріали до вивчення неоліту Волині.— Препрінт.— 1990.— С. 2—5.

⁹ Брегадзе Н. А. Очерки по аграрной географии Грузии.— Тбилиси, 1982.— С. 81.

¹⁰ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 13.

¹¹ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 54.

¹² Феофраст. Исследование о растениях.— М., 1951.

¹³ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 138; Брегадзе Н. А. Очерки...— С. 81.

¹⁴ Lange E. The development of agriculture during the first millennium // Geologiska Foreningens i Stockholm Forhandlingar, 1975.— 97.— S. 121, 122.

¹⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— Рис. 57.

¹⁶ Янушевич З. В. Указ. соч.— С. 54—60.

¹⁷ Zohary D., Hopf M. Op. cit.— P. 180.

¹⁸ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Землеробческий компонент в экономике степной Скифии // СА.— 1991.— 2.— С. 51—54.

¹⁹ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Указ. соч.— С. 107, 108.

²⁰ Маслов С. П., Филин В. Р. К вопросу о природных условиях окрестностей городища Чайка (Евпаторийское побережье Крыма в античное время и средневековье) // История биогеоценозов в голоцене.— М., 1976.— С. 180.

Таблиця 1
Палеоетноботанічні знахідки в об'єктах НГС

Об'єкт	Рештки	Кількість, шт.	Вік
Амф. 527	Hv	18	V ст. до н. е.
	Hvv	2	
	Lc	2	
	Pm	7	
	Ps	2	
	Ta	11	
	Tc	13	
	Vs	3	
піч 231	Hv	1	III—IV ст.

Об'єкт	Рештки	Кількість, шт.	Вік
півн.-зах. загородка	Ta	1	ІІІ ст.
	Pm	1	
	Ta	1	
список 3	Jr	1	
список 73	Pm	4	ІІІ—ІІ ст.

Таблиця 2
Ольвія. Палеоетноботанічні знахідки з об'єктів розкопу 25.

Об'єкти	Рештки	Кількість, шт.	Об'єм зразка, мл.
Палеоетноботанічні знахідки з об'єктів розкопу 25 ІІІ ст. до н. е.			
нижче вимостки 654	Hv	16	1,00
	Ta	2	1,00
нижче підлоги 581	Pm	2	0,20
	Ta	3	0,20
	Vv	1	0,20
нижче підлоги 621	Hv	11	1,00
	Lc	3	1,00
	Pm	4	1,00
	Ta	4	1,00
	Td	1	1,00
	Vv	2	1,00
під підлогою 585	Hv	11	2,00
	Pm	2	2,00
	Sc	2	2,00
	Ta	5	2,00
	Td	1	2,00
список 146	Hv	10	0,20
	Pm	2	0,20
	Ta	5	0,20
список 58	Pm	15	
загл. під піdl. 585	Hv	50	3,00
	Lc	1	3,00
	Pm	28	3,00
	Ta	27	3,00
	Tc	1	3,00
	Td	7	3,00
	Tm	5	3,00
	Vv	1	3,00
заглиблення 628	Hv	24	0,60

Об'єкти	Рештки	Кількість, шт.	Об'єм зразка, мл.
яма 557	Hv	22	1,20
	Pm	5	1,20
	Ps	4	1,20
	Sn	1	1,20
	Ta	3	1,20
	Tc	4	1,20
	Td	2	1,20
	Vv	4	1,20
Палеоетноботанічні знахідки з об'єктів розкопу 25 кінця III — початку IV ст. н. е.			
підлога 571	Hv	12	0,80
	Pm	7	0,80
	Ps	1	0,80
	Ta	11	0,80
	Tc	2	0,80
підлога 581	As	1	1,20
	Hv	6	1,20
	Fm	12	1,20
	Sn	1	1,20
	Ta	29	1,20
	Tc	4	1,20
	Td	4	1,20
	Tm	1	1,20
підлога 585	As	1	2,00
	Hv	11	2,00
	Lc	1	2,00
	Pm	7	2,00
	Sc	1	2,00
	Ta	36	2,00
	Tc	2	2,00
	Td	4	2,00
	Tm	2	2,00
пляма на п-с від 575	Hv	100	5,20
	Lc	1	5,20
	Pm	20	5,20
	Ta	28	5,20
	Td	16	5,20
	Tm	2	5,20
	Vs	2	5,20
заглиблення 628	Hvv	1	0,60
	Pm	7	0,60

Об'єкти	Рештки	Кількість, шт.	Об'єм зразка, мл.
заглиблення 628	Sc	1	0,60
	Ta	15	0,60
	Td	3	0,60
	Tm	1	0,60
	Ve	1	0,60
	Vv	1	0,60
яма 531	Hv	6	1,20
	Lc	2	1,20
	Pm	27	1,20
	Ps	1	1,20
	Sc	17	1,20
	Sn	2	1,20
	Ta	38	1,20
Палеоетноботанічні знахідки з об'єктів розкопу 25 кінця III — початку IV ст. н. е.			
яма 531	Td	1	1,20
	Vs	2	1,20
яма 669	Hv	13	0,40
	Hvv	1	0,40
	Lc	1	0,40
	Pm	4	0,40
	Sc	2	0,40
	Sn	1	0,40
	Ta	9	0,40
	Ve	1	0,40
яма 672	Hv	8	1,20
	Pm	4	1,20
	Sc	7	1,20
	Ta	4	1,20
	Td	1	1,20
	Vs	3	1,20
	Vsp	1	1,20
	Vv	14	1,20
яма 673	Hv	7	0,40
	Lc	2	0,40
	Pm	3	0,40
	Ta	2	0,40
	Vv	3	0,40

Умовні позначення до таблиць та рисунків

Назва латинська	Скорочення	Назва українська
Avena sativa	As	овес посівний

Назва латинська	Скорочення	Назва українська
<i>Avena</i> sp.	Asp	овес, невизначений до виду
<i>Cannabis sativa</i>	Cs	коноплі посівні
<i>Hordeum v. lagunculiforme</i>	Hvl	ячмінь пляшковидний
<i>Hordeum vulgare</i>	Hv	ячмінь плівчастий
<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	Hvv	ячмінь голозерний
<i>Juglans regia</i>	Jr	горіх грецький
<i>Lathyrus sativus</i>	Ls	чина
<i>Lathyrus</i> sp.	Lsp	чина, невизначена до виду
<i>Lens culinaris</i>	Lc	сочевиця
<i>Linum usitatissimum</i>	Lu	льон культурний
<i>Panicum miliaceum</i>	Pm	просо звичайне
<i>Pisum sativum</i>	Ps	горох посівний
<i>Pisum</i> sp.	Psp	горох, невизначений до виду
<i>Prunus</i> sp.	Prs	слива, невизначена до виду
<i>Sambucus nigra</i>	Sn	бузина чорна
<i>Secale cereale</i>	Sc	жито посівне
<i>Secale</i> sp.	Ssp	жито, невизначене до виду
<i>Setaria italicum</i>	Si	просо італійське
<i>Triticum aestivum</i>	Ta	пшениця м'яка
<i>Triticum compactum</i>	Tc	пшениця карликова
<i>Triticum dicoccum/spelta</i>	Tds	пшениця двозернянка-спельта
<i>Triticum dicoccum</i>	Td	пшениця-двозернянка
<i>Triticum durum</i>	Tdu	пшениця тверда
<i>Triticum monococcum</i>	Tm	пшениця однозернянка
<i>Triticum s. l.</i>	Tsl	пшениця м'яка проміжної форми
<i>Triticum spelta</i>	Ts	пшениця спельта
<i>Vicia ervilia</i>	Ve	вика ервілія
<i>Vicia faba</i>	Vf	боби
<i>Vicia</i> sp.	Vsp	вика, невизначена до виду
<i>Vitis sylvestris</i>	Vs	виноград лісовий
<i>Vitis vinifera</i>	Vv	виноград культурний

Г. А. Пашкевич

ПАЛЕОБОТАНИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РАСКОПОК ОЛЬВИИ

В статье приводятся результаты исследований палеоботанических материалов, полученных в 1991–1992 гг. путем промывки грунта из культурных слоев Ольвии. Отмечается сходство ассортиментов культурных растений Ольвии, Херсонеса, Боспора и неизменность их состава на протяжении времени существования греческих колоний в Северном Причерноморье. Анализируется влияние античного земледелия на растениеводство соседних скифских племен.

PALAEOBOTANIC FINDINGS FROM OLBIAN EXCAVATION

Results of excavations of palaeobotanical findings obtained in 1991–1992 by washing out soil from cultural layers of Olbia are described in the paper. We have stated similarity of a range of cultivated plants from Olbia, Chersonese, Bosporus and persistence of their composition during the whole period of existence of Greek colonies in the Northern Black Sea territory. The effect, exerted by antique agriculture on plant breeding of neighbour Scythian tribes en analyzed.

Одержано 10.02.92.

ЗАРУБИНЕЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК У с. ГРИГОРІВКА НА ДНІПРІ

Є. В. Максимов, Л. О. Циндрівська

Публікуються матеріали з могильника зарубинецької культури в с. Григорівка Канівського району Черкаської обл. Пам'ятка значною мірою зруйнована в результаті розмиву берегів Канівським водосховищем. Аналізуються матеріали з розкопок та зібрани в прибережній зоні.

Ще В. В. Хвойка твердив, що в околицях с. Зарубинці, де ним у 1899 р. була відкрита епонімна пам'ятка широко відомої потім зарубинецької культури, знаходиться кілька могильників з тілоспаленнями, звідки походять придбані ним посудини і фібули. Частина їх потрапила потім до Київського державного історичного музею. До числа таких могильників належить і пам'ятка в с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл., розташована на правому корінному березі Дніпра на висоті 15–20 м над його рівнем. Ця місцевість за топографічним планом району має назву Крутій Горб. За свідченнями місцевих жителів та ділянка, яка за припущенням є північною окопицею могильника, називається Потапенковою Горою, а місце, де власне знайдені поховання — Онопріївчиною. Південно окопиця могильника починається приблизно за 150 м від пристані Григорівка, вище за течією. Східна частина могильника значною мірою вже знищена, розмита водами Канівського водосховища. За свідченнями місцевих жителів, до утворення цього водосховища річище Дніпра знаходилося на 50 м східніше його теперішнього правого берега. Західна частина могильника нині зайнята під садиби і земельні наділі місцевих жителів, у зв'язку з чим ця ділянка залишилася необстеженою. Таким чином, територія, яка була досліджена, становила приблизно 50×100 м.

Могильник було виявлено в 1980 р. нинішнім директором Канівського краєзнавчого музею А. Б. Петропавловським під час збору підйомного матеріалу на обвалих берега і в водах прибережної частини водосховища. Протягом кількох років ним тут були зібрані бронзові фібули, цілі та фрагментовані посудини та інші предмети зарубинецької культури, які нині зберігаються в Канівському музеї.

У 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України (керівник В. О. Петрашенко), яка досліджувала давньоруське поселення, розташоване північніше могильника в ур. Дідова Хата, під час зачищення обриву на території могильника біля самого його краю було відкрите поховання.

В 1990 р. експедицією Інституту археології НАН України (керівник Є. В. Максимов) було досліджено прилеглу територію і виявлено ще два поховання.

© Є. В. МАКСИМОВ, Л. О. ЦИНДРОВСЬКА, 1995

Поховання № 1, тілоспалення, знаходилося на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Воно супроводжувалося двома посудинами. Кальциновані кістки тут не виявлені, але на відшаруванні схилу їх знайдено в значній кількості, що вказує на зруйнування поховання зсувом. У зрізі обриву також траплялися дрібні уламки зарубинецької кераміки — сліди зруйнованого поховання. Виходячи з того, що в зарубинецьких похованнях Середнього Подніпров'я кальциновані кістки знаходились переважно в східній частині могили, ми можемо віднести їх до даного поховання.

У похованні були знайдені чорнолощена миска і простий (кухонний) горщик. Миска мала значні розміри (рис. 1, 4). Верхня частина її — вінця — відсутня. Судячи за зовнішнім виглядом зламу, вінця були відбиті, вірогідно, ще в давнину. Лощіння середньої якості, з внутрішнього боку добре видно сліди від лощила. За формую миска округлобока з високими прямими, трохи відхиленими назовні вінцями. Діаметр вінець (за реконструкцією) 20,5, діаметр дна — 8, висота — 12,5 см. Маленький ліп'яний нелощений горщик (рис. 2, 3) має біконічну форму, трохи асиметричний і взагалі зроблений досить недбало. Близько половини бочка відсутня. Поверхня трохи загладжена. Краї вінець потоншені. За своїм призначенням горщик, можливо, був дитячою іграшкою, або ж зроблений спеціально для поховання. Розміри горщика — діаметр вінець — 3,8 см, діаметр дна — 4,8 см, висота — 6,5 см. Поблизу поховання було знайдено також фрагмент придонної частини підложені посудини, можливо кухля. Зовнішня поверхня її коричневого кольору, внутрішня — чорного. Діаметр дна 6 см.

Поховання № 2, тілопокладення, знаходилося на відстані 4 м від краю обриву, у східній частині могильника. На глибині 0,3 м від сучасної поверхні в передматериковому світлокоричневому суглинку виявлені залишки кістяка дитини віком 3—4 років. Кістки дуже погано збереглися, залишився лише череп, рештки хребта і трубчастих кісток правої ноги. Кістяк лежав випростано на спині, головою на південний схід. Контури могильної ями не простежені, орієнтовні розміри 0,9×0,4 м. З правого боку від черепа на рівні грудної клітки знайдено маленький бронзовий браслет, на місці ший — намистину, тазу — уламок металевого предмета.

Бронзовий браслет з кінцями, що заходять один за другий (рис. 1, 6), виготовлений з круглого в перстині дроту діаметром 3—4 мм. Внутрішній діаметр браслета — 3,5 см, що відповідає товщині дитячої руки. Намистинка мала погану збереженість, виготовлена з мінералу жовтуватого кольору, який розшарувався на порох. Форма намистини біконічна, висота — 2,5, діаметр — 5 мм. Уламок предмета, виготовленого з металу сірого кольору, очевидно свинцю, вкритий темною патиною. Походження і призначення цього предмета не з'ясоване. Довжина його 2,2, максимальна ширина — 1,2 см.

Поховання № 3, тілоспалення, виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. На площі 0,2×0,3 м простежено скучення кальцинованих кісток товщиною 4—6 см. Контури могильної ями не виявлено, вони орієнтовно визначаються за щільністю ґрунту, вірогідні її розміри — 0,7×0,4 м. Супроводжуючий інвентар у похованні не знайдено. Поблизу поховання виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки.

Як уже згадувалося вище, у прибережній частині водосховища було виявлено понад десять посудин, цілих або фрагментованих, які, без сумніву, походять із зруйнованих поховань могильника. Цей посуд поділяється на дві категорії: чорнолощений (столовий) та простий (кухонний). Далі подаємо опис десяти посудин, які вдалося вивчити.

Посудина № 1*. Чорнолощений горщик середнього розміру. Лощіння середньої якості. Випал добрий, але нерівномірний. Колір чорний, а в нижній частині — коричневий. Форма тулуба округлобока, вінця трохи відхилені назовні (рис. 2, 6). Краї вінець потоншені, вони відділені від тулуба прокресленою лінією. Горщик має діаметри: вінець — 12,5, дна — 7,5, висоту — 12,7, товщину стінок — 0,5—0,7 см.

* Нумерація довільна.

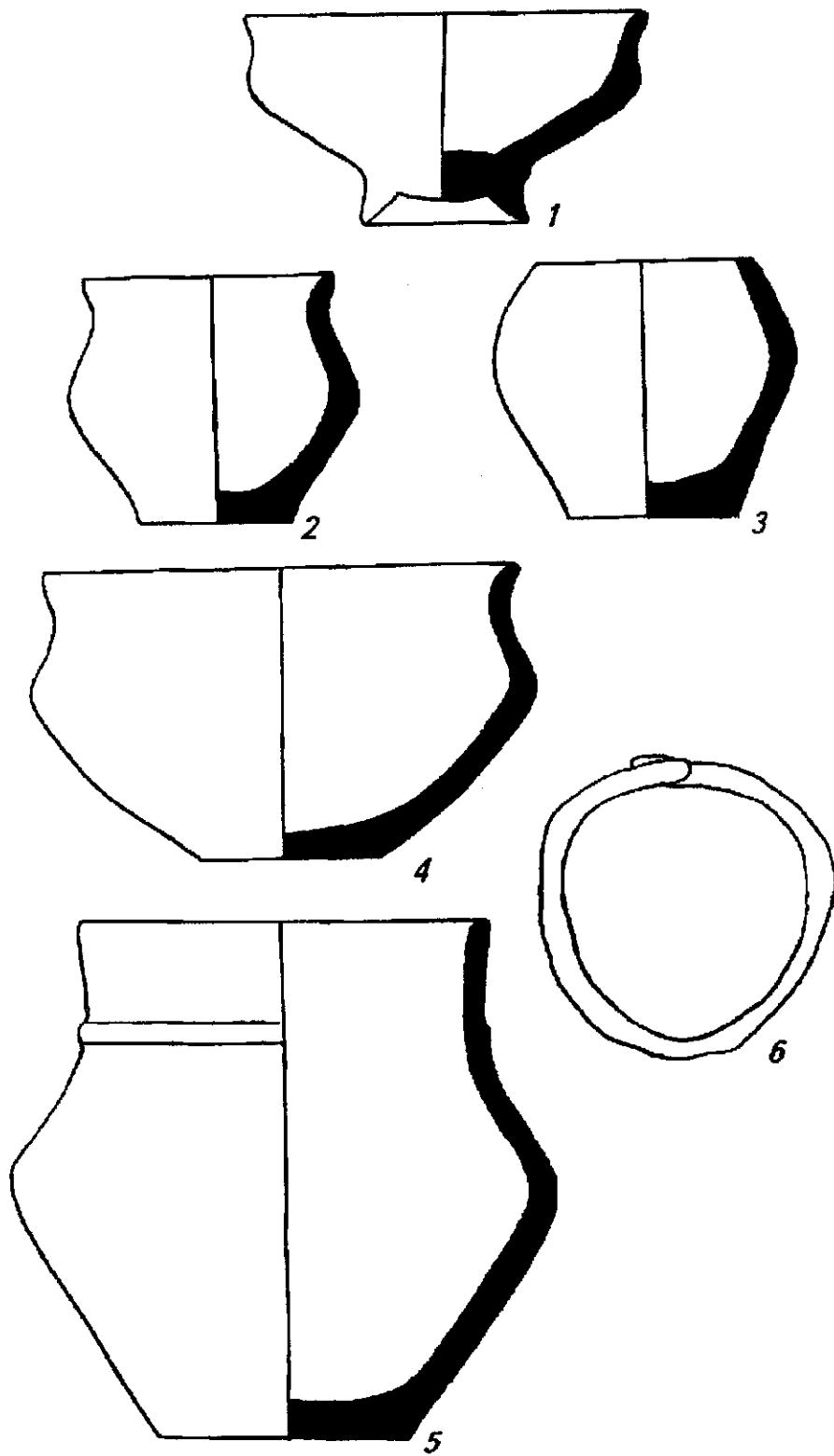

Рис. 1. Посуд та вироби з бронзи з Григорівського могильника. 1 — посудина № 3; 2 — посудина № 8; 3 — посудина № 7; 4 — миска з пох. № 1; 5 — посудина № 2; 6 — бронзовий браслет з пох. № 2. (1—3 — 1/2 натуральної величини; 4, 5 — 1/3 натуральної величини; 6 — натуральна величина).

Посудина № 2. Чорнолощений горщик великого розміру (рис. 1, 5). Лоціння якісне, правда, у верхній частині горщика зовнішній шар глини в багатьох місцях відшарувався, що, імовірно, є наслідком (як і в інших випадках) тривалого перебування у воді. Випал добрий, але колір нерівномірний: нижня частина коричнева, а верхня — чорна та бура. Форма тулуба — біконічна, бочок трохи заокруглений. Вінця високі, прямі, краї їх зрізані і пласкі. Вінця від тулуба відокремлені т. з. відтягнутим валиком. Діаметри вінець — 18, дна — 12, висота — 22,5, товщина стінок — 0,5 см.

Посудина № 3. Чорнолощена мисочка невеликого розміру (рис. 1, 1). Лоціння середньої якості. Випал добрий, рівномірний, колір чорний. Вінця майже прямі і потоншуються до краю. У місці переходу вінць до тулуба з зовнішнього боку є невеликий валик, а з внутрішнього — маловиразна борозенка. Зсередини вінця у верхній частині мають невелику грань. Дно-ніжка мисочки — порожнiste, кільцеве, зсередини окреслене борозенкою і опукле. Розміри посудини: діаметри вінець — 12, ніжки — 5, висота ніжки — 1,5, загальна висота — 6 см.

Посудина № 4. Чорнолощений кухоль (рис. 2, 1). Лоціння середньої якості, випал добрий. Колір рівномірний, чорний. Форма тулуба округлобока, біконічна. Краї вінць і ручка відсутні. Діаметр верхньої частини посудини — 10, діаметр дна — 6, висота — 9,5 см. Відстань між кріплінням ручки — 1,5 см.

Посудина № 5. Чорнолощений округлобокий кухоль з ручкою (рис. 2, 4). Випал рівномірний, колір чорний. Вінця відігнуті назовні і відділені від тулуба невиразною прокресленою лінією. Зсередини мають грань, краї потоншенні. Ручка маленька, кутової форми. На днищі з зовнішнього боку є відбиток осі від гончарського круга чи підставки. Діаметри вінць — 12, дна — 5,5, висота — 10, товщина стінок — 0,5—0,8 см.

Посудина № 6. Кухонний горщик невеликого розміру (рис. 2, 7), тісто з великими домішками, випал добрий, колір сірувато-бурий. Форма біконічна з чітко виявленим ребром. Краї вінць потовщені і зрізані. Приблизно третина горщика відсутня. Діаметри вінець — 6,4, дна — приблизно 5,5, висота — 8,5, товщина стінок — 0,5—0,7 см.

Посудина № 7. Кухонний горщик невеликого розміру (рис. 1, 3) з домішкою піску в тісті. Випал добрий, колір поверхні нерівномірний, коричневий з сірими і чорними плямами. Вінця повністю відбиті. Форма тулуба округлобока, нижня придонна частина висока, майже циліндрична. Діаметри верхньої частини посудини — 6, дна — 5,4, висота — 7,5, товщина стінок — 0,5—0,7 см.

Посудина № 8. Кухонний невеликий горщик (рис. 1, 2), тісто з домішками, поверхня нерівна. Випал добрий, колір сіро-бурий. Форма тулуба округлобока, вінця відігнуті назовні, краї їх плоско зрізані. Дно відсутнє. Діаметри вінець — 7, дна — приблизно 4,5—5, висота — 7,5, товщина стінок — 0,5 см.

Посудина № 9. Ліпний келощений мініатюрний горщик (рис. 2, 2), тісто дуже щільне, домішки не помітні. Поверхня з невеликими вдавленнями, що утворилися при формуванні, вірогідно від пальців. Випал добрий, колір рівномірний, сіро-бурий. Горщик за формуєю округлобокий, нижня придонна частина висока. Краї вінць потоншенні і відтягнуті. Дно дуже товсте. Внутрішній простір посудинки має яйцеподібну форму. Діаметри вінець — 4,3, дна — 2,7, висота — 5,8, товщина дна — 1,2 см.

Посудина № 10. Ліпна плошка на ніжці (рис. 2, 5), випал добрий, колір сіро-коричневий. Форма конічна. Краї вінць сплощені і зрізані зі скосом назовні. Ніжка порожниста, конічна, висока. Діаметр вінець — 8 см, діаметри у місці переходу тулуба в ніжку — 3, ніжки — 4,2, висота ніжки — 1,5, посудини — 6 см.

З наведеного огляду видно, що знайдені біля Григорівського могильника посудини цілком відповідають кераміці з поховань інших зарубинецьких могильників Середнього Подніпров'я. Це, в основному, чорнолощений посуд, який використовувався в побуті, а потім був поставлений в могилу. Ці посудини мають досить високу якість лоціння і випалу. Але окремі з них, судячи за сколами, були розбиті ще в давні часи і, вірогідно, уже не використовувалися. Такі випадки відомі з матеріалів могильника Дівич Гора в с. Трипілля¹.

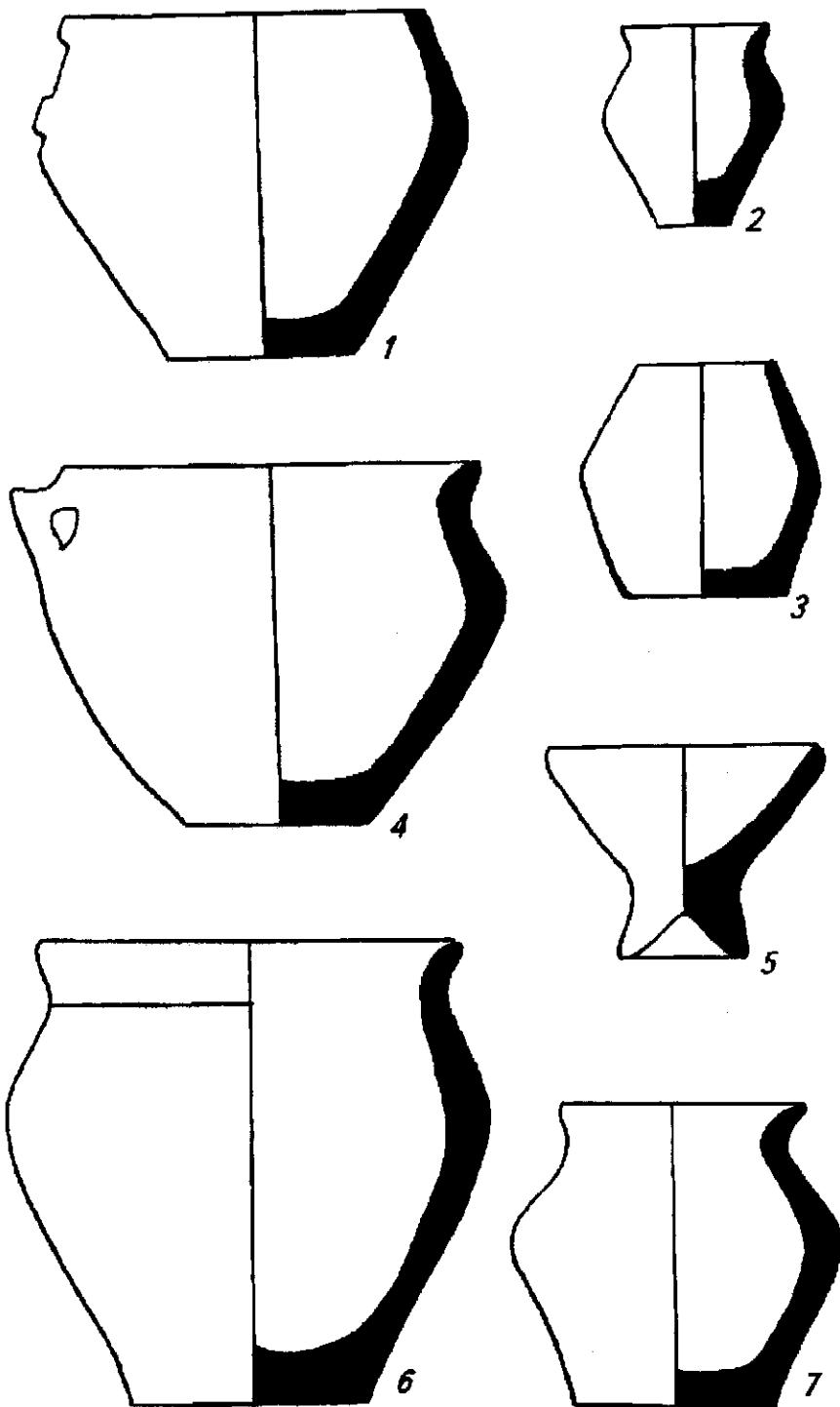

Рис. 2. Посуд з могильника. 1 — посудина № 4; 2 — посудина № 9; 3 — горщик з пох. № 1; 4 — посудина № 5; 5 — посудина № 10; 6 — посудина № 1; 7 — посудина № 6. (всі — 1/2 натуральної величини).

та інших подніпровських пам'яток. Два чорнолощені кухлі, знайдені в Григорівці, незважаючи на трохи різне профілювання, мають однакову місткість — 0,5 л. Ручка ж посудини № 5 є функціонально непридатною, тому що навіть порожній кухоль за неї підняти неможливо.

Цікавий і трохи незвичайний комплекс простого кухонного посуду з Григорівки. Усі горщики мають невеликі розміри. Подібні посудини інколи зустрічаються і на поселеннях². Призначення їх не встановлене, можливо вони виготовлені спеціально для похованального обряду, хоч цьому суперечить їх старанне виготовлення і добрий випал, адже відомі в похованнях посудини погано або майже зовсім не випалені, тобто виготовлені спеціально для похованальних цілей. При розчистці могил такі посудини розсипаються, у той час як інші в рівноцінних умовах зберігаються добре. Можливо також, що такі мініатюрні посудини правила за іграшки і потрапили до могили при здійсненні дитячого поховання. Наявність мініатюрних посудин на поселеннях начебто підтверджує таке припущення. Із описаних, оригінальним є горщик № 9, найменший з усіх знайдених. Складається враження, що його формували навіть не на підставці, а просто в руках, із суцільного шматка глини. Саме тому на ньому чіткі вдавлення від пальців, і він має дуже товсте дно.

З могильника також походить невелика конічна мисочка. Посудини такої форми, але значно більшого розміру, зрідка зустрічаються на поселеннях і трактуються окремими дослідниками як кришки для горщиків. Але сліди чорної кіттяви всередині них свідчать про використання їх як світильників. Подібні посудинки-мисочки були знайдені на поселенні Бабина Гора та на могильнику зарубинецької культури Дідів Шпиль поблизу с. Бучаки в похованнях з тілопокладеннями. Вони вказують на зв'язок зарубинецького населення Середнього Подніпров'я з пізньоскіфським населенням Нижнього Дніпра.³

У зсувах берегової частини території могильника і безпосередньо у воді А. Б. Петропавловський знайшов крім кераміки також кілька фібул. Подаємо відомості про три з них, які вдалося вивчити. Усі вони притаманні зарубинецьким пам'яткам.

Найдавнішою є доброї збереженості велика бронзова фібула середньолатенської схеми, довжиною понад 8,5 см. Частина ніжки фібули має вигляд трикутного щитка (рис. 3, 1). Такі фібули дослідники вважають місцевими, притаманними саме зарубинецькій культурі, для якої вони є основним хронологічним репером. Саме за розмірами цього трикутного щитка фібули, правильно сказати — за величиною співвідношення довжини щитка до довжини всієї ніжки фібули, вони були поділені на п'ять типів, кожний з яких відповідає певному періоду існування зарубинецької культури. Саме за цією ознакою була розроблена ще в 50—60-х р. хронологія цих фібул, висвітлена

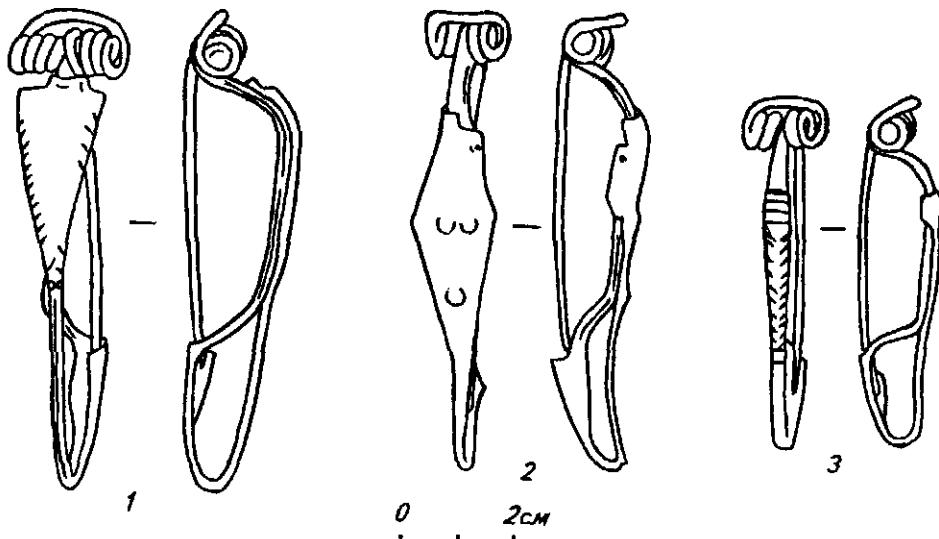

Рис. 3. Бронзові фібули з могильника у с. Григорівка.

в працях Ю. В. Кухаренка⁴ та А. К. Амброза⁵. З часом, іншими вченими — К. В. Каспаровою⁶, А. М. Обломським⁷ та С. П. Пачковою⁸ принципи типологізації цих зарубинецьких фібул були обґрунтовані більш достовірно, у зв'язку з чим і хронологія фібул зазнала певних коригувань.

Керуючись цими новітніми даними, згадана фібула з Григорівського могильника має належати за першою сукупністю ознак до другої інтервальної групи, оскільки співвідношення висоти трикутного щитка до довжини всієї ніжки становить 0,48, отже — до ЗТ-II, який функціонував з середини і до кінця II ст. до н. е.

Що ж до іншої фібули зарубинецького типу (рис. 3, 2), щиток якої становить 0,65 довжини ніжки і підпадає, таким чином, до числа фібул ЗТ-IV, то час її існування — I ст. до н. е. — середина II ст. н. е., охоплює і заключну частину раннього і майже весь пізній період існування зарубинецької культури на Середньому Придніпров'ї⁹. Ця фібула ще за часів свого побутування зазнала ремонту: очевидно, скрепа фібули відломилася і щоб не втратити таку цінну річ, зроблену місцевими ювелірами з дорогого довізного кольорового металу — бронзи, її досить невміло, очевидно самотужки, відремонтували, загнувши на скрепу два верхні кінці трикутного щитка.

Третєю, пов'язаною з Григорівським могильником, є гарної збереженості бронзова дротяна фібула середньолатенської схеми. Вузька ніжка фібули має орнамент у вигляді косих та горизонтальних насічок (рис. 3, 3). Подібні дротяні середньолатенські фібули набули значного поширення за часів пізнього латену як в Центральній Європі, так і у нас — у Північному Причорномор'ї, на території поширення поснешті-лукашівської та зарубинецької культур. Більшість таких фібул західноєвропейськими та вітчизняними дослідниками датується I ст. до н. е.¹⁰

Отже, розглянуті фібули, знайдені на території Григорівського могильника, які, наймовірніше, походять із зруйнованих поховань цієї пам'ятки, вказують, що могильник існував досить тривалий час — від раннього і аж до кінця пізнього періоду поширення зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї.

Примітки

¹ Цындроуска Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія.— 1984.— Вип. 47.— С. 81, 82.

² Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 103.

³ Там же. — С. 97—109.

⁴ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964. —ДІ-19.— С. 48—50.— Табл. 13, 14.

⁵ Амброз А. К. Фибулы зарубинецкой культуры // МИА.— 1959.— № 70.— С. 184—190; Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ.— 1966. —ДІ-30.— С. 14—19.— Табл. 2.

⁶ Каспарова К. В. О хронологической системе культур эпохи латена // АСГЭ.— 1984.— № 25.— С. 108—117.

⁷ Обломский А. М. Опыт классификации и хронологии фибул с треугольным щитком на ножке (так называемых зарубинецких) // КСИА АН СССР.— 1986.— Вып. 186.— С. 50 и сл.

⁸ Пачкова С. П. Фибулы зарубинецкого типа // Археология.— 1988.— Вип. 62.— С. 10—23.

⁹ Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 27—30.

¹⁰ Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР.— С. 19.— Табл. 1, 15—17, II, 2—7.

E. В. Максимов, Л. А. Цындроуская

ЗАРУБИНЕЦЬКИЙ МОГИЛЬНИК В с. ГРИГОРОВКА НА ДНЕПРЕ

В статье публикуются материалы могильника зарубинецкой культуры в с. Григоровка Каневского р-на Черкасской обл. Территория памятника в значительной степени разрушена в результате размыва берега Каневским водохранилищем. Анализируется ма-

териал из трех раскопанных погребений, а также собранный в районе смыва и происходящий, несомненно, из разрушенных захоронений. Собранный материал представлен чернолощеной и кухонной керамикой типичной для зарубинецких памятников Среднего Поднепровья. Здесь же были найдены три бронзовые фибулы, позволяющие датировать могильник, в целом, серединой II в. до н. э.— I в. н. э.

E. V. Maximov, L. A. Tsyndrovskaya

THE ZARUBINETS SEPULCHRE IN VIL. GRIGOROVKA ON THE DNIERPER

Findings from the sepulchre of the Zarubinets culture in vil. Grigorovka (the Kanev District, Cherkassy Region) are described in the paper. The territory of this site has significantly suffered from erosion of the Dnieper banks by the Kanev Reservoir. Findings from three excavated graves and findings collected in the area subjected to erosion and originated undoubtedly from destroyed burials are analyzed. The findings consist mainly of black-polished and kitchen pottery typical of the Zarubinets relics of the mid-Dnieper banks. At that very place three bronze-made fibules were found which permitted dating the sepulchre on the whole the mid-2nd cent. B. C. and 1st cent. A. D.

Одержано 13.01.94.

ТОПОГРАФІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ШЕСТОВИЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Ф. О. Андрощук

У статті на підставі методу кореляції типів інвентаря в поховальних комплексах встановлюються часові фази існування могильника. Переглядається традиційне датування окремих поховальних типів і топографія трьох поховальних груп могильників.

Актуальність хронологічних досліджень загальновідома, проте процедура та методи подібних розробок обумовлені якісними та кількісними показниками існуючого матеріалу. Серед пам'яток Придніпров'я, за якими різною мірою можна визнати право «придатності» для хронологічних досліджень, спеціальної уваги заслуговують Гньоздівський та Шестовицький могильники. Більшість поховань Київського могильника були досліджені до радянського часу і переважна частина матеріалу зафіксована тільки у вигляді реєстраційних описів, те ж, що на сьогоднішній день можна визнати за задовільне, уявляє досить невелику вибірку, поки що непридатну для кореляції.

Близьким взірцем для хронологічних студій міг би стати Гньоздівський могильник, який нараховує близько тисячі розкопаних поховальних комплексів, проте відсутність повної якісної публікації цих матеріалів поки що не дає можливості вирішення такої нагальної проблеми, як хронологія придніпровських старожитностей кінця I тис. н. е.

Єдиним більш-менш повно і якісно дослідженім у Середньому Придніпров'ї залишається Шестовицький могильник. Однак не достатньо велика вибірка закритих комплексів (41), а також існуючий склад речей виключають можливість здійснення, приміром, типологічної класифікації поховального інвентаря¹. З іншого боку, відсутність «ярусних поховань» робить неможливим застосування методу лінзо-хронологічних досліджень з метою визначення хронологічних ознак речей шляхом зіставлення знахідок з різночасових

© Ф. О. АНДРОЩУК, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

поховань одного кургану². Метод угрупування хронологічно важливих ознак (зброя, фібули, монети) з ліпною та гончарною керамікою, застосований В. О. Булкіним для Гньоздівського могильника, викликає ряд застережень. Дослідник виходить з поширеної думки, що на Русі існував єдиний еволюційний шлях керамічного виробництва — від ліпного до кружального посуду³ і, що найпізнішими серед останнього є тавровані зразки⁴. Натомість, стосовно Середнього Подніпров'я такого одностайногого висновку зробити не можна. Як показали останні дослідження⁵, найбільш ранні зразки гончарного посуду з'являються тут уже в середині VIII ст. під впливом салтівських культурних традицій. Цілком зрозуміло, що в даному випадку гончарна кераміка не може бути надійним хронологічним показником, оскільки невідомий механізм та обсяг салтівського культурного впливу на слов'янське керамічне виробництво і в пізніші часи. На це, здається, вказують і матеріали самого Гньоздівського могильника, де в кургані 17 (розкопки С. І. Сергєєва 1901 р.) поряд з таврованою керамікою була знайдена рівноплечна фібула типу 58 датована IX ст.⁶. Нагадаємо, що гончарний посуд так званого курганного типу має досить широкий діапазон датування — середина IX — кінець X ст.⁷, причому тавра на них знаходять майже ідентичні аналогії в посуді салтово-маяцької культури.

Щодо хронологічного методу, то найбільш придатним вдачається метод фіксування зміни набору типів речей в похованнях, за допомогою їх кореляції в закритих комплексах⁸. Хронологічно важливими в нашій ситуації є типологія скандинавських мечей та фібул, розроблена Я. Петерсоном⁹ та знахідки візантійських та східних монет. Обмеженість вибірки, певною мірою, обумовила функціональний критерій в підбірці хронологічних індикаторів (далі XI):

- XI 1 — бочкоподібна (або сферична) гирка;
- XI 2 — вудила;
- XI 3 — бляшка;
- XI 4 — залишки відра (вушка або обручі);
- XI 5 — лунниця;
- XI 6 — бронзовий гудзик;
- XI 7 — бронзовий наконечник ременя;
- XI 8 — ніж;
- XI 9 — бронзовий дзвіночок;
- XI 10 — наконечник стріли з пером ромбічної форми;
- XI 11 — однобічний кістяний гребінь;
- XI 12 — скрамасакс (або його залишки: обивка або наконечник піхов);
- XI 13 — наконечник стріли з пером листоподібної форми;
- XI 14 — ажурний наконечник піхов з прорізним зображенням птаха;
- XI 15 — пружинні ножиці;
- XI 16 — кістяне вістря;
- XI 17 — черепахоподібна фібула (51 тип за Я. Петерсоном);
- XI 18 — маленька кругла фібула;
- XI 19 — меч з трикутним навершям (тип «Н» за Я. Петерсоном);
- XI 20 — спис з ланцетоподібним пером;
- XI 21 — льодохідний шил;
- XI 22 — кресало калачеподібної форми;
- XI 23 — сокира;
- XI 24 — стремено округлої форми з вигнутою піdnіжкою та виступаючим вушком;
- XI 25 — підковоподібна фібула зі спірально закрученими кінцями;
- XI 26 — скляне намисто синього кольору.

З метою аналізу зустрічаемості типів речей у похованельних комплексах враховано 41 поховання, причому кореляція була проведена окремо для кремацій та інгумацій. Отримані дані представлені у вигляді таблиць, де по вертикалі розміщені похованельні комплекси, а по горизонталі хронологічні інди-

катори (рис. 1, 2). Різкі порушення в монотонності зміни наборів «ХІ», що характеризуються зникненням одних та одночасною появою інших речей, дозволяють визначити межі груп комплексів. Отримані кластери дають можливість виділити для кремацій III хронологічні фази.

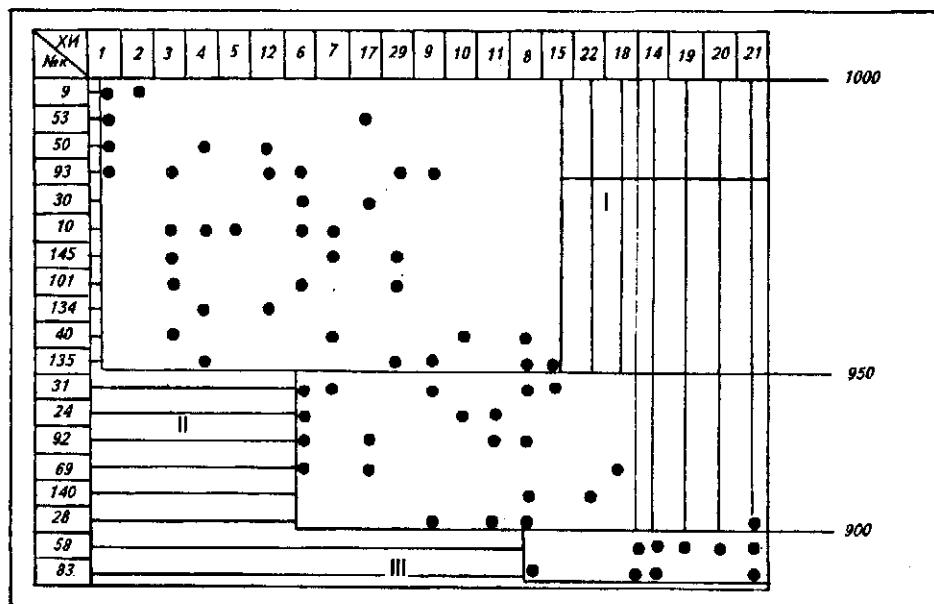

Рис. 1. Кореляція речей в курганах з кремаціями.

Початкову хронологічну фазу кремацій (III) визначають речові набори курганів 83 та 58. В обох випадках знайдено мечі типу «Н» разом з ажурними наконечниками піхов з прорізним зображенням птаха. У кургані 83 виявлено втульчастий спис, умбон від щита, стрімено салтівського типу, датоване VIII—IX ст. У похованні кургану 58 знайдено ланцетоподібний спис з довгою

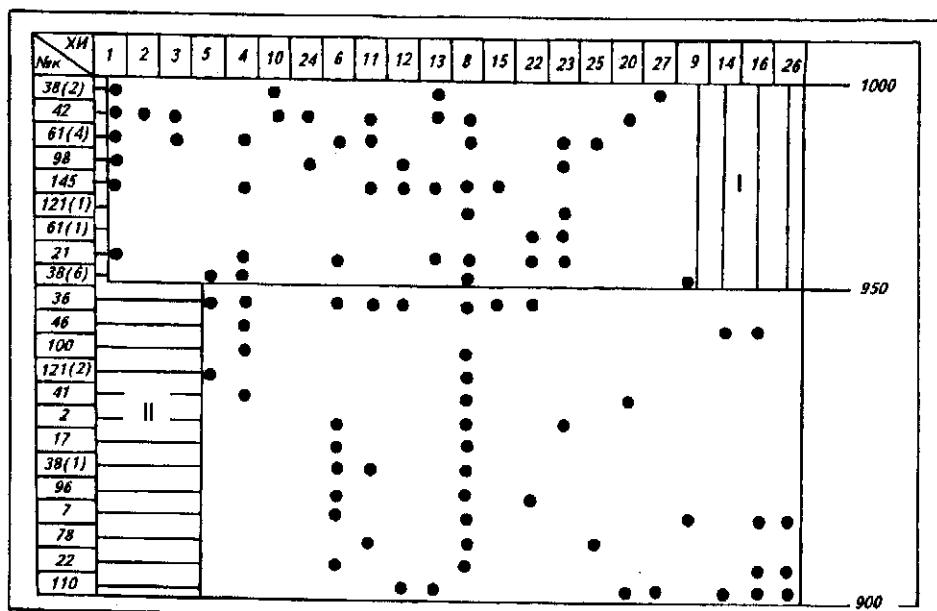

Рис. 2. Кореляція речей в курганах з інгумациєю.

втулкою (тип «Е» за Я. Петерсоном), кільцеву фібулу з довгою голкою. Меч і спис відповідно хронологічно-типологічної шкали Я. Петерсона датується 800—900 рр. Крім цього, у кургані знайдено дві мідні візантійські монети Лева VI Філософа (886—912 рр.) чудової збереженості, що свідчить про вилучення їх з обігу невдовзі після карбування. Таким чином, вузька дата фази визначається у межах 850—900 рр. (рис. 3). Характерний тип поховання цього періоду — тілоспалення на дерев'яному шабелі прямокутної форми, орієнтованому з півночі на південь.

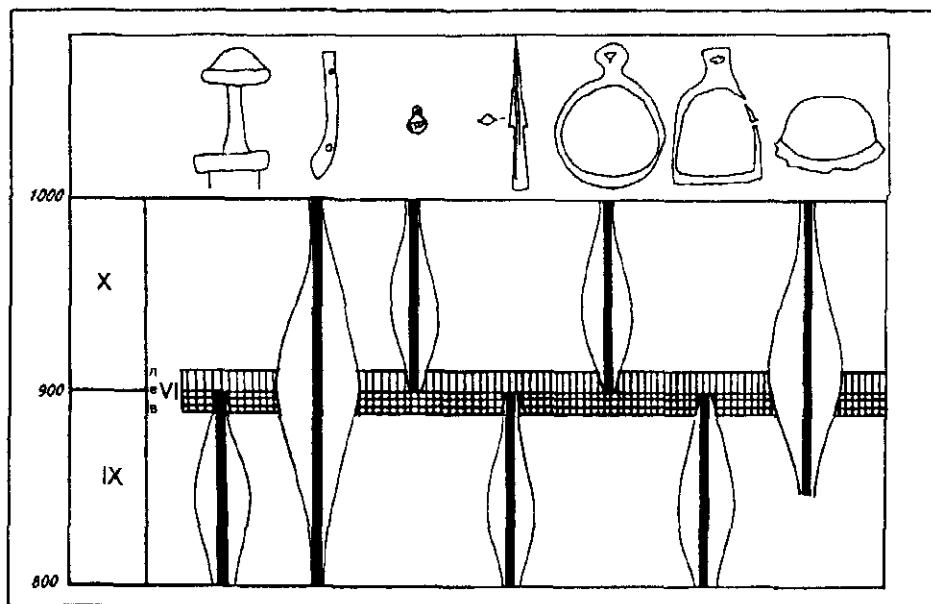

Рис. 3. Графіки поширення речей в часі з кургану 83.

Хронологічними індикаторами наступної фази II (900—950 рр.) є черепахоподібні фібули ЯП 51 (к. 92, 69), круглі фібули (к. 69), зафіксовані разом з бронзовими гудзиками (к. 101, 27, 31). У чотирьох випадках (к. 31, 24, 92, 28) відзначено продовження традиції тілоспалення на дерев'яному шабелі, правда, з деякою зміною орієнтації відносно сторін світу.

Хронологічні індикатори фази I (950—1000) представлені черепахоподібними фібулами ЯП 51 (к. 53), круглою фібулою, черепахоподібною фібулою типу ЯП 55 (к. 59), які зафіксовані разом з бочкоподібними гирками, нашивними бляшками, наконечниками ременя і бронзовими гудзиками. В одному випадку (к. 50), простежено тілоспалення на дерев'яному шабелі.

Корелювання речей в інгумаціях дозволяє виділити тільки дві хронологічні фази.

Фаза II (900—950 рр.). Хронологічні індикатори — меч типу «V» (850—950 рр.) з кургану 110; меч типу «Н» з кургану 36, фібули ЯП 51 в к. 78, ланцетоподібний спис ЯП «Е» з к. 41, наконечник піхов зображенням птаха (к. 110, 46), кістяні вістря. Фаза характеризується появою бронзових гудzikів. Специфічною рисою періоду є початкове співіснування двох видів інгумацій — у ямах і поховальних камерах.

Фаза I (950—1000 рр.). Хронологічно значущими є наступні речі: бочкоподібні гирки, стремена округлої форми з вигнутою підніжкою та виступаючим вушком, наконечники стріл з пером листоподібної форми, пружинні ножиці, меч типу «W» (к. 42), бляшки, наконечники поясу (к. 42, 61/4).

З метою визначення «вузької» дати фінальної фази могильника, звернемось до речових комплексів кургану 61. За спостереженнями Д. І. Бліфельда цей курган є «родовим похованням», що містив рештки чотирьох похованих під одним насипом. Час спорудження кургану допомагають визначити речі з

поховань 1 і 4. У похованні 1 знайдено візантійську конусну печатку, кресало, дирхем 935/936 рр., сокиру з вузким лезом і обухом із щічками. Як показав Джонатан Шепард, що присвятив спеціальну роботу візантійській печатці з цього поховання, зображення хреста-німба і напису «ІС-ХС» з боків голови Хреста, з'являються лише після січня 945 р. (Костянтин VII)¹⁰. Верхню дату спорудження кургану 61 визначає інвентар поховання 4. Тут знайдено 26 бронзових гудзиків, підковоподібну фібулу, залишки сумки-ташки, бляшки, однобічний гребінець, калачеподібне кресало, ніж, сокиру з широким асиметричним лезом, зігнуту шаблю з перехрестям, що закінчувається кульками на кінцях гарди. Бляшки ремінної гарнітури з'являються в Бірці на початку X ст. і побутують до початку XI ст.¹¹, сумки-ташки в угорських похованнях також датують широко — у межах X ст.¹². Однак дане поховання містить дві речі, які дозволяють датувати його досить вузько — 60—80-ми рр. X ст., це сокира та шабля. Знахідка останньої є рідкісною для «дружинних» поховань. Найближчі аналогії цих речей походять з Чорної могили, поховання якої датоване монетою Костянтина VII і Романа II (945—959 рр.) Таким чином, час спорудження кургану 61 визначається у межах 945—960-х років (рис. 4).

Для перевірки нашої хронології звернемося до дат східних монет.

Курган 78. Дирхем Ахмеда Ібн Ісмаїла аш-Шаша 909/910 рр. і монета Ібн Андераба 913/914 рр. (фаза II).

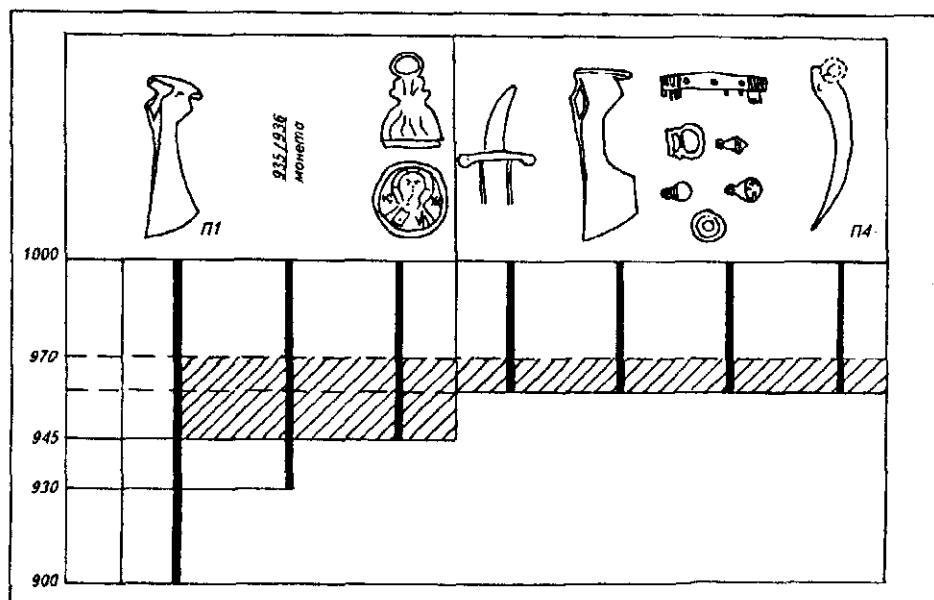

Рис. 4. Графіки поширення речей в часі з поховань № 1 і 4 кургану 61.

Курган 110. Дирхем Ахмеда Ібн Ісмаїла (фаза II).

Курган 36. Половинка дирхема Наср Ібн Ахмеда аш-Шаша (фаза II).

Курган 61/4. Половинка дирхема Наср Ібн Ахмеда аш-Шаша (фаза II).

Як бачимо, усі розглянуті в нашій вибірці монети датуються в межах фази II (900—950 рр.) Даний факт навряд чи може бути випадковим. У Гніздові, приміром, найпізніша монета датується до 940 р. Разом з тим, у Подесенні відомі скарби IV періоду, але жодної поодинокої монети цього часу у похованнях не зустрічається. Переконливих пояснень цьому явищу поки що не знаходимо.

Таким чином, згідно кореляційних таблиць, хронологічно важливими індикаторами, що дозволяють розчленувати фази є: бочкоподібні гирки, набори бляшок з ремінцевими наконечниками і кістяні вістря. Отримана нами хронологія цих речей не суперечить датуванню їх за києво-подільською хро-

нологією розробленою М. А. Сагайдаком¹³. З метою перевірки звернемося ще й до матеріалів приладозьких курганів¹⁴. У Приладожжі бляшки з'являються дещо раніше, в період С₂ (920—950 рр.), але набувають найбільшого поширення в період С₁ (950—1020 рр.). Поясні наконечники датуються періодами С₁ і В (980—1020 рр.). Бронзові гудзики з'являються в період С₂, але побутують і в період С₁. Нарешті, дата кістяних вістер, оформленіх з одного боку зображенням різних звіриних морд (періоди С₂ і D₂ (890—920 рр.), повністю збігаються з нашим датуванням цих речей фазою II (900—950 рр.). Хочеться звернути увагу на те, що отримані результати, дещо суперечать традиційному датуванню ажурних наконечників піхов з прорізним зображенням птаха. Датування їх другою половиною X ст., запропоноване свого часу Г. Ф. Корзухіною¹⁵ суперечить шестовицькому матеріалу, де у двох випадках вони знайдені разом з мечами типу «Н», в одному — з мечем типу «V», і в одному з кістяним вістрям і шестигранною гиркою (к. 98), датованими до 950 р. Таким чином, існуючий матеріал і відповідний аналіз, змушують висловити певні сумніви стосовно типології і хронології цих речей і переглянути їх традиційну дату.

З хронологією досить тісно пов'язана проблема топографії I, II та III курганних груп шестовицького могильника, а також питання про еволюцію поховальної обрядовості. У публікації Д. І. Бліфельда поділив могильник на шість курганних груп¹⁶. Три з них, на думку дослідника, розташувались на лузі, поблизу мису Коровель. Візуальна топографія цих груп спонукала вченого до думки, що в їх формуванні відбився процес часової еволюції поховальної обрядовості і переходу від звичаю тілоспалення до тілопокладення, причому, остаточне закріplення останнього дослідник датує кінцем X — початком XI ст. Однак, як показала перевірка, подібний висновок суперечить датуванню найпізніших кремацій, датованих фазою I (950—1000 рр.). Найбільш ранні інгумації датуються фазою II (900—950 рр.), що дозволяє зробити висновок про співіснування цих двох видів поховальної обрядовості протягом двох хронологічних фаз. Саме про це своєрідне явище ранньосередньовічного біритуалізму говорив Снорі Стурлусон поділивши людську історію на дві епохи «*brundold*» та «*haugsold*», при цьому зазначивши, що «ще триалий час у шведів і норвежців продовжувався вік спалень»¹⁷.

Зазначимо, що стрункість логічної концепції Д. І. Бліфельда починає викликати сумніви вже при детальнішому вивчені топографії могильника. Так, зіставлення кількості опублікованих у монографії курганів з тими, що нанесені на ситуаційний план у тій же публікації, призводить до висновку, що вони абсолютно різні. Кількість курганів, що опубліковані в I групі — 105, тоді як на плані відзначено всього 84; у III групі Бліфельд нараховує 20 насипів¹⁸, на плані ж відзначено всього 17, з яких розкопано 8. В архіві Інституту археології НАН України вдалося відшукати план трьох курганних груп з топографічною нумерацією курганів, знятий в 1948 р. Кількість нанесених на ньому курганів повністю збігається з кількістю насипів зображеніх на плані публікації 1977 р. Зазначений факт може бути поясненiem лише одним — після 1948 р. кількість курганів у I групі зростала пропорційно масштабам її дослідження, на це вказують і часті ремарки автора «курган мало-виразний, справляє враження ледь помітного підвищення». Новий топографічний план судячи з усього, так і не був знятий, тому нумерація курганів — на плані в публікації відсутня, однак стає зрозумілою подвійна нумерація поховальних комплексів, де другий номер, вірогідно, означає прив'язку кургану до плану 1948 р. Якщо до цього додати ще й те, що відстань між трьома групами курганів, визначена Я. В. Станкевич та Д. І. Бліфельдом, є зовсім різною, то стає очевидним, що поділ курганів на три групи є абсолютно штучним.

Цікава інформація щодо топографії могильника міститься у польовому щоденнику П. І. Смоличева. Зокрема, він відзначає, що до 1919 р. місцевість поблизу мису Коровель була вкрита новим лісом, який ріс на найвищій топографічній точці. Під час весняних паводків, коли весь луг заливалася водою, це була єдина висока точка, що не затоплювалася¹⁹.

Таким чином, дані хронологічної верифікації та аналізу топографії мо-

тильника, переконливо свідчать, що всі три курганині групи розташовані поблизу мису Коровель, були єдиним курганным полем, що функціонувало довгий час.

Нагадаємо, що досить поширеній погляд на еволюцію поховальної обрядовості від кремації до інтумацій виходить із загального (до речі, поки що ніким переконливо так і не обґрунтованого) положення, що заміна обряду кремації трупопокладенням обумовлена значним впливом християнства. Проте, як зазначалося вище, поховання в ямах та поховальних камерах з'являються вже на початку Х ст. Раптову їх появу, на мою думку, можна пояснити інтенсивним процесом утвердження слов'яно-скандинаво-хозарських культурних трансляцій. Поховання в камерах та грунтових ямах — явище звичайне для салтівської культури. Натомість, скандинавське походження конструктивно-ритуальних особливостей камерних поховань залишається все ж недостатньо аргументованим²⁰. Численні салтівські паралелі (парні поховання, поховання з кіньми, окрім поховання коней, розміщення речей особливими групами), наводять на думку, що камери є своєрідною «руською» реплікою на хозарські катакомби або гузькі поховання, що свідчить про досить близькі, зокрема, скандинавські і хозарські ідеологічні уявлення про постійбічний світ (віра в «живих мерців», особливє угруповання зброї та жертовної іжі, рунічне письмо).

Викладені вище міркування дозволяють внести суттєві корективи в реконструкцію історичної долі пам'ятки. Виникнення Шестовицького поселення в стороні від Дніпра, на Десні пояснюється інтенсивним функціонуванням «Хозарського шляху» (Десна—Сейм—Сіверський Дінськ—Кастпій—Чорне море) і є всі підстави вважати, що просування норманів у Середнє Придніпров'я не відбувалося виключно у напрямку з півночі на південь, але й у зворотньому — з півдня на північ і захід. Саме цим, вірогідно і пояснюються специфіка хронологічних відмінностей у поховальній обрядовості в різних етнокультурних регіонах. Для Середнього Придніпров'я явище поховального біритуалізму протягом IX—X ст.— факт очевидний і може лише свідчити про типову строкатість ідеологічних уявлень у даному регіоні.

Примітки

¹ Nørgård Jorgenssen Anne. Weapon sets in Gotlandic grave finds from 530—800 A. D. A chronological Analysis // Chronological studies of Anglo-Saxon England, Lombard, Italy and Vendel Period—Sweden // Arkoeologiska skrifter. — Copenhagen, 1992.— P. 15, 17, 25.

² Богуславский О. И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX—XIII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии.— Л., 1991.— С. 99—114.

³ Булкин В. А. Гнездовский могильник и курганные древности Смоленского Поднепровья. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1973.— Архів ЛОІА № 447094.— С. 117, 118.

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 177.

⁵ Петрашенко В. А. Вольницкая культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 47—50.

⁶ Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— СПб., 1905.— № 15.— С. 49, 50.

⁷ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.— С. 91.

⁸ Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчесни и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи Латена и римского времени.— СПб., С. 158—207.

⁹ Petersen J. I. De Norske vikingesverd. Kristiania, 1919; Vikingetidens smykker.— Stavanger, 1928; Vihingetidens redskaper.— Oslo, 1951.

¹⁰ Byzantine Revue Internationale des Etudes Byzantine.— Bruxelles, T. VI.— 1986.— P. 252—274.

¹¹ Jansson J. Gürtel und Gürtelzuben hön von orientalishen Typ // Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde.— Stockholm, 1986.— S. 97.

¹² Istvan F. On the contacts of Hungarians with the Baltic area in 9-th—11-th centuries. From an archaeologies point of view // Hungarian studies 2/2.— Budapest, 1986.— Р. 217—226.

¹³ Сагайдак М. А. Хронология археологических комплексов древнего Киева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 2.— С. 140.

¹⁴ Богуславский О. И. Указ. соч.

¹⁵ Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА.— 1950.— Т. 13.— С. 63—94.

¹⁶ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.

¹⁷ Стурлусон Снорри. Круг Земной.— М., 1980.— С. 10.

¹⁸ Бліфельд Д. І. Вказ. праця.— С. 10.

¹⁹ НА ІА НАНУ.— ф. 6.— № 25.

²⁰ Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 99—105.

Ф. А. Андрощук

ТОПОГРАФИЯ И ХРОНОЛОГИЯ ПОГРЕБЕНИЙ ШЕСТОВИЦКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье на основе метода корреляции типов инвентаря в погребальных комплексах определяются хронологические фазы бытования отдельных категорий вещей. С целью проверки датировки различных погребальных типов, утвердившейся благодаря публикации Д. И. Блифельда, осуществлены отдельные корреляции для кремаций и ингумаций. Вещевые наборы ранних курганов с кремациями (к. 83, 58) позволяют датировать раннюю фазу кремаций (фаза III) 850—900 гг. Две последовательные хронологические фазы в кремациях и ингумациях позволяют датировать находки скандинавских мечей и фибул в сочетании с другими типами погребального инвентаря. Для верификации полученных результатов привлечены находки восточных monet и даты отдельных категорий вещей из раскопок киевского Подола и приладожских курганов. Анализ имеющихся данных позволяет пересмотреть существующий взгляд на топографию могильника.

F. A. Androshchuk

TOPOGRAPHY AND CHRONOLOGY OF GRAVES IN THE SHESTOVITSKY CEMETERY

Chronological phases of existence of certain categories of things are determined in this paper using the method of correlation of stock types in burial assemblages. To verify dating of various burial types which was put into practice due to the publication made by D. I. Blifeld, separate correlations are made for cremations and for inhumations. The group of artefacts in early barrows with cremations (Nos. 83, 58) permit dating the early cremation phase (phase III) 850—900. Two subsequent chronological phases in cremations and inhumations permit dating findings of Scandinavian swords and fibules in combination with other types of burial stocks. To verify the results obtained, we have used findings of eastern coins and dates of certain categories of things found in excavations made in Podol (Kiev) and in Ladoga barrows. The analysis of data available permits revising the existing view on topography of the Shestovitsky cemetery.

Одержано 10.03.93.

КЕРАМІЧНІ СВІТИЛЬНИКИ КИЄВА

М. С. Сергеєва

У роботі розглядаються різні типи керамічних давньоруських світильників, їх датування, походження і подальша еволюція.

Керамічні освітлювальні прилади посідали значне місце серед продукції давньоруських гончарів. Численні різновиди світильників відомі на всій території Київської Русі, багато знахідок походить з території Київщини і особливо самого Києва.

Ця категорія археологічного матеріалу неодноразово привертала увагу дослідників. Уперше київські світильники у вигляді подвійних блюдця на ніжці опублікував ще І. Хойновський, який, однак, вважав їх за ритуальні посудини¹. 1912 р. під час спостережень за земляними роботами по вул. Рейтарській А. Д. Ертель знайшов керамічний посуд, який складався з низького широкого келиха на товстому денці, посередині його були насаджені обідці-блюдця. На думку дослідника, такий посуд міг бути чарками або свічниками². Отже, було поставлено питання про використання керамічних освітлювальних приладів у Києві. Про поширення керамічних світильників у Київській Русі писав М. М. Воронін, Б. О. Рибаков згадував їх серед продукції давньоруських гончарів³. Світильникам також приділяв увагу М. К. Каргер⁴. Проте спеціально керамічні освітлювальні прилади досліджувались нечасто. Згадаємо роботи Р. І. Виезжева і Н. П. Петасюка, присвячені окремим типам світильників, а також статтю Г. Г. Мезенцевої, де зроблено спробу узагальнити всі наявні на той час матеріали⁵.

Розкопки останніх десятиліть у Києві виявили кілька сотень світильників різних типів. Проте лише невелика частка з них запроваджена до наукового обігу. Сьогодні ще відсутня систематизація цієї категорії знахідок, не розроблена їх типологія. У праці, що підбиває підсумки досліджень Києва 70-х — початку 80-х років, розглянуто тільки два типи освітлювальних приладів: керамічні свічники та двоярусні світильники⁶. Тим часом нові дані не тільки дозволяють суттєво доповнити те, що сказано раніше, але й переглянути деякі усталені уявлення з цього питання. Вирішенню означених завдань і присвячена ця стаття.

Специфіка використання олійних світильників зумовила їхню форму, яка відповідала функціональному призначенню таких приладів. Це повинна бути мисочка для олії та гноту. Проте вона могла оформлюватись різним чином. У давньоруські часи в Києві існувало кілька різновидів світильників.

Найпростіший тип олійного світильника — це звичайна мисочка або горщикоподібна посудина (рис. 1, 1—6). Побутували два варіанти таких світильників: з отворами по тулубу і без них.

Всі мисочки з отворами по тулубу безумовно є світильниками. Вони мали діаметр вінець 8—12 і висоту 6—7 см, іноді з одного боку була ручка, яка дозволяла переносити світильник. Отвори діаметром 4—7 мм розташовувались в 1—2 ряди по тулубу, іноді у три ряди, в останньому випадку світильник здавався майже ажурним⁷. Отвори іноді робились по сирій глині, але частіше їх просвердлювали на готовому виробі. Це наводить на думку, що світильники цього типу не завжди виготовлялись спеціально, їх могли виробляти із звичайних невеликих посудинок.

Світильники-мисочки з отворами — один з найраніших типів, вони зустрічаються вже в комплексах, датованих принаймні першою половиною XI ст. — у Києві, а також Білій Церкві, Вишгороді⁸, побутують протягом всього давньоруського часу.

© М. С. СЕРГЕЄВА, 1995

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

123

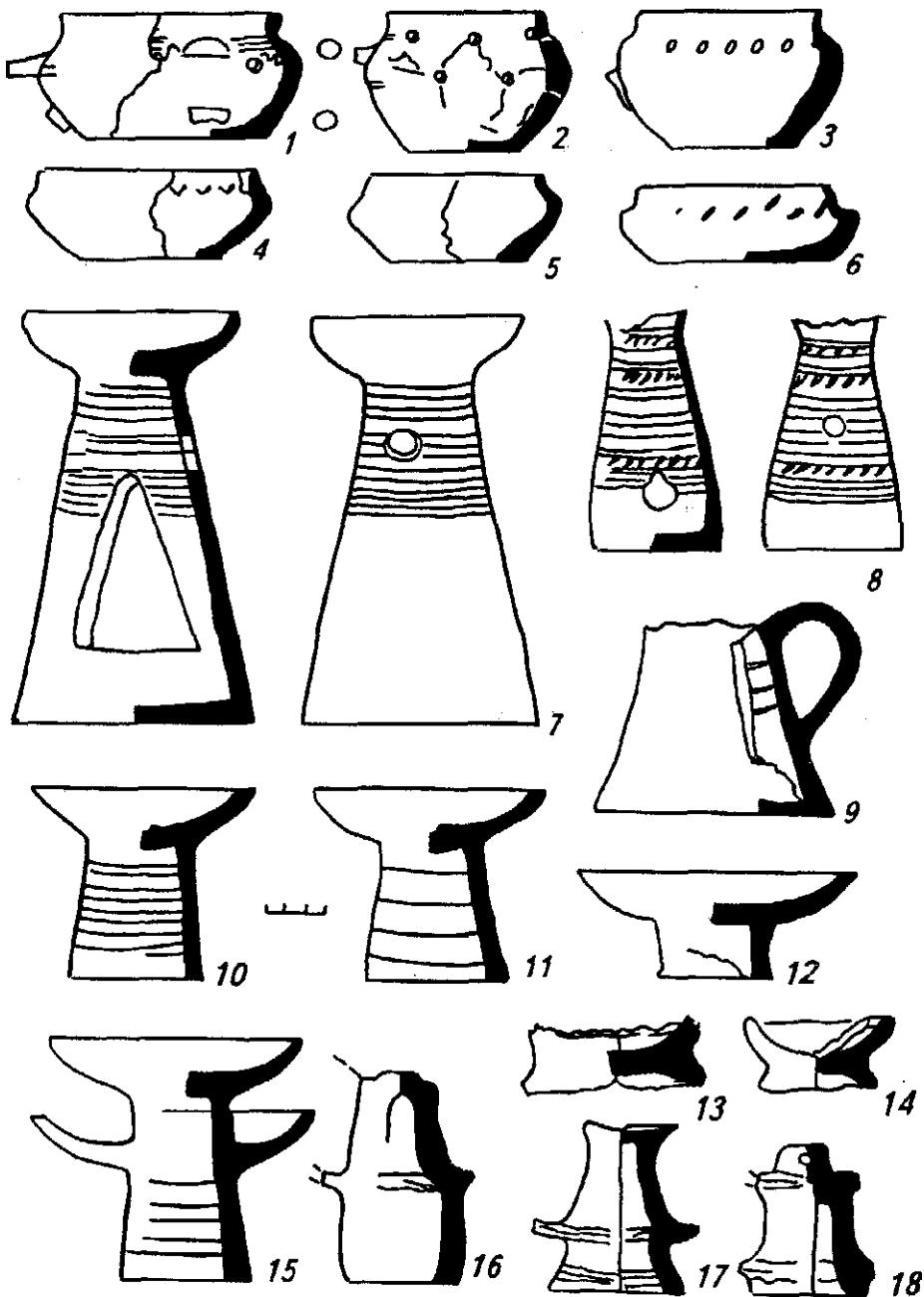

Рис. 1. Основні типи світильників XI—XIII ст. з Києва.

Інший різновид світильників-мисочок — посудини аналогічні за розмірами, але без отворів. Їх можна інтерпретувати як столовий посуд, але наявність на багатьох з них нагару уздовж вінця дає можливість принаймні частину з них пов'язувати з освітлювальними приладами. Вперше на цей посуд звернув увагу Р. І. Виезжев, який визначив як світильники невеличкі гострореберні мисочки, знайдені у Городську⁹. Київські світильники цього ж типу різноманітніші за формою: вони мають гострореберний або округлий тулуб, іноді ручку.

За технікою виготовлення обидва види світильників-мисочок аналогічні звичайному посуду. Це ж можна сказати про їхню орнаментацію. Найхарак-

терніший декор такого світильника — ряд вдавлень або прокреслені лінії і хвилі, іноді комбіновані варіанти.

Різновидом світильників-посудин могли бути ті, що мали вигляд закритого горщика. Вони поодинокі. Один з таких світильників походить з «Міста Ярослава» в Києві, де він пов'язується з комплексом житла священика та невеликої церкви¹⁰. Не виключено, що цей світильник мав культове призначення і функціонував як лампада. На його незвичайні функції вказують залишки нафти, яка навряд чи застосовувалась для освітлення у побуті рядових мешканців міста. Аналогічний світильник походить з Комарівки, ще один — з Іван Гори¹¹. Загалом, можна відзначити, що така форма не характерна для давньоруських побутових світильників.

Світильники-мисочки побутують протягом усього давньоруського періоду, проте вже з другої половини XI ст. все більше місце починають посідати інші типи олійних світильників, для яких характерна висока порожниста ніжка. Такі світильники (люстрони) могли бути одноярусними (рис. 1, 10—12; 2, 5—7) і двоярусними, коли у середній частині ніжки прикріплювалось додаткове блюдце (рис. 1, 15—18; 2, 2).

Близькими до люстронів були світильники закритого типу, так звані ліхтарі, які замість порожнистої ніжки мали резервуар конічної форми, в якому робилось трикутне або округле віконце для гнату або свічки (рис. 1, 7—9; 2, 3, 4, 9—13). З протилежного боку в тулубі закритого світильника розташовувався невеликий отвір для тяги повітря. Згорі ці світильники часто мали блюдце, яке дозволяло використовувати їх як звичайні одноярусні люстрони. Цей тип світильників виділив Б. О. Рибаков. М. К. Каргер відзначив знахідки «ліхтарів» у Києві, але він вважав їх за рідкісний тип¹². За останніми матеріалами досліджень Києва це не відповідає дійсності. Закриті світильники тут переважають вже в XI — початку XII ст. Більшість світильників збереглася фрагментарно, тому не завжди можна відділити їх від звичайних одноярусних, але серед фрагментів, що піддаються визначенню, більшість світильників закритого типу. Загалом обидва типи на рубежі XI—XII ст. становлять майже 80% київських світильників. Далі їхня питома вага знижується, але вони залишаються у побуті протягом XII—XIII ст., а також вживаються пізніше.

Закриті світильники різноманітні за формою і розмірами. Вони мають тулуб конічної форми, часто з опуклими боками, іноді з ручкою для перенесення. Висота світильників коливається від 11 до 18—20, звичайний діаметр дна 9—11 см, але є й значно менші. Один із світильників закритого типу, знайдений на Подолі, мав денце діаметром 6,6, а ніжку біля основи блюдця — 3,4 см (рис. 1, 8). Ще один світильник — з Верхнього Києва — мав вузький трубкоподібний тулуб з верхнім діаметром 4 см, він трохи розширювався донизу (рис. 2, 4). Фрагмент аналогічного за формою світильника знайдено 1938 р. під час розкопок Михайлівського монастиря¹³.

Тулуб світильників закритого типу, як правило, орнаментований. Найхарактерніший орнамент — лінія, що йде спірально по поверхні і вкриває її повністю або частково. Зрідка вона комбінується із хвилею, зигзагом, вдавленнями. Ще рідше зустрічається хвилястий орнамент, а також екземпляри з рифленою поверхнею. окремі світильники мали клейма на денцях.

Різноманітність форм закритих світильників простежується протягом всього їхнього побутування, тому поки що не вдається простежити їхньої еволюції, яка помітна, наприклад, у формах керамічного посуду.

На відміну від закритих, звичайні одноярусні люстрони робились у більшості за єдиним стандартом: висота ніжки — 6—7, діаметр ніжки — 6—7, діаметр блюдця — 11—12 см. Різновидом цього типу є світильники на порівняно невисоких ніжках — до 5 см заввишки (рис. 1, 12), а також мисочки на високому піддоні. Останні трапляються у шарах XII—XIII ст. (рис. 1, 13, 14). Обидва різновиди презентовані невеликою кількістю екземплярів.

Як світильники закритого типу, одноярусні також мають орнаментовану ніжку (крім світильників на невисоких ніжках і на піддонах). Найпоширеніший декор — прокреслена лінія, яка спірально огиняє ніжку або її час-

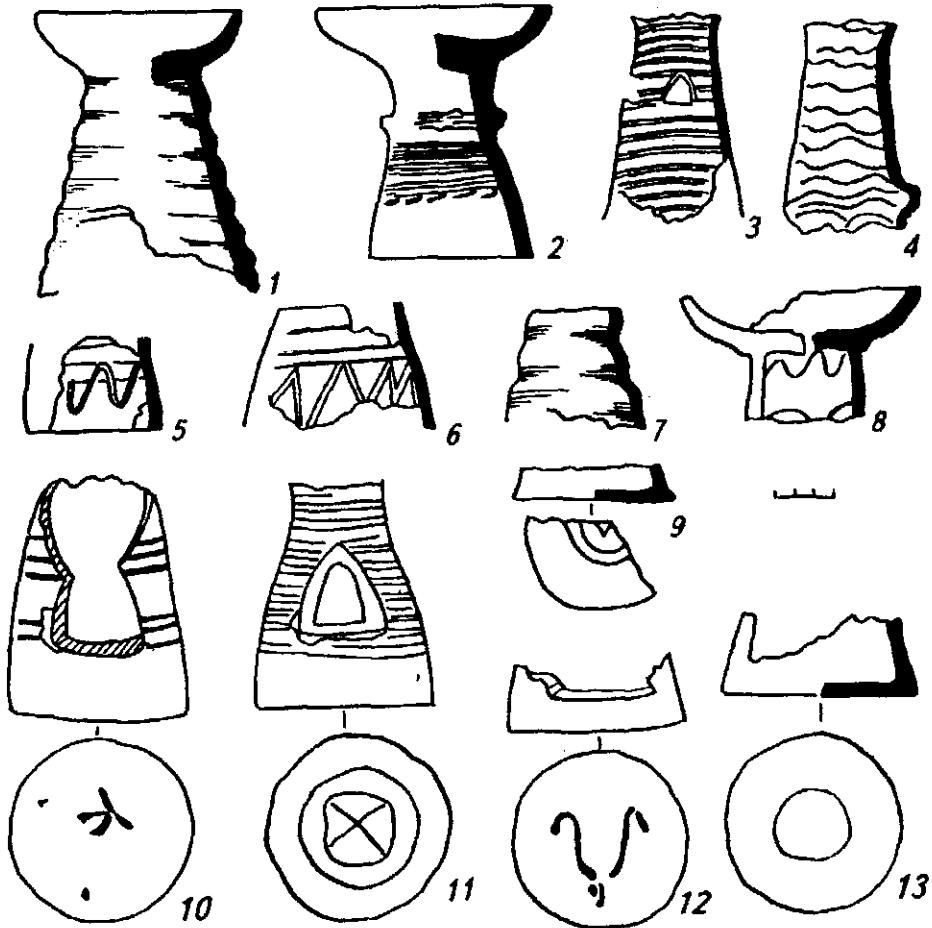

Рис. 2. Приклади декору на ніжках світильників та клейма на їхніх денцях.

тину. Світильники цього типу, орнаментовані хвилею, знайдені поки що тільки на Подолі. Неорнаментовані одноярусні світильники на високих ніжках випадкові.

Всупереч поширеній точці зору, що основним типом київських світильників є двоярусні, які навіть дістали назву «світильники київського типу», останні серед знахідок XI — початку XII ст. не переважають. Їхня частка зростає протягом XII ст. і тільки у другій половині XII — першій половині XIII ст. вони становлять понад третину всіх київських світильників.

Більшість двоярусних світильників, особливо ранніх, мають стандартні розміри: ніжку заввишки 8—10 і загальну висоту 9—12, верхнє блюдце діаметром 12—14 см і нижнє на 1 см більше. Нижнє блюдце переважної більшості світильників розташоване на 2—2,5 см нижче верхнього, проте є невелика група двоярусних світильників, де ця відстань значно більша — від 4 до 7 см. Такі світильники, що піддаються датуванню, належать до кінця XII — XIII ст. Серед них можна виділити ті, що на відміну від переважної більшості, яка має тонкі порожнисті стінки, товстостінні, грубо оброблені. Вони пізніші, один з таких світильників знайдено в комплексі кінця XIII ст.

Крім основного типу двоярусних світильників є ще кілька різновидів.

Нечисленну групу становлять ті, що мають отвори під нижнім блюдцем. Один з таких світильників, опублікований І. Хойновським, судячи за зображенням, мав не менше п'яти отворів, але іноді такий отвір буває всього один. Призначення їх пояснити важко. Вони не можуть пов'язуватись з технологією виготовлення світильників, бо їх має незначна кількість екземплярів.

Ймовірніше, ця група світильників прикріплювалась через отвори до якоїсь основи, можливо, до стіни, і таким чином ми маємо тут нову модифікацію двоярусних люстронів.

Ше один варіант двоярусного люстрона нещодавно знайдено на Подолі. До його верхнього блюдця було прикріплene вушко для підвішування (рис. 1, 18).

Двоярусні світильники різних модифікацій відомі в поодиноких екземплярах. Протягом побутування цього типу переважають стандартні форми. Проте появі інших варіантів свідчить про прагнення знайти зручніші у побуті форми світильників.

Двоярусні люстрони, як правило, неорнаментовані. Для нечисленних орнаментованих екземплярів характерним є простіший декор — прокреслена лінія. Це добре узгоджується з їхнім відносно пізнім поширенням, коли взагалі керамічні вироби мають бідніший порівняно з попереднім часом орнамент.

Усі типи давньоруських світильників вироблялись з білої, і значно рідше червоної глини. Іноді вони вкривалися зеленою або жовтою поливою. Полив'яні світильники відомі також з інших міст — Переяслава, Білгорода, Турова, але у невеликій кількості. Ймовірно, вони були дорожчими і вживались порівняно невеликою часткою заможних мешканців.

Світильники, як правило, вироблялись на гончарному крузі. Ніжка формувалась окремо від блюдця, потім вони сполучались. Часто верхнє блюдце має потовщення на денці — його робили для міцнішого сполучення з ніжкою. Нижні блюдця двоярусних світильників також прикріплювались вже до готового тулуба. Технологічні способи виготовлення світильників добре простежуються на фрагментах. Серед уламків багато окремих блюдечь зі слідами прикріплення до ніжок, а також окремих ніжок з відламаними блюдцями. Існував також інший спосіб виготовлення світильників — коли верхнє блюдце формувалось безпосередньо на ніжці. Він характерний для товстостінних двоярусних світильників (рис. 1, 16), тому можна припустити його пізню появу, коли інтенсивний розвиток ринку вимагав спрощення технології виготовлення масових речей, що йшли на продаж.

Перслічені типи світильників ми віднесли до групи олійних. На думку Г. Г. Мезенцевої такими є тільки екземпляри з поглибленими блюдцями, інші — це свічники¹⁴. Дослідниця вважає пласкі блюдця непридатними для олії. Проте в інших працях означені типи освітлювальних приладів інтерпретуються як світильники¹⁵ і, на нашу думку, остання точка зору більш справедлива. Як заглиблені, так і пласкі блюдця мають характерні сліди нагару на вінцях, що дозволяє інтерпретувати їх як світильники.

З побутуванням свічок можна діяким чином пов'язувати світильники закритого типу, але навіть у резервуарі такого світильника поряд зі свічкою можна було застосовувати олію та гнот. Іноді на краї віконця є сліди нагару. Деякі світильники цього типу мають невеликі віконця (найменше відоме віконце — округле, діаметром 2,5 см), куди неможливо поставити свічку. Наявність верхнього блюдця у значної частини «ліхтарів» передбачає їх використання як звичайних олійних світильників типу одноярусних. Отже, поширення світильників закритого типу не може бути доказом повсякденного використання свічок у побуті мешканців міста.

Свічники у побуті населення Київської Русі не набули значного поширення, що пов'язано з характером освітлення давньоруського житла. На думку М. М. Вороніна, свічками користувалися лише заможні верстви населення¹⁶, що, ймовірно, відповідає дійсності. Свічки виготовлялись переважно для потреб церкви. Єдине місце у літописі, де згадується застосування свічок у світському побуті — це оповідання про вбивство Андрія Боголюбського під 1175 р., що дає можливість пов'язати цей тип освітлення житла з князівським побутом. Знахідки свічників XI—XIII ст. пов'язані переважно з церковними комплексами: Михайлівським монастирем, Софійським собором, Десятинною церквою. Цьому типу керамічного матеріалу присвячена окрема стаття Н. П. Петасюк, тому ми на ньому не затримуємося. Відзначимо тільки, що такий тип свічника, як блюдечко на високій ніжці з гніздом для свічки, опублікований Г. Г. Мезенцевою¹⁷ за київськими матеріалами, належить до часів не раніше XVII—XVIII ст.

Поширення олійних світильників у давньоруських містах свідчить про порівняно невеликі ціни на олію. Дешевою могла бути лише олія місцевого виготовлення — лляна, яку згадує список Житія Феодосія Печерського XII—XIII ст.¹⁸, або конопляна, відома за етнографічними даними. Печерський Патерик свідчить, що для лампад за крашу вважали оливкову олію¹⁹, але вона імпортувалась з Візантії і навряд чи її використовували у великій кількості, тим більш для повсякденного освітлення житла.

Давньоруські керамічні світильники — предмет виключно міського побуту. У Києві в багатьох комплексах вони становлять 1—3% від керамічних виробів. Така кількість дозволяє припустити, що ними користувались у кожному житлі. Багато світильників знайдено також у Білгороді, Вишгороді, меншою мірою вони пов’язані з невеликими містами (Іван Гора, Войн). На багатьох невеликих поселеннях світильників зовсім немає. Особливо це стосується поселень сільського типу. Це дає підстави вбачати в цій категорії знахідок продукцію ремісників саме великих міст. З їхніх майстерень світильники як предмет торгівлі потрапляли до інших поселень.

Щодо походження олійних світильників, більшість дослідників вважає однота двоярусні люстрони за візантійський вплив. Подібні типи побутували на території Північного Причорномор’я з доби античності. На користь думки про запозичення світильників даних типів свідчить те, що вони виникають у давньоруських містах уже в сформованому вигляді і не мають прототипів серед ранішої кераміки. Часи їхнього поширення характеризуються тісними і різноманітними контактами з Візантією. Основним ареалом вживання цих типів світильників є Київська земля, в інших районах Давньої Русі відомі лише поодинокі екземпляри. Саме Середня Наддніпрянщина через своє географічне розташування мала найтісніші зв’язки з різними провінціями Візантійської імперії, а ще з античності — з Північним Причорномор’ям. Найраніші екземпляри світильників-люстронів походять з Кисва, що був не лише важливим центром міжнародної торгівлі, але й місцем, де осідало багато вихідців з країн впливу візантійської культури.

Проте слід відзначити, що київські та інші давньоруські люстрони не мають точних аналогій у Причорномор’ї або в інших регіонах візантійської периферії. У них своєрідна форма і декорування, як у місцевої кераміки. Імпортних світильників, які могли бути зразком для давньоруських майстрів, на території Русі поки що не виявлено, і навіть найраніші форми не копіюють іноземних. Ймовірно, причорноморські зразки лише дали поштовх для розвитку місцевого виробництва таких речей.

Можливий також і опосередкований вплив візантійської культури. Не можна не відзначити, що близькі до давньоруських форми мають деякі типи світильників з Саркела — Білої Вежі. Це одноярусні люстрони і світильники закритого типу, віднесені С. О. Плетньовою до салтово-маяцької кераміки²⁰. Вони також раніші за давньоруські й, безсумнівно, також мають візантійське походження, але їхні форми наближаються до тих, що ми маємо у Кисві та інших давньоруських містах, тому саркельські керамічні світильники також не можна виключати з можливих прототипів для аналогічних давньоруських виробів.

Щодо світильників-мисочок можна відзначити, що вони відомі у різних варіантах по всій території Русі від Кисва до Новгорода, причому їхні локальні варіанти розрізняються. Кожен з них формувався на місцевому ґрунті. Можна припустити, що конкретна форма київських світильників з отворами по тулубу мала прототипи у волинських старожитностях, де відомі аналогічні мисочки з отворами²¹.

Подальший розвиток олійних світильників у середньовічних містах Київської землі і в самому Києві простежити важко. Є підстави твердити, що світильники XIII—XIV ст. не відрізнялися від попередніх. Труднощі їх виділення полягають у тому, що за тістом післямонгольська київська кераміка практично не відрізняється від кераміки XII—XIII ст., але якщо горщики мають характерну форму вінець, нових форм саме світильників не засвідчено. Фрагменти мисочок і люстронів, які іноді знаходять разом з післямонгольською керамікою, могли бути синхронними їй, але й могли лежати у пере-

відкладеному стані, як інша давньоруська кераміка, що трапляється у таких комплексах, тому їх важко датувати.

На користь побутування олійних світильників у XIII—XV ст. свідчить традиція їх виготовлення у XVII—XVIII ст. В «Опису Львівського замку 1495 р.» з'являється термін «каганець», що пізніше визначав саме такі світильники²².

Попередній розгляд пізньосередньовічних світильників дає підстави говорити про те, що спостерігається відсутність тісної різноманітності типів, що була характерною для часів Київської Русі. Каганці XVII—XVIII ст. мають грубі масивні ніжки, які вироблялися одночасно з блюдцями. Така ніжка с характерною ознакою пізньосередньовічного світильника. Нижнє блюдце двоярусних світильників значно зменшується порівняно з верхнім, воно присутнє лише за традицією. Як і погрублення ніжки, тенденція до зменшення нижнього блюдця спостерігається вже у давньоруські часи: таке блюдце, наприклад, має світильник з Подолу (реконструкція по вул. Оболонській, 12, 1993 р.), який походить з шару першої половини XIII ст.

Отже, можна погодитись з тим, що традиція виготовлення керамічних освітлювальних приладів в Україні існує принаймні з часів Київської Русі і саме форми давньоруських люстронів лягли в основу форм пізніших каганців. У сільських районах подібні керамічні світильники зберігалися аж до початку ХХ ст.²³. Дешевизна й доступність гончарних виробів зумовила їхню популярність протягом тривалого часу.

Примітки

¹ Хойцовский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, проведенные весной 1882 г.— К., 1893.— С. 57.

² Эртель А. Д. Отчет о наблюдении за земляными работами в районе старокиевского участка в 1912 году и о найденных при этом предметах.— К., 1913.— С. 3.

³ Воронин Н. Н. Жилище // История культуры Древней Руси.— М., 1948.— Т. 1.— С. 232; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 355.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— С. 449—451.

⁵ Выезжев Р. И. Новые типы древнерусских светильников // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 11.— С. 89, 90; Петасок Н. П. Свічники з Софійського собору в Києві // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 175—178; Мезенцева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники // Археологія.— 1973.— Вип. 10.— С. 72—77.

⁶ Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 292, 293.

⁷ Ивакин Г. Ю., Степаненко Л. Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— Рис. 6.

⁸ Кильцевич С. Р. Детинец Києва IX — первой половины XIII веков — К., 1982.— Рис. 57; Орлов Р. С. Отчет о работе Белоцерковской экспедиции 1978 г. в г. Белая Церковь // ПА ІА НАН України.— Ф. е. 1978/155.— Рис. 14, 15; Чабай В. П., Евтушенко А. И., Степанчук В. Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в Вышгороде в 1990 г. // ПА ІА НАН України.— Ф. е. 1990/67.— Рис. 18, 227, 292.

⁹ Выезжев Р. А. Указ. соч.— Рис. 1, 3, 4.

¹⁰ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева 1978—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 41.— Рис. 5.

¹¹ Археологічний музей Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника, інв. № А-105 (світильник з Комарівки); Толочко П. П., Блажевич Н. В. Раскопки городища Иван в 1983 г. // НА ІА НАН України.— Ф. е. 1983/16.— С. 7.

¹² Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 355; Каргер М. К. Указ. соч.— С. 451.

¹³ Національний музей історії України, інв. № В15/1909.

¹⁴ Мезенцева Г. Г. Вказ. праця.— Рис. 2, 2—4.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 355; Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 232; Новое в археологии Киева...— С. 292.

- ¹⁶ Воронин Н. Н. Указ. соч.
- ¹⁷ Мезенцева Г. Г. Вказ. праця.— С. 75.
- ¹⁸ Успенский сборник XII—XIII вв.— М., 1971.— С. 113.
- ¹⁹ Киево-Печерский Патерик.— К., 1931.— С. 60.
- ²⁰ Плетнєва С. А. Керамика Саркела—Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— Рис. 11.— С. 224, 225.
- ²¹ Баран В. Д. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— Рис. 59, 18.
- ²² Грушевський М. Опис Львівського замку 1495 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.— Львів, 1896.— С. 4.
- ²³ Шульгина Л. Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології.— К., 1929.— Вип. 2.— Табл. II, 15.

M. S. Sergeeva

КЕРАМИЧЕСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ КИЕВА

В статье выделяются следующие типы светильников: светильники-мисочки нескольких видов, открытые одно- и двухярусные и светильники закрытого типа. Светильники-мисочки — самые ранние из них, приблизительно в XI в. появляются одноярусные и закрытого типа и только к началу XII в.— двухярусные. Последние получают широкое распространение только к середине — второй половине XII в. Светильники-мисочки формируются на основе местной керамики, прототипом одно- и двухярусных светильников могли быть византийские (причерноморские) люстры, однако непосредственное развитие форм идет уже на древнерусской почве.

Древнерусские светильники легли в основу позднесредневековых форм керамических осветительных приборов.

M. S. Sergeeva

GERAMIC LAMPS IN KIEV

The following types of lamps are described in the paper: lamps as bowls of several types, open one- and two-stage lamps and closed lamps. Lamps-bowls are the earliest, one-stage and closed lamps appeared somewhere in the 11th cent., and two-stage lamps appeared by the beginning of the 12th cent. The two-stage lamps have found wide distribution only in the mid-second half of the 12th cent. Lamps-bowls were made on the basis of native pottery, while a prototype of one- and two-stage lamps might be taken in Byzantine (Byzantine or Black-Sea chandeliers), though their further development proceeded the old-Russian way. The old-Russian lamps described have underlain late-medieval forms of ceramic lamps.

Одержано 25.09.92.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ НАЗЕМНИХ ЖИТЕЛ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

С. О. Васильєв

Стаття присвячена проблемі критеріїв виділення пізньопалеолітичних жител найпростішого типу. Обговорюються теоретичні моделі таких конструкцій, висунуті А. Леруа-Гураном, а також схеми розподілу культурних залишків при розміщені вогнища під відкритим небом Л. Бінфорда та їх можливі археологічні застосування. На основі матеріалу ряду багатошарових стоянок Верхнього Єнісєю (Майнинська, Уй I та II) аналізуються різні типи розподілу знахідок у плані, робиться спроба інтерпретації привогнищевих накопичень. Висунуті припущення відносно різниці у складі знахідок у замкненому просторі та поза ним.

Вивчення жител є одним із провідних моментів у справі реконструкції господарства, суспільного ладу та способу життя людини пізнього палеоліту. «Від розробки проблеми жител та поселень давньокам'яного віку, що з'явилася при дослідженні пам'яток шляхом розкриття широких площ, залежить повнота та точність висновків про первіснообщинний лад та первісну культуру»¹.

У 30-ті роки, після перших ефектних відкриттів С. Н. Замятіна та П. П. Ефименка, у вітчизняній науці спостерігався період ентузіазму стосовно виділення житлових конструкцій у палеоліті. Житла були виділені навіть на тих пам'ятках (Тимонівка, Ільська, Афонова Гора II), де, як виявилося пізніше, їх не існувало. Етнографічні матеріали застосовувалися дуже широко, але лише у вигляді ілюстрацій. Зараз назріла необхідність критичного аналізу величезного інформаційного фонду з проблематики пізньопалеолітичних жител. Це відчувають і зарубіжні дослідники, які заново оцінюють навіть результати близьких за якістю розкопок у Пенсевані, що вже стали класичними. При поглибленню підході часто виявляється, що питання, які на перший погляд здається легко розв'язати, у дійсності виявляються надзвичайно складними. Саме до такої категорії проблем належать і критерії виділення того типу палеолітичних жител, якому присвячується ця робота. Йдеться про реконструкцію найпростіших та найпоширеніших у пізньому палеоліті житлових об'єктів — легких наземних споруд округло-овальної форми. Складність тут полягає саме в їх конструктивній простоті, тут немає слідів штучного поглиблення підлоги житла, чітких конструкцій з кісток мамонта.

Зайнятися питанням про критерії виділення наземних жител автора змустила необхідність інтерпретації даних, отриманих під час багаторічних розкопок групи пізньопалеолітичних пам'яток у Західному Саяні (Майнинська стоянка, Уй I та II)². При розкритті культурних шарів були виявлені залишки десятків привогнищевих накопичень культурних решток різної конфігурації. У той же час чудові зразки пізньопалеолітичних жител були вивчені М. В. Константиновим у долині Чикоя в Забайкаллі³. Автор разом з учасниками Всесоюзної конференції 1986 р. мав нагоду ознайомитися з цими

© С. О. ВАСИЛЬЄВ, 1995.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

131

об'єктами в полі. Значний порівняльний матеріал нині отриманий і на іншому кінці Євразії при розкопках ряду мадленських стоянок Паризького басейну, що ведуться учнями та послідовниками А. Леруа-Гурана. Факти вражаючої, у ряді випадків, подібності відкритих у Сибіру та Франції структур заслуговують бути темою особливої розмови. Нарешті, надзвичайно цікаві факти, що мають безпосереднє відношення до даної теми, накопичені під час етноархеологічних досліджень. Принципова схема влаштування легкого наземного житла у різних мисливців-збирачів багато в чому схожа. Це округле житло діаметром 2—3 м із вогнищем, розміщеним асиметрично, більше до входу та спальних місць, що влаштовувалися в глибині споруди, за вогнищем. Розміри такого найпростішого житла безпосередньо залежать від кількості мешканців⁴.

Неможливо на даному етапі визначити чіткі однозначні рекомендації щодо інтерпретації привогнищевих накопичень. Звичайно при виділенні жител з числа накопичень культурних залишків, дослідники основним аргументом висувають чіткість контурів конструкції в плані. Але одразу ж постає питання, де критерій «чіткості», достатньої для обґрунтування гіпотези про існування замкненого простору.

Легше вирішується питання у тих випадках, коли лінза має суцільне або пунктирне огороження з каміння по периметру. Такі явища звичайно інтерпретують як каміння, що притискує край перекриття із шкур. Подібне явище спостерігається на більшості об'єктів вище згаданих пам'яток Забайкаля (Студене I, Усть-Менза I—V), а також на мадленській стоянці Етьоль (на-приклад, комплекс VII)⁵.

Набагато важче визначити наявність замкненого простору за відсутності кладки. До недавнього часу найповнішою спробою реконструювати зовнішність легкого пізньопалеолітичного житла була модель, розроблена в результаті досліджень в Пенсевані. Тут була накреслена дрібна класифікація ділянок культурного шару в межах такої моделі (рис. 1, A)⁶. Навколо вогнища (A) лежить простір домашньої діяльності (B), загальною площею 4 м². Воно відзначено вохрою та накопиченням більшої частини знарядь. У свою чергу, ця зона поділяється на внутрішній простір житла (B¹) та зовнішню ділянку (B²), де вохра та кам'яні знаряддя змішані з кістковими залишками та фрагментами обпалених розтрісканих каменів. За зоновою B¹ йде майже позбавлена знахідок зона C — місце, де розміщувалися лежанки. Археологічно вона виявляється як розрив у частоті накопичення знахідок. Із зовнішнього боку житла від вогнища поєднано йдуть концентричні зони із зменшенням кількості знахідок: D — більчий простір евакуації (на відстані 1—2 м від центра вогнища), Е — простір розсіяної евакуації (3—4 м від вогнища), F — простір рідкої евакуації (5—6 м від вогнища), і нарешті, G — простір поодиноких знахідок.

Але, як накопичення польових досліджень, так і досвід спорудження моделі житла натурального розміру, примушували внести корективи до схеми, що вже отримала широку популярність та визнання. Основним недоліком даної інтерпретації є те, що вогнище виявилося розміщеним прямо на вході в житло. Французькі дослідники нині вважають, що межі житла необхідно зсунути вбік від вогнища, саме ж вогнище, ймовірно, гріло під відкритим небом (рис. 1, Б)⁷.

Критичні зауваження на адресу моделі А. Леруа-Гурана були раніше висловлені Л. Бінфордом, який мав власний досвід дослідження розподілу залишків, накопичених під час життєдіяльності людей біля вогню (на прикладі ескімосів нунаміутів). За його даними, при розміщенні вогнища під відкритим небом, картина виглядає таким чином (рис. 1, В). Навколо вогню на відстані 60—70 см півколом сидять люди. При роздробленні кісток оленя при добуванні кісткового мозку дрібні уламкипадають тут же, утворюючи навколо вогнища «зону падіння залишків». Великі шматки кісток відкидаються вбік та формують дві «зони викиду» — передня за вогнем та задня, що складається з кісток, які перекидалися через плече. Відстань викидання в середньому становить 1,14 м. Наявність цього «великого півкола» надзвичайно важлива, бо воно є безперечним індикатором відсутності штучної загородки, у житлах та-

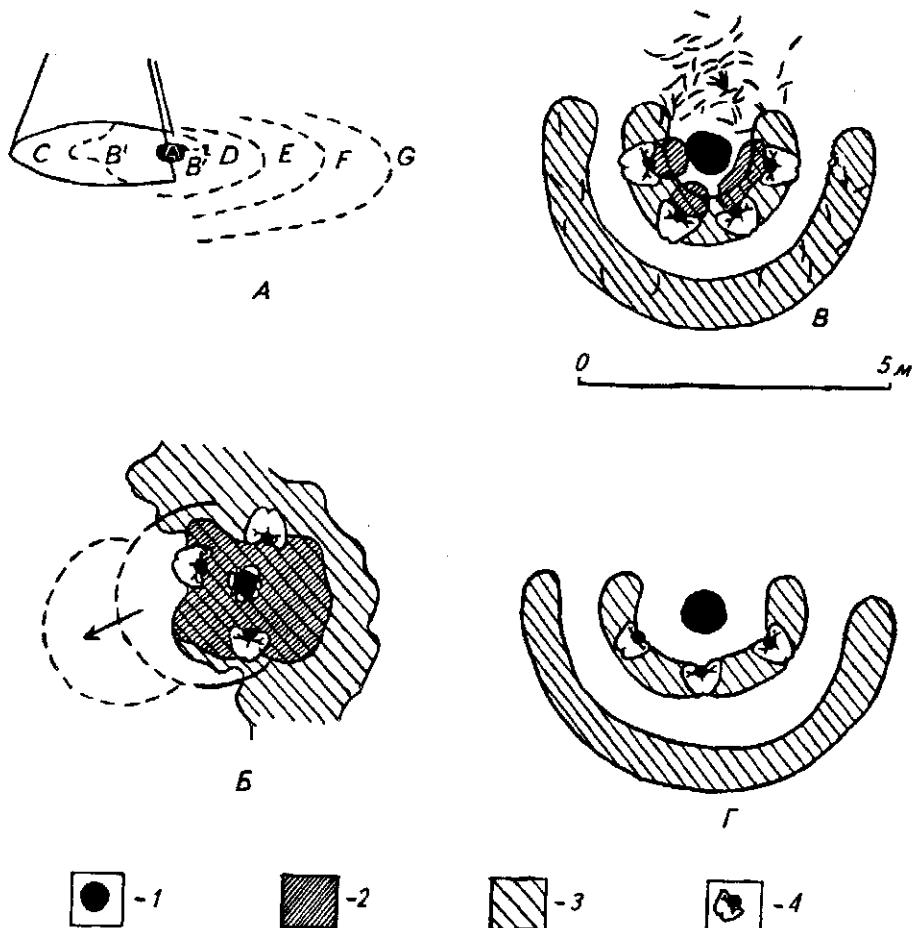

Рис. 1. А — модель наземного палеолітичного житла (за А. Леруа-Гураном, М. Брезійоном); Б — нова інтерпретація жителів Пенсевана (за Ф. Одуз); В — модель розміщення людей залишків біля вогнища під відкритим небом (за Л. Бінфордом); Г — спрощена модель (за Л. Бінфордом).
1 — вогнище; 2 — вуглиста пляма біля вогнища; 3 — зони концентрації залишків; 4 — місце, де сиділи люди.

ка картина не виникає⁸. У іншій статті того ж автора, присвяченій аналізу місця очікування дичини у мисливців-ескімосів, модель постає у дещо зміненому вигляді (рис. 1, Г)⁹. Тут замість «передньої зони покидьків» розміщується порожній простір, відповідний підвітреному боку вогнища. Подібна картина, ймовірно, зумовлена короткочасністю перебування людей на такій спеціалізованій стоянці. Природно, при тривалишому перебуванні «вітрова зона» зміщується і в результаті ми отримуємо не півколо, а кільце покидьків.

Таким чином, з моделі Л. Бінфорда можна вивести наступне: якщо конкретно спостерігається привогнищевий комплекс, що відповідає моделі розподілу залишків просто неба, то картина буде асиметричною — з одного боку накопичення залишків буде безпосередньо налягати на край вогнища (відповідає «передній зоні покидьків»), а з другого — між вогнищем з привогнищевою концентрацією («зоною падіння залишків») та зовнішнім накопиченням («задньою зоною покидьків») буде розміщуватися ділянка з поодинокими знахідками.

Запропонована Л. Бінфордом модель безпосередньо відповідає археологічним даним. Прикладом може бути комплекс, відкритий С. Н. Астаховим у третьому шарі стоянки Голубая на Єнісеї¹⁰. Тут залишки зосереджувалися

навколо вогнища з обкладкою з горизонтально розташованих валунів. Зі східного боку безпосередньо до лінзи вуглистої шару, що оточує вогнище, прилягає накопичення кісток та подрібненого каміння. У той же час із західного та північно-західного боків йде зона поодиноких знахідок, а на відстані близько 1,5 м від краю вогнища — нове концентричне накопичення культурних залишків. Відзначена «смуга розрідження» тут може відповідати місцю між людьми, що сиділи біля вогнища та «задньою зону покидків». Схожа картина нібито спостерігається в одному з привогнищевих комплексів третього шару Майнінської стоянки (розкопки автора, 1981—1982 рр.), але тут, на жаль, частина накопичень була знищена до розкопок. Модель Л. Бінфорда відповідає і матеріалам деяких французьких стоянок (Вербері)¹¹.

Шляхом зіставлення планів знахідок у десятках вивчених нині привогнищевих комплексів на стоянках Майнінська, Уй I та II вдалося виділити кілька типів розподілу залишків. Йдеться про організацію знахідок загалом, бо суттєвих відмінностей в планіграфії кісткових залишків та решток розкопленого каміння виявити не вдалося (рис. 2):

А. Приближний збіг зони максимальної концентрації знахідок з лінзою вуглистої шару, що оточує вогнище.

Б. Асиметричний розподіл — прилягання ділянки, заповненої знахідками, до краю вогнища з одного боку. Орієнтація зони за сторонами світу довільна. Схожі факти асиметричного розподілу зафіксовані в Пенсевані, Марсанжі та Вербері.

В. Більш рідкісний випадок — «подвійне» накопичення залишків на протилежних краях вогнища. Така конфігурація, ймовірно, близьча до моделі Л. Бінфорда для місця короткочасного перебування.

Г. У двох випадках, коли можна впевнено говорити про наявність жител (другий шар стоянки Уй, перший та другий шар стоянки Уй II), розподіл має наступний характер. Зона, заповнена знахідками, прилягає до вогнища з одного боку та виходить вузькою смugoю за межі лінзи. Ймовірно, схожу картину можна інтерпретувати як сліди входу до житла. У той же час протилежний бік вуглистої лінзи майже позбавлений знахідок (сліди спального місця?).

Д. У комплексі, відкритому в розкопі 9 у культурному шарі А-З Майнінської стоянки, спостерігався незвичайний розподіл, коли з одного боку концентрація знахідок лідступила до вогнища, а з другого безпосередньо до краю вогнища йшла чітка, позбавлена знахідок смуга. В останньому випадку межа накопичення залишків (вуглистої лінзи навколо вогнища тут не було) різко контрастувала із практично позбавленими знахідок оточуючими квадратами. Чіткість обрисів накопичень, особливо з північної частини, примушує пропустити наявність тут штучної огорожі.

Необхідно відзначити, що, на відміну від французьких пам'яток, на стоянках Єнісею немає однозначного зв'язку потужних привогнищевих накопичень з вогнищами за кам'яною обкладкою. Тут вогнища такого типу супроводжувалися різними конфігураціями розподілу залишків.

Виникає питання — чи не має сенсу пошукати критерії замкненості простору в характері самих знахідок, структурі розподілу культурних залишків? Як здається, одним з таких критеріїв, що працюють на виділення житлових споруд, буде відсотковий вміст платівок з притуленим красм. У Пенсевані підвищена концентрація цих виробів відзначалася саме біля великих вогнищ, де припускалася наявність жител¹². Аналогічна картина спостерігалася в житловому комплексі другого шару стоянки Уй II. Ця пам'ятка, як і більшість фінално-палеолітичних стоянок Єнісею, зараховується до афонтовської культури, для якої платівки з притуленим красм — досить рідкісний вид знахідок (виняток становить індустрія 1 шару Майнінської стоянки, що відрізняється від основної маси афонтовських пам'яток за рядом параметрів). У той же час, у межах житла була знайдена ціла серія виразних та морфологічно різноманітних платівок з притуленим краєм разом з мікронуклеусами. Ймовірно, тут, у межах замкненого простору, існував виробничий центр по виготовленню таких знарядь і можливо оснащенню ними виробів з вкладишами.

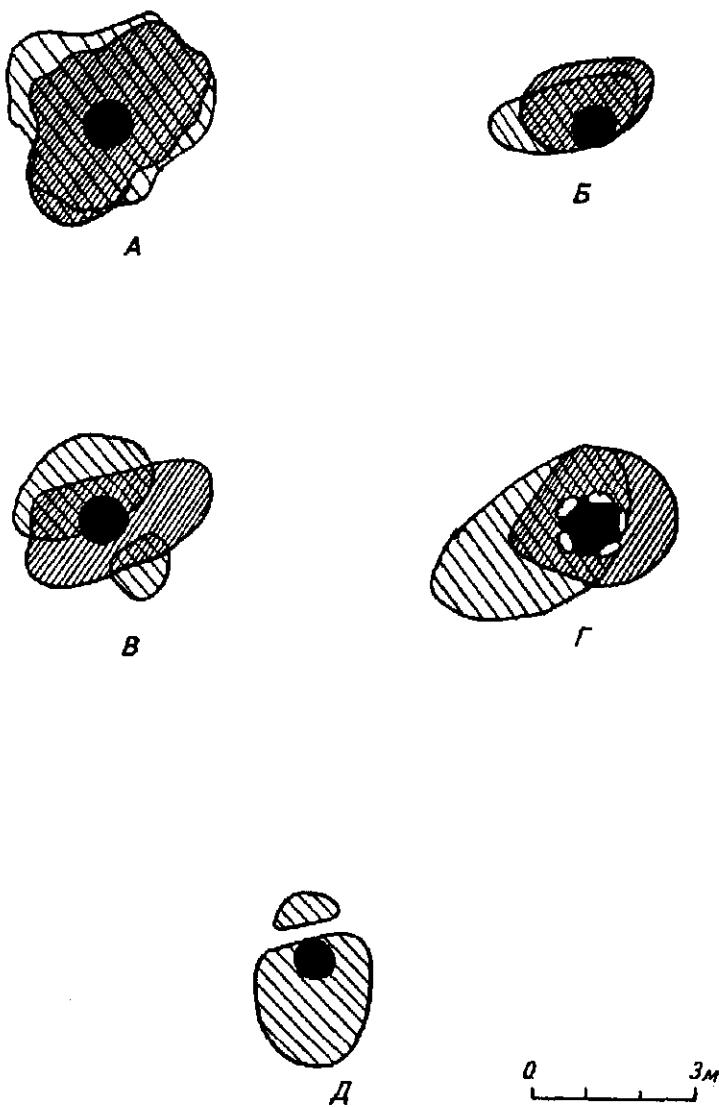

Рис. 2. Моделі розподілу культурних залишків біля вогнища (за матеріалами стоянок Майнинська, Уй I та II, розкопки автора 1980—1988 pp.).

Виходячи з етноархеологічних даних, можна припустити, що структура життєвого простору і відповідно, характер розподілу залишків, будуть різними у межах житла та поза ним. Як відомо, пошуки чітко розмежованих різнофункціональних зон на площі пізньопалеолітичних поселень не принесли успіху. За спостереженнями Д. Йеллена у бушменів та Л. Бінфорда у ескимосів, на периферійних ділянках у процесі життя, зони, де відбувалися різні види діяльності, зсувалися і в результаті виникав складний «палімпсест» з різних залишків. Навпаки, у межах замкненого простору, місця діяльності чітко диференціовані і тут можна чекати виділення ряду «мікрозон» зі специфічним складом залишків¹³.

Отже, ми пересвідчилися в тому, що проблеми виділення житлових споруд у пізньому палеоліті досить складні і тут залишається багато неясних моментів. Вирішення цих питань може йти двома шляхами. По-перше, у кожному конкретному випадку необхідний детальний планиграфічний аналіз розподілу знахідок різних видів у комплексі з ремонтажем виробів з каміння

і по можливості, кісткових залишків. По-друге, необхідно продовжувати етноархеологічні розробки, вивчення різних типів розподілу залишків на місці житла. Ймовірно, чималу інформацію можна отримати, зіставляючи етнографічні праці з результатами археологічних досліджень.

Примітки

- ¹ Рогачев А. Н. Александровское поселение древнекаменного века у с. Костенки на Дону // МИА.— 1955.— № 45.— С. 154.
- ² Васильев С. В. Палеолитический человек в горах Западного Саяна // Природа.— 1988.— № 3.— С. 94—99.
- ³ Константинов М. В., Константинов А. В., Семина Л. В. Палеолитические горизонты поселений Студеное // Древнее Забайкалье и его культурные связи.— Новосибирск, 1985.— С. 91—104; Константинов А. В., Шлямов К. О. Палеолит Усть-Мензинского комплекса // Природная среда и древний человек в позднем антропогене.— Улан-Удэ, 1987.— С. 150—166.
- ⁴ Binford L. R. In pursuit of the past. Decoding the archaeological record.— L., 1983.— Fig. 115.
- ⁵ Audouze F. The Paris basin in Magdalenian times // The Pleistocene Old World Regional perspectives.— New York, 1987.— P. 183—200.
- ⁶ Leroi-Gourhan A., Brézillon M. Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (La section 36). VIIe Suppl. a «Gallia Préhistoire».— Paris, 1972.— P. 215—256.
- ⁷ Julien M., Karlin C., Bodu P. Pincevent: où en est le modèle théorique aujourd'hui? // BSPF.— 1987.— T. 84.— № 10—12.— P. 335—342.
- ⁸ Binford L. R. Op. cit.— P. 144—192.
- ⁹ Binford L. R. Dimensional analysis of behaviour and site structure: learning from an Escimo hunting stand // American antiquity.— 1978.— Vol. 43.— № 3.— P. 330—361.
- ¹⁰ Астахов С. Н. Палеолит Тувы.— Новосибирск, 1986.— Рис. 24.— С. 103—105.
- ¹¹ Audouze F. Des modèles et des faits: les modèles de A. Leroi-Gourhan et de L. Binford confrontes aux résultats récents // BSPF.— 1987.— T. 84.— № 10—12.— P. 343—352.
- ¹¹ Julien M., Karlin C., Bodu P. Op. cit.
- ¹² Yellen J. E. Archaeological approaches to the present. Models for the reconstructing the past.— New York, 1977.— P. 132—136; Binford L. R. In pursuit...— P. 144—192.

C. A. Васильев

КРИТЕРИИ ВЫДЕЛЕНИЯ НАЗЕМНЫХ ЖИЛИЩ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА

Статья посвящена проблеме критериев выделения позднепалеолитических жилищ простейшего типа. Обсуждаются теоретические модели таких конструкций, выдвинутые А. Леруа-Гураном, а также схемы распределения культурных остатков при размещении костра под открытым небом Л. Бинфорда и возможное их археологическое использование. На основе материалов ряда многослойных стоянок Верхнего Енисея (Майнинская, Уй I и II) анализируются разные типы распределения находок в плане, делается попытка интерпретации прикостровых накоплений. Выдвинуты предположения относительно различий в составе находок в замкнутом пространстве и вне его.

S. A. Vasiliev

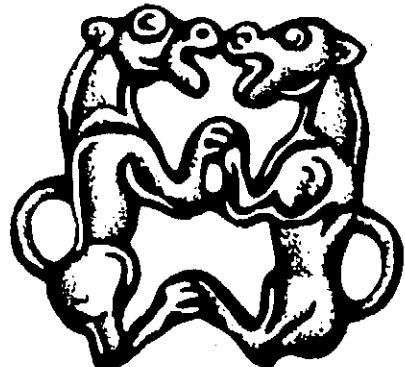
CRITERIA FOR IDENTIFICATION OF ABOVE-GROUND DWELLINGS IN THE LATE PALEOLITHIC

The paper is devoted to criteria for identification of above-ground late Palaeolithic dwellings. Theoretical models, proposed by A. Leroi-Gourhan for interpretation of such huts and L. Binford's ethnoarchaeological approach are discussed along with their possible archaeological applications. On the basis of findings obtained during large-scale excavations of a number of sites in the Upper Yenisei area (South Siberia, sites: Maininskaya, Uj 1 and 2) different types of spatial distribution of cultural relics around the hearths are described. Hypotheses about differences in findings from the closed surface structure within the dwelling and outside are put forward.

Одержано 10.12.91.

ДИСКУСІЇ

СКОРЧЕНІ ПОХОВАННЯ ІЗ
НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА
IV ст. до н. е.

В. М. Зубар

Проблема інтерпретації скорчених поховань у некрополях античних міст Північного Причорномор'я дискутується тривалий час. З приводу їх інтерпретації існує кілька точок зору. Автор, проаналізувавши матеріал, пропонує своє бачення проблеми.

У середині 30-х років, а потім і пізніше, при розкопках некрополя на Північному березі Херсонеса було відкрито велику групу поховань, серед яких значний відсоток становили поховання, здійснені у скорченому стані¹. Вони відразу ж привернули до себе увагу дослідників і викликали жваву дискусію, що стосувалася в основному їх етнічної атрибутації. У ході дискусії не було зроблено однозначного висновку, що й зумовило повернення до проблеми в останні десятиліття². Підсумовуючи зроблене у цьому напрямку до початку 80-х років, слід відзначити, що думки дослідників відносно етнічної належності скорчених поховань розділилися. Більшість вважала можливим відносити їх до різних груп варварського населення Північного Причорномор'я (таврів або скіфів), які мешкали в античних містах і в Херсонесі зокрема³. Меншість, на підставі конкретного аналізу поховальних комплексів, намагалася довести, що не можна пов'язувати скорчені поховання з варварським населенням, і вважала їх грецькими⁴.

На початку 80-х років питання про етнічну атрибутацію скорчених поховань, відкритих у найдавнішому некрополі Херсонеса, знову привернуло увагу дослідників. А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля, які спеціально аналізували поховальні комплекси IV ст. до н. е., вважали, що проблема етнічної атрибутації скорчених поховань поки що не може бути вирішена, але все-таки є підстави пов'язувати їх із негрецьким етносом⁵. Цей обережний висновок, однак, надалі був переглянутий А. А. Зедгенідзе, яка на симпозіумі у Цхалтубо 1982 р. пояснила наявність скорчених і випростаних поховань у найдавнішому некрополі Херсонеса на Північному березі присутністю у місті відразу двох негрецьких етнічних груп. При цьому скорчені поховання пов'язані нею з таврами, а випростані — зі скіфами — на тій підставі, що «вогнений ритуал», простежений у деяких могилах, є саме скіфською рисовою поховального обряду⁶. Таким чином, усю ділянку некрополя, відкриту на Північному березі, на думку А. А. Зедгенідзе, слід вважати негрецькою.

З цим важко погодитися, оскільки від моменту свого заснування Херсонес конститується як поліс, отже, однією з обов'язкових умов його існування був стабільний громадський колектив, допущення до якого ускладнювалося⁷. При цьому Херсонес, що виник у ході дорійської колонізації, для якої характерні специфічні особливості⁸, протягом усього античного періоду протистояв варварському оточенню, що вже само по собі не припускає наявності у складі його мешканців якоїсь значної групи варварського населення, не кажучи вже про те, що варвари не могли бути незалежними і, звичайно, не мали грома-

дянських прав⁹. Це зовсім неймовірно з точки зору всього того, що у наш час відомо про полісну соціально-політичну організацію античного суспільства взагалі і Херсонеського поліса зокрема. Виходячи зі сказаного, точка зору А. А. Зедгенідзе не може бути прийнята. Це й зумовило повернення до матеріалів найдавнішого некрополя Херсонеса. Ми знову розглянемо питання про атрибутацію скорчених поховань і спробуємо підкреслити один з можливих шляхів його вирішення.

У ряді праць, присвячених найдавнішому некрополю Херсонеса та етнічному складу його населення, повторюється висновок Г. Д. Белова, згідно якого скорчені поховання становили тут близько 40%¹⁰. Але це не зовсім так. А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля віднесли до скорчених трохи менше число поховань, ніж у свій час Г. Д. Белов, виділивши в окремі групи напівскорчені і частково скорчені, проте процентне відношення чомусь залишилося без змін¹¹.

Підхід і методика дослідження, запропоновані А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савелею, коли небіжчики за позою поділяються на кілька груп, є єдино вірними. Просто при цьому слід мати на увазі, що напівскорчені або частково скорчені поховання лише з цілим рядом досить суттєвих застережень можуть бути віднесені до скорчених. Тому, коли йдеться про скорчені поховання Херсонеса IV ст. до н. е., слід уточнювати, що тут розуміються залишки небіжчиків, похованих в «утробному» положенні на боці з притиснутими до тулуба руками і ногами, оскільки є підстави розглядати таке положення у тісному зв'язку з цілим комплексом вірувань, і, зокрема, ідею оборотності і родючості¹². Інші положення кістяка зараз не можуть бути надійно атрибутовані, а, отже, їх не слід розглядати як різновид скорченого поховання, тому що вони пояснюються різними причинами¹³.

Якщо виходити з такого критерію скорченості, то всі достовірно скорчені поховання, відкриті до цього часу в некрополі Херсонеса IV ст. до н. е., становлять трохи менше 9% могил, які А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля відносять до класичного часу¹⁴. Таким чином, виходячи з наведених даних, не можна говорити про значну кількість скорчених поховань у некрополі IV ст. до н. е.

Слід особливо підкреслити, що скорчені поховання, відкриті в некрополі Херсонеса, зафіксовані на одній ділянці разом з випростаними та амфорними похованнями, які вважаються грецькими. По суті (і з цим погоджується всі дослідники), скорчені поховання нічим, крім положення кістяка, не вирізняються із загальної маси могил. У них виявлено речі грецького походження, переважає східне орієнтування, характерне для грецького поховального обряду класичного періоду, відзначені ті самі деталі ритуалу поховання, що й у могилах з випростаними кістяками, а також дитячих амфорних похованнях. У ряді досить показових випадків скорчені поховання виявлено в одних поховальних спорудах з випростаними кістяками і амфорними дитячими похованнями. Все це й дало можливість В. І. Кадееву, слідом за В. В. Лапіним, не без вагомих на те доказів, заперечувати таврську належність скорчених поховань і вважати їх грецькими¹⁵. Щоправда, цей висновок не може бути остаточним, оскільки поховання у скорченому стані у грецькому поховальному обряді VI—III ст. до н. е. швидше виняток, ніж правило¹⁶.

Короткий огляд історіографії, таким чином, засвідчує, що на підставі наявних даних скорчені поховання IV ст. до н. е., відкриті в Херсонесі, як зрештою і в інших античних центрах Причорномор'я, не можуть бути віднесені до якогось конкретного етносу. Різноманітна інтерпретація таких поховань з усією очевидністю демонструє непереконливість «етнічного» вирішення проблеми. Дослідження її, очевидно, вимагає іншого підходу і, передусім, має бути пов'язане із закономірностями розвитку грецького поліса та ідеології його населення¹⁷.

Поховання, здійснені у скорченому стані, зафіксовані в ранніх некрополях багатьох античних центрів Західного і Східного Причорномор'я¹⁸. Це робить правомірним віднесення їх не стільки до одного етносу (що в даний час не можна переконливо довести), скільки до одного і того ж явища, яке мало місце у всіх центрах на певному етапі їх розвитку. Тільки такий підхід до скорчених поховань буде віправданим і, напевно, дасть можливість вия-

вити причини появи поховань у скорченому стані в античних некрополях Причорномор'я.

У зв'язку з цим привертає увагу думка В. Д. Блаватського, який пропонував дослідити скорчені поховання не тільки в етнічному, а й у соціальному плані. Сам В. Д. Блаватський відносив їх до варварського населення Північного Причорномор'я, вважаючи можливим пов'язувати не тільки з певною етнічною, а й соціальною групою населення, точніше — з рабами¹⁹. На жаль, вказане спостереження надалі не було конкретизоване й не набуло розвитку у працях вітчизняних антикознавців²⁰.

Зараз можна вважати доведеним, що «утробне» положення небіжчика у могилі, яке фіксується на певному етапі соціально-економічного розвитку, можна з певною долею жмовірності пов'язувати зі складним «комплексом первісних уявлень про життя і смерть, як про єдиний процес безперервних змін, безперервних народжень і вмирань, при яких народження і смерть утворюють єдність, негатив і позитив безкінечного життя»²¹. Ідея оборотності, тісно пов'язана з ідеєю плодючості, яскраво відбилась у похованому обряді і була зумовлена подальшим розвитком господарства, зокрема землеробства, що й викликало до життя перший комплекс ідеологічних уявлень²².

Не дивно тому, що при переході від неоліту до доби міді-бронзи, коли спостерігається широкий розвиток землеробства і скотарства, у Східній Європі на зміну випростаному станові небіжчика в могилах майже повсюдно приходить скорчений²³.

Однак на початку залізного віку (на прикладі скіфського і грецького похованального обрядів це простежено досить чітко) відбувається зворотний процес — скорчені поховання змінюються випростаними²⁴. Це дозволяє говорити не тільки про заміну етносу, скільки про певні зміни в ідеологічних уявленнях і пов'язаному з ними похованальному обряді. Отже, повсюдна зміна обряду поховання за доби заліза дає підстави гадати, що в цей час скорчені поховання втрачають безпосередній зв'язок з ідеєю оборотності і, будучи, по суті, реліктом більш ранніх ідеологічних уявлень, напевно, переосмислюються відповідно до нового етапу соціально-економічного розвитку суспільства²⁵. При цьому невелика кількість таких поховань у скіфських і античних похованських пам'ятках, імовірно, дозволяє пов'язувати їх з якоюсь невеликою групою населення.

Археологічні дослідження довели, що поряд з переважною більшістю випростаних поховань аж до IV ст. до н. е. на території Скіфії зустрічаються поховання скорчені, які, судячи за їх розташуванням в могилах і майже повнію відсутністю інвентаря, можна здогадно пов'язати з соціально залежними групами населення²⁶. Відомі скорчені поховання і в сарматських могильниках як на власне сарматській території²⁷, так і в районах, що тісно чи іншою мірою зазнали впливу сарматів²⁸. Причому С. О. Плетньова слідом за С. В. Кисельовим виснувала, що скорченість кістяка була ознакою підневільного стану не тільки у сармато-аланських племен доби раннього заліза, а й у населення салтівської культури²⁹. Таким чином, незважаючи на фрагментарність наших даних, є підстави гадати, що за доби раннього заліза у Північному Причорномор'ї скорчене положення кістяка перестало відбивати комплекс уявлень, пов'язаних з ідеєю оборотності і родючості і перетворилося на показник залежного стану людини за життя. Очевидно, цю трансформацію уявлень слід пояснювати передусім змінами в соціальних відносинах при переході від родового до станово-класового суспільства, що й відбилось у похованальному культі і ритуалі поховань³⁰. Напевно, з перемогою демоса над аристократією і початком становлення полісної соціально-політичної структури якоюсь мірою може пов'язуватися поступове витіснення у Греції кремації дешевшим і простішим обрядом трупопокладення³¹.

Говорячи про можливість віднесення скорчених поховань до певної соціальної групи, слід враховувати, що полісна соціально-політична структура організації суспільства, яка базувалась на античній формі власності на землю, як це мало місце у Херсонесі, припускає можливість експлуатації лише тих верств населення, що перебували поза межами громадянської общини. Саме таке становище і відкривало перспективи для широкого застосування у «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

сфері виробництва праці рабів, а також інших груп вільного, але неповноправного населення³². Існування полісної соціально-політичної структури передбачає наявність тенденції до розвитку рабовласництва, однак це ще не означає, що вона могла повністю реалізуватись, оскільки розвиток рабства залежав не тільки від передумов, але й ряду умов, без яких рабовласництво у даній конкретно-історичній громадській общині не могло набути значного розвитку³³. Однією з таких умов було масове й поступове надходження на ринок рабів, яких захоплювали під час грабіжницьких війн³⁴. Про наявність класичних форм рабовласництва можна говорити лише тоді, коли раби починають відігравати провідну роль у суспільному виробництві у порівнянні з працею вільних громадян та інших соціальних груп населення³⁵. В античному світі лише широка воєнна експансія призводила до значного надходження рабів і розвитку класичних форм рабства³⁶, але поряд з ним завжди продовжували існувати й інші форми залежності³⁷.

Наявність у Херсонесі, як і у будь-якому полісі, тенденції до розвитку рабовласництва, очевидно, дозволяє припустити присутність у складі населення якоїсь кількості рабів, які, незважаючи на свій соціальний статус, мали бути похованими у некрополі³⁸.

Але в даному випадку важливий не сам факт наявності рабів, а їх кількісне співвідношення з іншими категоріями населення. На жаль, відсутність джерел з порушеного питання не дає можливості виявити вказаного співвідношення. На підставі історичного розвитку Херсонеса можна лише спробувати з'ясувати, чи міг відбуватися значний приплив рабів до міста, і якою мірою окреслити масштаби застосування у його господарстві рабської праці.

Війни, що їх провадила Херсонеська громадянська община на ранньому етапі існування зі своїми сусідами, навряд чи могли забезпечити її значною кількістю полонених. Основною метою війн було закріплення контролю міста над порівняно обмеженими за площею територіями, придатними для ведення сільського господарства, спочатку на Гераклейському півострові, а потім і у Північно-Західному Криму. На той час вони були рідко заселені варварами³⁹. Отже, херсонеська експансія сюди не могла привести до значного припливу рабів-полонених у місто. Якщо під час воєнних сутічок Херсонеса з таврським населенням і захоплювалась певна кількість полонених, що цілком ймовірно, то утримання в місті і на його хорі значної кількості рабів з місцевого середовища було сполучене з небезпекою їх непокори, що, за підтримки ззовні і порівняно обмежених військових ресурсів громадянської общини, могло спричинитися до дуже негативних наслідків. У справедливості такого висновку переконують не тільки порівняльні матеріали, а й безпосередні вказівки стародавніх авторів⁴⁰.

Сказане, разом з майже повним мовчанням джерел про рабів у класичному й елліністичному Херсонесі дає можливість гадати, що очевидно, застосування рабської праці через різні причини, насамперед внаслідок відсутності стабільних джерел надходження рабів і могутнього апарату примусу, було в Херсонесі на початковому етапі його існування дуже обмеженим⁴¹. При цьому, в конкретно-історичних умовах Херсонеса, напевно, мала б використовуватися, головним чином, праця рабів не з середовища варварського населення Північного Причорномор'я⁴², а придбаних в інших районах античного світу⁴³, на що побічно вказують деякі пізніші епіграфічні пам'ятки⁴⁴. Однак порівняно скромний достаток основної маси населення Херсонеса (про що свідчить некрополь класичного і ранньоелліністичного часів), а також висока ціна на рабів і вартість їх утримання, дають підстави для висновку, що загальна кількість довізних рабів у місті була невеликою⁴⁵. Якщо це так, то про класичні форми рабовласництва у Херсонесі на ранніх етапах його існування не доводиться говорити⁴⁶. Останні пов'язані з крайніми проявами експлуатації і історично можливі лише за умови постійного і необмеженого надходження великої кількості рабів⁴⁷. Сказаним, імовірно, частково й пояснюється відсутність хоча б скільки-небудь надійних свідчень про рабів у Херсонесі аж до перших століть нашої ери⁴⁸.

Розглядаючи скорчені поховання, слід звернути увагу на те, що в найдавнішому некрополі Херсонеса відкрито досить велику групу поховань не-

мовлят в амфорах: поховання в них здійснювалися тут аж до пізньоантичного періоду. Безумовно, їх слід пов'язувати з типово грецькими нормами похованого обряду⁴⁹. Причому цікаво, що у всіх випадках, коли при розчистці амфорних поховань вдавалося простежити положення дитячих кістяків, фіксувались як випростаний, так і скорчений їх стані⁵⁰. Отже, є підстави гадати, що різні положення тіла в могилах диктувалися не стільки етнічним походженням небіжчика, скільки якимись іншими причинами.

Тепер можна вважати встановленим, що як характер похованального ритуалу в цілому, так і положення тіла небіжчика залежали не тільки від його етнічного походження, а й значною мірою від становища в сім'ї, у суспільстві, а також від причин смерті і уявлення про похованний обряд родичів⁵¹. Залежно від цього і варіюються різноманітні прояви похованального обряду, зафіковані при розкопках не тільки в різних, а й у кожному зокрема античному некрополі Північного Причорномор'я⁵². Тому наявність скорчених кістяків у ґрутових могилах і дитячих амфорних похованнях, відкритих на Північному березі, напевно, слід пояснювати не варварським походженням, а, найпевніше, соціальним статусом небіжчиків за життя (у станово-класових суспільствах соціальний статус батьків так чи інакше поширювався і на їх дітей)⁵³. Не виключено, що надання тілу скорченого положення залежало й від поглядів на життя і смерть певних верств населення. Воно могло диктуватися бажанням створити кращі умови дітям якоїс категорії населення, яке сподівалося, що при новому народженні, як, наприклад, учили орфіки, душа могла перейти в інший стан, і, можливо, міг змінитися соціальний статус небіжчика. Однак, внаслідок недостатнього вивчення комплексу вірувань, пов'язаних з похованальним культом, категорично на цьому наполягати передчасно.

Як уже зазначалося, скорчені поховання в Херсонесі відкрито в одних могилах з випростаними і амфорними дитячими. Це дозволяє припустити, що і ті й інші були, коли не близькими родичами, то у всякому випадку людьми, тісно пов'язаними за життя. Можливо, вони належали до одного сімейного колективу, і, незважаючи на нерівноправне становище, вважалися членами однієї сім'ї, оскільки в іншому випадку важко пояснити поховання їх у спільніх могилах. Аналогічні випадки відомі в Греції і Римі⁵⁴. У Римі, наприклад, за війни з Пірром і Ганібалом раби мешкали у сім'ях своїх господарів⁵⁵. Напевно, аналогічне явище мало місце і в Херсонесі. У цьому зв'язку слід звернути увагу на відкриття у найдавнішому некрополі Херсонеса залишків похованальної споруди IV — початку III ст. до н. е., яка призначалася для поховання членів порівняно великої сім'ї. Вона являла собою квадратну у плані наземну будівлю, всередині якої зафіковано десять вирубаних у скелі могильних ям, причому принаймні п'ять з них призначалися для поховання у скорченому стані⁵⁶. Цілком ймовірно, що ці споруди призначалися для поховання не тільки членів сім'ї, а й домашніх рабів, які, за свідченням Арістотеля, мешкали в *οὐχια*⁵⁷. Непрямим аргументом на користь зробленого висновку, можливо, є згадка про *θρεπτός* в спіографічних пам'ятках Херсонеса⁵⁸.

Таким чином, наведені дані, а також повна відсутність інвентаря в могилах зі скорченими кістяками, добре помітна навіть на тлі порівняно бідної речами ділянки могильника на Північному березі, як нам уявляється, свідчать на користь зробленого висновку.

Виходячи із закону нерівномірності соціально-економічного і культурного розвитку різних суспільств, не можна механічно переносити на населення античних міст Північного Причорномор'я ті явища, які склалися в найрозвинутіших центрах метрополії в архаїчну і класичну епохи і знайшли відображення в їхньому похованальному обряді⁵⁹. Розвитку полісів, заснованих у ході колонізації на периферії античного світу, були притаманні специфічні особливості. Враховуючи, що поліси, засновані греками на нових місцях, у своєму розвиткові, хоча й дещо швидше, ніж власне у Греції, мали пройти той самий шлях⁶⁰. Можна припустити, що поява в некрополях Північно-Західного і Північного Причорномор'я певної групи скорчених поховань пояснюється зверненням до тих норм похованального обряду, які були характерні для періоду зародження і становлення полісної системи у Греції⁶¹. Природно,

процес становлення й розвитку полісних соціально-політичних структур у кожному регіоні мав свою специфіку, але наявність у багатьох античних некрополях певної кількості поховань у скорченому стані дозволяє зробити висновок, що їх розвитку були притаманні близькі риси, якими й були зумовлені конкретні прояви поховального ритуалу. Мабуть, ці прояви слід пояснювати близькою структурою різних грецьких полісів, а також відсутністю класичних форм рабовласництва на початковому етапі їх існування⁶². Це призводило, як засвідчує приклад з некрополем Херсонеса, до поховання в спільніх могилах у випростаному і скорченому положеннях, що, найпевніше, відбивало не етнічне походження, а соціальний статус небіжчиків⁶³.

Внаслідок відсутності джерел важко сказати, чим пояснюється зникнення скорчених поховань у некрополі Херсонеса не пізніше першої половини III ст. до н. е. Але це явище можна обґрунтovувати ускладненням соціальної структури населення і подальшим розвитком форм експлуатації в елліністичний період⁶⁴, з чим, напевно, пов'язана трансформація світогляду, відбитого у поховальному обряді. Проте той факт, що в некрополі перших століть нашої ери відкрито невелику, хоч і досить показову групу скорчених поховань практично без інвентаря⁶⁵, свідчить, очевидно, про живучість у місті традицій ховати певні верстви населення в такому положенні. Слід, однак, зауважити, що при деякій схожості цих поховань зі скорченими похованнями попереднього часу, вони зафіксовані на окремих ділянках некрополя, а не в поховальних спорудах, де здійснювалися поховання у випростаному стані. Це, без сумніву, свідчить про певну трансформацію розглянутого явища протягом часу.

Звичайно, запропонована інтерпретація скорчених поховань Херсонеса значною мірою гіпотетична і ні в якому разі не претендує на істину в останній інстанції. Але, якщо визнати її правомірність хоч би в загальних рисах, то вивчення скорчених поховань може бути продовжене на інших засадах, що дозволить виявити ті специфічні риси в соціально-економічному і культурному розвиткові, які значною мірою визначали історико-культурну своєрідність античних центрів Північного Причорномор'я.

Примітки

¹ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— Симферополь, 1938.— С. 163—195; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950.— Т. XIII.— С. 277; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 169, 170; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI // МИА.— 1953.— № 34.— С. 33—39; Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII // МИА.— 1953.— № 34.— С. 160—163; Стржелецкий С. Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // Хсб.— 1948.— Вып. IV.— С. 69—95.

² Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 212 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 109; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 111—120.

³ Белов Г. Д. Херсонес Таврический.— Л., 1948.— С. 20 и сл.; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической и элліністической эпохи // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 159 и сл.; Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса // МИА.— 1953.— № 34.— С. 13; Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1945—1950 гг. // ИАДК.— К., 1957.— С. 238; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса элліністической эпохи // АС.— 1978.— Вып. 19.— С. 170; Капошина С. И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА.— 1941.— Т. VII.— С. 172; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 95; Пятышева Н. В. Тавры и Херсонес // КСИИМК.— 1949.— Вып. XXIX.— С. 123; Тюменев А. И. Херсонесские этюды // ВДИ.— 1949.— № 4.— С. 86; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 248 и др.

⁴ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 212 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 115; Кадеев В. И. Херсонес...— С. 118; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 65—68.

⁵ Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города // ДСППВГК.— Тбіліси.— 1981.— С. 199; Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. // КСИА.— 1981.— № 168.— С. 7.

⁶ Зедгенидзе А. А. О генезисе некоторых проблем истории Херсонеса периода эллінізма // ПЭЭ.— Тбіліси, 1985.— С. 259. Віднесення випростаних поховань, відкритих на Північному

березі, до скіфів тільки на підставі наявності в них слідів «вогненого ритуалу» навряд чи можна вважати правомірним, оскільки сліди вугілля і золи зустрічаються не тільки в могилах з випростаними кістяками, а й у похованнях, здійснених у скорченому стані, а також дитячих амфорних похованнях (Див.: Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— С. 175.— № 33.— С. 181.— № 67.— С. 186.— № 79; Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 74—76, № 2—4). Окрім цього, до рубежу IV—III ст. до н. е. у найближчій околиці міста і в Північно-Західному Криму відомі лише окремі поховальні пам'ятки, які можна пов'язувати зі скіфами, що не дозволяє говорити про присутність тут значного скіфського етнічного масиву, звідки міг здійснюватися приплив негрецького населення. Детальніше див.: Щеглов А. Н. О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 149—154; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 120; Дашевская О. Д. О скифах в Северо-Западном Крыму в период греческой колонизации // ДСППВГК.— Тбіліси, 1979.— С. 166, 167.

⁷ Кошеленко Г. А. Древнегреческий полис // Античная Греция.— Т. I.— М., 1983.— С. 9—36; Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ.— Л., 1986.— С. 75 та ін.

⁸ Фролов Э. Д. Гераклейские мариандины // ДСППВГК.— Тбіліси., 1961.— С. 22, 23; Сапрыкин С. Ю. Полисы и местное население Южного Причерноморья // ДСППВГК.— Тбіліси, 1981.— С. 19—22; Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1985.— С. 172—177.

⁹ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в 1935—1936 гг.— С. 195. Стржелецкий С. Ф. Указ. соч.— С. 95.

¹⁰ Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950.— Т. XIII.— С. 277, 278.

¹¹ Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 195; Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э.— С. 7.

¹² Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества.— М., 1958.— С. 41; Лапин В. В. Указ. соч.— С. 221; Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 6—8.

¹³ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 222; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— К., 1982.— С. 39—42.

¹⁴ Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 202—204; Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV ст. до н. э.— С. 6. Автори відносять до класичного часу 176—178 поховань, відкритих у некрополі Херсонеса, 16 з яких безумовно скорчені. Якщо навіть до цієї кількості додати 14 кістяків, положення яких не вказано, і 5 здогадно скорчених (що навряд чи правомірно), то одержимо 19% від загальної кількості поховань. Однак, коли йдеться про скорчені поховання, А. А. Зедгенідзе і О. Я. Савеля оперують 40%, що відбиває співвідношення скорчених і випростаних поховань не у всьому некрополі Херсонеса, а лише на Північному березі, причому до цієї кількості входять поховання з так званими елементами скорченості.

¹⁵ Уперше аргументовану критику таврської належності скорчених поховань Херсонеса дала С. І. Капошина, яка, виділивши характерні риси таврського похованого обряду, показала, що в похованнях херсонеського некрополя немає нічого специфічно таврського. Капошина С. И. Указ. соч.— С. 171—172, пор.: Кадеев В. И. Об этнической...— С. 111—114.

¹⁶ Verdelis N. M. Diolkos am Isthmus von Korinth // MA. Athenische Abteilung.— 1956.— 71.— № 1.— С. 58; Chronique des fouilles en 1956 dicouvertes archeologiques en Grece en 1956 // ВСН.— 1957.— 81.— № 2.— Р. 526. Див. також бібліографію у працях: Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 115; Кадеев В. И. Херсонес...— С. 118, 119; Зедгенідзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 199.

¹⁷ Щеглов А. Н. О населении...— С. 335.— прим. 17.

¹⁸ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 213; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1981.— № 3.— С. 170; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 115; Кадеев В. И. Херсонес...— С. 119; Масленников А. А. Скорченные погребения в грунтовых некрополях некоторых боспорских городов // СА.— 1976.— № 3.— С. 112—126.

¹⁹ Блаватский В. Д. Рец. на кн.: Белов Г. Д. Херсонес Таврический // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 147 и сл.; Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1961.— С. 186; Пор.: Тереножкін О. І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія.— 1975.— Вип. 15.— С. 10.

²⁰ А. А. Зедгенідзе пише, що думка про рабський статус небіжчиків безпідставна, оскільки дотримання ритуалу поховання несумісне з становищем раба в античному суспільстві (Зедгенідзе А. А. О генезисе...— С. 258). У той же час вона вважає за можливе пов'язувати ділянку некрополя, відкриту Є. Г. Суровим у Північно-Західному районі Херсонеса, саме з похованнями рабів, хоч у цьому випадку немає ніяких підстав говорити про якесь недотримання найпростіших норм ритуалу. Детальніше див.: Суров Е. Г. Херсонес Таврический.— Свердловск, 1961.— С. 81—82; Суров Е. Г. К истории Северо-Западного района Херсонеса // АДСВ.— 1965.— Вип. 3.— С. 119—135.

²¹ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 220; Ср.: Binford L. R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential // Mem. of the Sec. for Am. Archaeol.— 1975.— № 25.— Р. 12.

²² Томсон Дж. Указ. соч.— С. 205, 206; Лапин В. В. Указ. соч.— С. 221—224.

²³ Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 15.

- ²⁴ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 64; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 115; Hägg R. Gräber der Argolis.— Uppsala, 1974.— S. 13—19; Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 14; Зед-генидзе А. А., Савель О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник...— С. 199; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 116, 117; Мурзин В. Ю. Скифская археика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 53, 54; Бунятын Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии на материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.— С. 159.
- ²⁵ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА.— 1967.— № 142.— С. 76.
- ²⁶ Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА.— 1966.— № 3.— С. 170, 171; Тереножкин О. І. Вказ. праця.— С. 9, 10; Хазанов А. М. О характере рабовладения у скифов // ВДИ.— 1972.— № 1.— С. 163, 164; Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 134, 135; Мурзин В. Ю. Указ. соч.— С. 54.
- ²⁷ Смирнов К. Ф. Быковские курганы // МИА.— 1960.— № 78.— С. 250; Синицын И. В. Древние памятники в Низовьях Еруслана // МИА.— 1960.— № 78.— С. 163.
- ²⁸ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— С. 87; Аурелиан П. Следы культуры Черняхов-Сынтана де Муреш в Малой Скифии // Дасія.— 1962.— Т. 6.— С. 244—248; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972.— С. 235, 236; Десятчиков Ю. М. Сарматы на Таманском полуострове // СА.— 1973.— № 4.— С. 69 и сл.; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 116; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века н. э.— М., 1975.— С. 319, 320; Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 38.
- ²⁹ Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири // МИА.— 1949.— № 9.— С. 299, 300; Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 76.
- ³⁰ Ленцман Я. А. Рабство в Микенской и Гомеровской Греции.— М., 1963.— С. 135, 210, 211.
- ³¹ Зубарь В. М. Об обряде трупосожжения в греческом обществе // Проблемы античной истории и классической филологии.— Тез. докл.— Харьков, 1980.— С. 14; Зубарь В. М. Некрополь...— С. 59, 60.
- ³² Свенцицкая И. С. Гражданин и полис в эллинистических государствах // Египет.— 1967.— Т. VI.— С. 84; Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период.— М., 1969.— С. 63; Штаерман Е. М. Древний Рим. Проблемы экономического развития.— М., 1978.— С. 165, 166; Кошеленко Г. А. Полис и проблема развития экономики // Античная Греция.— Т. I.— М., 1983.— С. 244, 245 та ін.
- ³³ Илющечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986.— С. 82.
- ³⁴ Зельин К. К., Трофимова М. К. Указ. соч.— С. 32; Жуков Е. М. О роли социальной революции в процессе смены общественно-экономических формаций // Формации и социально-классовые структуры.— М., 1985.— С. 13.
- ³⁵ Жуков Е. М. Указ. соч.— С. 14; Зельин К. К., Трофимова К. М. Указ. соч.— С. 27.
- ³⁶ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 20, 21.
- ³⁷ Колобова К. М. Войкен на Крите // ВДИ.— 1957.— № 2.— С. 25; Зельин К. К. Из истории товарного производства // ВДИ.— 1957.— № 4.— С. 70; Дьяконов И. М. Рабы...— С. 17, 18; Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль.— М.—Л., 1950.— С. 206; Штаерман Е. М. «Рабский вопрос»...— С. 80; Павловская А. И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 137; Кошеленко Г. А. Полис и проблемы...— С. 244, 245; Г. О. Кошеленко, слідом за М. Фінлі, вказав, що класичні форми рабовласництва характерні лише для найвищого підйому античної цивілізації. Див.: Кошеленко Г. А. Полис и проблемы...— С. 244.— Прим. 93.
- ³⁸ Rostovtzeff M. The social and economic history of Hellenic World.— At the Clarendon Press., 1941.— Vol. VII.— P. 69; Валлон А. История рабства в античном мире.— М., 1941.— С. 128; Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 278; Свенцицкая И. С. Зависимое население на землях городов Западной Малой Азии в период эллинизма // ВДИ.— 1957.— № 3.— С. 100; Штаерман Е. М. Положение рабов в период Поздней республики // ВДИ.— 1963.— № 2.— С. 92, 93.
- ³⁹ Щеглов А. Н. О населении...— С. 149—154; Щеглов А. Н. Северо-Западный...— С. 129.
- ⁴⁰ Детальніше див.: Ким С. Р. К вопросу о трансформации антагонистических классов Поздней республики // Проблемы античной истории и культуры.— Ереван.— 1979.— С. 368.
- ⁴¹ Блаватский В. Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА.— 1964.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1966.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1967.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1968.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1969.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1970.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1971.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1972.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1973.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1974.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1975.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1976.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1977.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1978.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1979.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1980.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1981.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1982.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1983.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1984.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1985.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1986.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1987.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1988.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1989.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1990.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1991.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1992.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1993.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1994.— Т. XX.— С. 31—56; Калистов Д. П. Рабство в Северном Причерноморье // СА.— 1995.— Т. XX.— С. 31—56.

морье в V—III вв. до н. э. // Рабство на периферии античного мира.— Л., 1968.— С. 219; Кадеев В. И. О рабстве в Херсонесе Таврическом в первые века н. э. // История и культура античного мира.— М., 1977.— С. 57—61. Є лише одне графіто, яке, напевно, можна розглядати як непряме свідоцтво про наявність рабів на хорі Херсонеса в елліністичний період.— Див.: Саприкін С. Ю. Два граффіти на черепиці из усадьбы хоры Херсонеса // Античная балканстика.— 1987.— 1.— С. 96, 97.

⁴² Це, звичайно, не виключає використання якоїсь кількості рабів з середовища місцевого населення Криму, про що певною мірою сідить ліпна кераміка, знайдена при розкопках Херсонеса і Керкінітиди. Див.: Савеля О. Я. Керамика с врезным орнаментом из Херсонеса // КСИА.— 1970.— Вып. 124.— С. 48—50; Кутайсов В. А. Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы по этнической истории Крыма. VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 27—40.

⁴³ Пор.: Шишова И. А. Рабство на Хиосе // Рабство на периферии античного мира.— Л., 1968.— С. 164; Фролов Э. Д. Рождение...— С. 84—85.

⁴⁴ Кадеев В. И. Херсонес....— С. 49.— Прим. 37.

⁴⁵ Пор.: Валлон А. Указ. соч.— С. 80—90; Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 274; Павловская А. И. Указ. соч.— С. 141; Зельян К. К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I вв. до н. э.— М., 1960.— С. 140; Штаерман Е. М. Древний Рим.— С. 124; Довартур А. И. Рабство в Аттике VI—V вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 67.

⁴⁶ Штаерман Е. М. Древний Рим.— С. 124.

⁴⁷ Дьяконов И. М. Рабы...— С. 21.

⁴⁸ Кадеев В. И. О рабстве...— С. 57—61.

⁴⁹ Лапин В. В. Указ. соч.— С. 222—227; Hägg R. Op. cit.— Р. 136—149; Зубарь В. М. Некрополь...— С. 50, 51.

⁵⁰ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1935—1936 гг.— № 42, 64, 79; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 112.— Прим. 39; С. 113.— Прим. 41; Зедегенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э.— С. 6.

⁵¹ Binford L. R. Op. cit.— Р. 11—16; Литвинский Б. А. Курганы и курумы Западной Ферганы.— М., 1972.— С. 70—72; Masson B. M. Указ. соч.— С. 152, 153; Зубарь В. М. Некрополь...— С. 122; Бунятыян Е. П. Указ. соч.— С. 58—64; Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.— Л., 1986.— С. 8—12.

⁵² Пор.: Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 8.

⁵³ Бунятыян Е. П. Указ. соч.— С. 88—91.

⁵⁴ Валлон А. Указ. соч.— С. 128.

⁵⁵ Juvenal, XIV.— 166—169; Штаерман Е. М. Древний Рим.— С. 124. Про становище домашніх рабів див.: Дьяконов И. М. Рабы...— С. 23, 28.

⁵⁶ Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 161, 162.— Рис. 1; Кадеев В. И. Об этнической...— С. 113.— Рис. 1.

⁵⁷ Arist. Pol., I, II, 1, 1253 b; Пор.: Fest, s. v. famuli. Не виключено, що це положення відбилося в одному із значень слова *παῖς*, яке у ряді випадків використовувалося для позначення рабів. Пор.: Westerman W. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity // Mem. of the Amer Philos. Soc.— 1955.— Vol. 40.— Р. 134; L.— S.— J.— 1968.— Р. 1289; Фихман И. Ф. К проблеме социального состава ремесленников Египта IV — сер. VII вв. // Проблемы социально-экономической истории древнего мира.— М.— Л., 1963.— С. 357.— Прим. 5. Наприклад, у промовах Демосфена в цьому значенні воно вживалося 36 разів. Див.: Казакевич Э. Л. Рабы как форма богослужба в Афинах IV в. до н. э. // ВДИ.— 1958.— № 2.— С. 93.— Прим. 11.

⁵⁸ IOSPE, I², № 709; Борисова В. В. Херсонесское надгробие, поставленное вскормленником // ВДИ.— 1962.— № 2.— С. 109—111.

⁵⁹ Пор.: Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 17; Зельян К. К. Исследования...— С. 47; Кошеленко Г. А. Древнегреческий...— С. 32.

⁶⁰ Ранович А. Б. Указ. соч.— С. 23, 29;

⁶¹ Пор.: Ленцман Я. А. Указ. соч.— С. 135, 136, 210, 211.

⁶² Кошеленко Г. А. Древнегреческий...— С. 33;

⁶³ Той факт, що після Пелопонеської війни у середовищі рабів з'явилося порівняно багато «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1995 р.

греків (див.: Зельян К. К. *Исследования...— С. 119*), а також поява у ряді амфорних поховань Херсонеса скорченого стану, дозволяє говорити про це з певною долею вірогідності.

⁶⁴ Зельян К. К. *Исследования...— С. 62*.

⁶⁵ Кадеев В. И. *Об этнической...— С. 115—116*; Зубарь В. М. *Некрополь...— С. 41*.

V. M. Zubar

СКОРЧЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ИЗ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА IV В. ДО Н. Э.

Статья посвящена интерпретации группы скорченных погребений IV в. до н. э., открытых на Северном берегу Херсонеса. Большинством исследователей они традиционно связывались с представителями негреческого населения. Правда, в конце 60 — начале 70-х годов и позднее некоторые авторы, специально занимавшиеся этим вопросом, сделали вывод об их греческой принадлежности. Однако в начале 80-х годов А. А. Зедгенидзе и О. Я. Савеля снова вернулись к изучению этой группы памятников и на основании недостаточно критического анализа отнесли их к таврскому населению Херсонеса.

Используя сравнительный материал и данные не только по Херсонесу, но и другим античным центрам, а также учитывая закон неравномерности социально-экономического и культурного развития различных обществ, автор пришел к выводу, что есть все основания связать эту группу захоронений не с каким-то определенным этносом, а, скорее всего, с количественно небольшой социально зависимой группой населения. Он предполагает, что указанные погребения можно рассматривать в качестве захоронений домашних рабов, которые жили в семьях граждан полиса и вследствие этого их хоронили в семейных погребальных сооружениях не только на территории некрополя. Если это предположение справедливо, то нужно признать, что в IV в. до н. э. Херсонес еще не достиг того уровня социально-экономического развития, при котором основной формой частнособственнической эксплуатации становится рабство классического типа.

V. M. Zubar

INTERPRETATION OF THE WRITHEN POSITIONS IN BURIALS FROM THE NECROPOLIS OF THE CHERSONESE OF THE 4TH CENT. B. C.

The paper is devoted to interpretation of writhen positions in a group of burial places of the 4th cent. B. C. excavated on the northern coast of the Chersonese. On tradition most of researchers attributed that group to non-Greek population. True, in late 60s and early 70s and later some authors engaged particularly in that problem came to the conclusion about their Greek attribution. In early 80s A. A. Zedganidze and O. Ya. Savelya have again returned to the study of that group of burial places and proceeding from the insufficiently critical analysis of data attributed them again to Taurian population of the Chersonese.

Using comparative findings and data concerning not only the Chersonese, but also other antique centres, and taking into account a law of the uneven socio-economic and cultural development of different societies, the author has come to the conclusion that there are all grounds to attribute that group of burials not to a certain ethnos but rather to a numerically small socially independent group of population. The author considers that, supposedly, the mentioned burials may be treated as graves of home slaves who lived in families of citizens of the polis and so were buried in the family sepulchres not only in the territory of the necropolis. If this assumption is true, we are to acknowledge that in the 4th cent. B. C. the Chersonese still did not reach that level of the socio-economic development at which slavery of the classic type became a basic form of private-ownership exploitation.

Одержано 18.06.90.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВІ ПОХОВАННЯ РАННЬОГО ЕТАПУ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

М. О. Ричков

Пам'ятки середньодніпровської культури посідають особливе місце в історії ранньої бронзової доби Північної України у зв'язку з тим, що її носії відносяться до однієї з груп давніх індоевропейців — предків слов'ян, балтів та германців. Вони набувають ще більшої ваги тому, що їх дослідження, особливо пам'яток раннього етапу, можуть вказати спільність, з якої вони виникли і тим самим вплинути на розв'язання індоевропейської проблеми.

Ранній етап середньодніпровської культури поки що вивчений недостатньо. Пам'ятки цього періоду краще досліджені на правобережжі Середнього Подніпров'я у Київській та Черкаській областях. Становище ускладнюється ще й тим, що трохи краще вивчені лише поховання, яких дуже мало. За даними І. І. Артеменка на правобережжі Середнього Подніпров'я відомо лише 46 поховань з 23 курганів, розміщених у 14 пунктах¹. Але, за М. М. Бондарем, з них лише 20 можуть бути з достатньою підставою датовані цим періодом².

Найчастіше поховання раннього етапу впущені до курганів з основними похованнями ямної культури. Тому виявлення нових поховань цього періоду, а тим більше з речами та ще й основних у кургані, є важливим поповненням фактологічних даних. Саме два таких і були досліджені автором на Черкащині.

Одне з них знайдене у 1984 р. у кургані поблизу с. Вільшана Городищенського району³. Курган знаходився на північний схід від села за 50 м на північ від старої дороги на с. Вербівку. Він входив до південно-східної частини групи з восьми курганів, розташованих на високому мису, утвореному при злитті річок Білянки та Вільшанки. Всі кургани пошкоджені оранкою.

Насип кургану з однорідного чорнозему споруджений над похованням № 4 ямної культури. Пізніше в нього було впущено ще два поховання цієї ж культури (№ 2 і 7), а вже після цього — № 6, про яке мова далі піде (рис. 1).

Всього у кургані досліджено 9 поховань, з них три ямної культури, одне середньодніпровської, одне катакомбної⁴, два культури багатоваликової кераміки (№ 8, 9), одне ранньоскіфського (№ 1) і одне сарматського часу (№ 3).

Поховання № 6 знаходилось за 6 м на північний схід від цен-

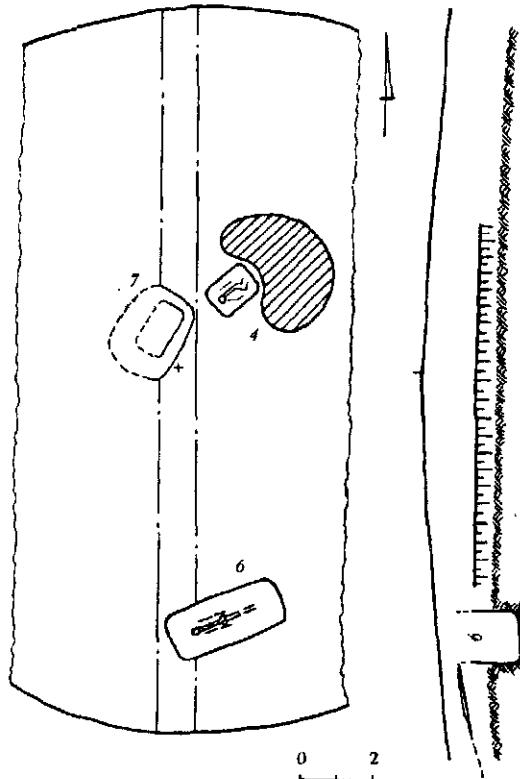

Рис. 1. Фрагмент загального плану кургану № 1 поблизу с. Вільшана.

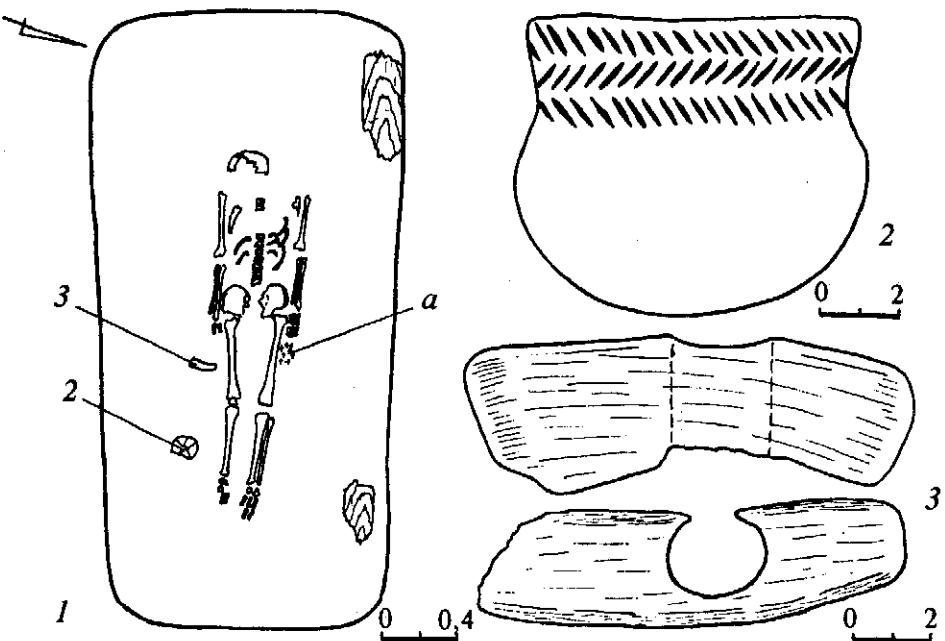

Рис. 2. Поховання № 6 кургану № 1 поблизу с. Вільшана: 1 — план поховання; 2 — горшчик; 3 — сокира з рогу, а червона фарба.

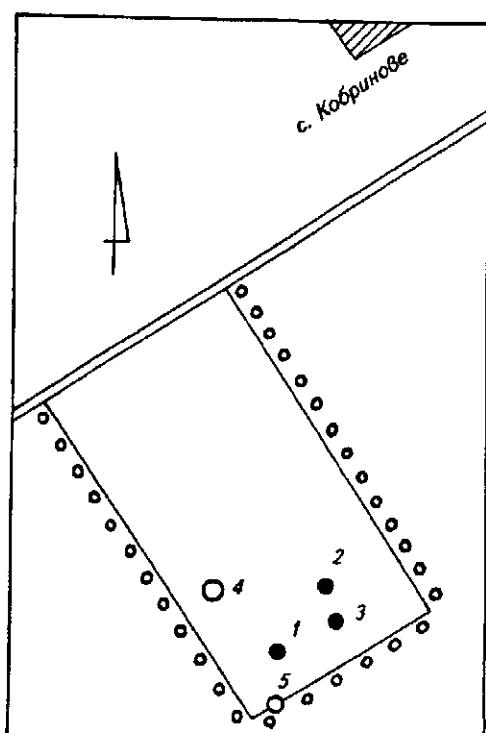

Рис. 3. Схема розташування курганної групи поблизу с. Кобринове.

тру. Впущене у перший насип і з ним пов'язане спорудження другого насипу чи його локальної досипки, бо викид з поховання лежав на південному схилях першого насипу.

Поховальна яма прямокутної форми зі скругленими кутами, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розміри $3,2 \times 1,4 \times 1,6$ м, дно на глибині 2,9 м (рис. 1; 2, 1).

Яму було перекрито вздовж колодами з дубу. На дні лежав кістяк дорослої людини у випростаному стані на спині головою на південний захід. Руки простягнуті вздовж тулуба. На дні біля кісток сліди червоної фарби. Біля кісток стегна лівої ноги — пляма такої ж фарби. Біля кісткових гомілок правої ноги знаходився круглодонний горщик з дешо конусоподібною горловиною, орнаментований трьома рядами нахилених насичок, які утворювали ялинковий орнамент. Висота горщика 7, діаметр тулуба та вінчика 8,6 см (рис. 2, 2).

Біля кісток правого стегна — сокира з рога, яка мала дещо провислі обух і лезо. Посередині — просвердлений отвір. Розміри сокири $12 \times 3,5 \times 3$ см, діаметр отвору 2 см (рис. 2, 3).

Друге поховання, знайдене у 1986 р.⁵, було основним у кургані № 1, який знаходився на вододілі плато між с. Росоховатка Катеринопільського та Кобринове Тальнівського районів Черкаської області, поруч з трасою Черкаси — Умань (рис. 3). До групи входило п'ять курганів, три з них досліджені. Виявилось, що два кургани скіфського часу і лише один доби бронзи.

Курган № 1 пошкоджений оранкою, його сучасна висота 1,5, діаметр — 29 м. Простежувались два насипи з чорнозему: перший (над похованням 2) заввишки 0,7, діаметром 16 м. Схили положисті, ґрунт

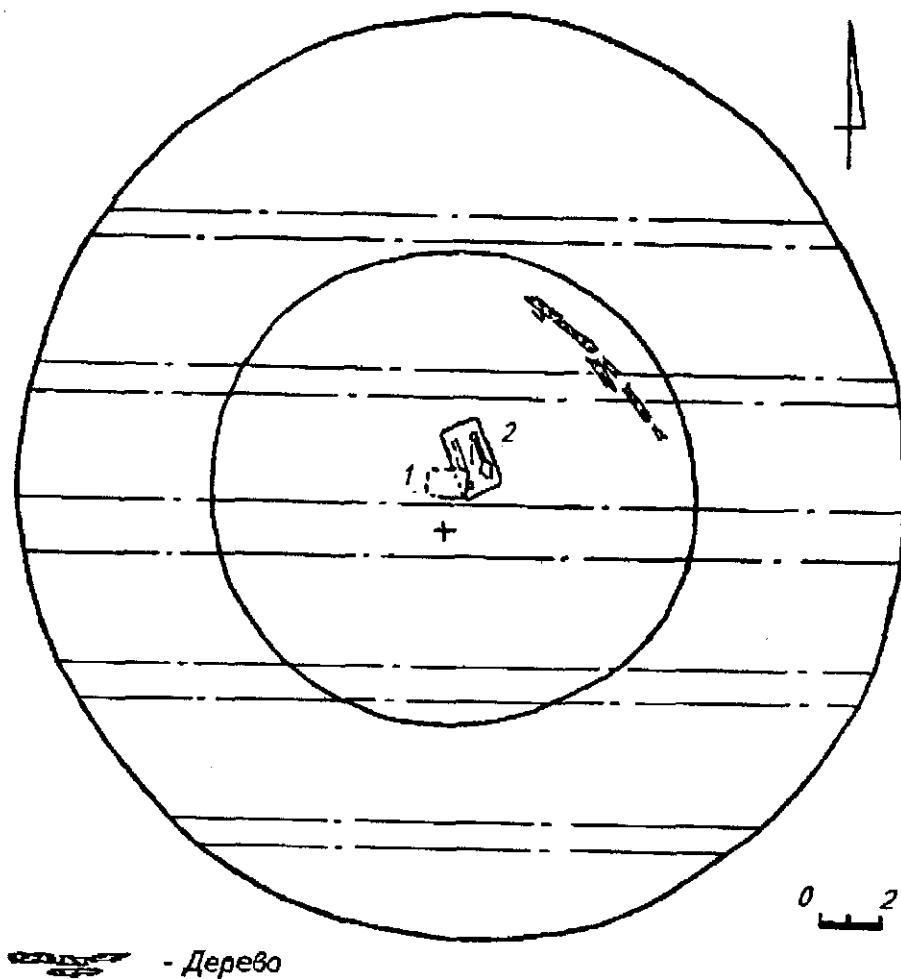

Рис. 4. Загальний план кургану № 1 поблизу с. Кобринове.

досить пухкий. Другий (над похованням 1) майже вдвічі збільшував розміри кургану (рис. 4). В ньому подекуди траплялись невеличкі грудочки перепаленої ґрунту. Рівень давньої поверхні не простежувався.

Поховання 2 (основне) знаходилось за 1,2 м на північ від центру на глибині 2,2 м від найвищої точки кургану. Викид з поховання не простежувався, бо воно було неглибоким і не перерізalo жовту ґлину. Прямоугольна яма орієнтована з півночі на південь з невеликим відхиленням на захід. Розміри ями $2,4 \times 1,28 \times 0,4$ м (рис. 4; 5, 1).

У поховальній ямі під стінками простежувались сліди колод чи плах поганої збереженості. Зверху вздовж ями, очевидно, було покладено кілька тонких дощок, залишки яких подекуди траплялися у заповненні ями. Складається враження, що перекриття було не зверху, а всередині поховання, безпосередньо над померлим. На подібну особливість поховальної споруди в середньодніпровській культурі вказував В. П. Григор'єв при дослідженні кургану в Городищі Черкаської області⁶.

У могилі було поховано двоє небіжчиків молодого віку. Перший кістяк лежав у випростаному стані на спині, головою на північ з невеликим відхиленням на схід. Другий — також на спині — був покладений з правого боку від першого головою в протилежний бік. Руки обох випростані вздовж тулуба, ноги трохи зігнуті в колінах в різні боки. Можливо, тут поховано чоловіка та жінку (рис. 5, 1).

Праві руки небіжчиків були поєднані. Мабуть, такому положенню надавалося важливe значення, бо ноги другого небіжчика були підігнуті, щоб не зачіпати поставлених справа від голови першого два горщики. У той же час з протилежного боку ями було досить вільного місця для того, щоб другого небіжчика покласти повністю випростано, але тоді руки обох не були б поєднані.

Під черепами скелетів простежувались залишки трави. Крім того, на дні поперек ями було покладено сім дерев'яних рейочок, п'ять з яких були обгорілими (рис. 5, 1).

У похованні знайдено два горщики, які стояли праворуч від черепа першого кістяка, в ногах другого. Один з них маленький, ліпний з округлим дном та невеличкими прямими вінцями.

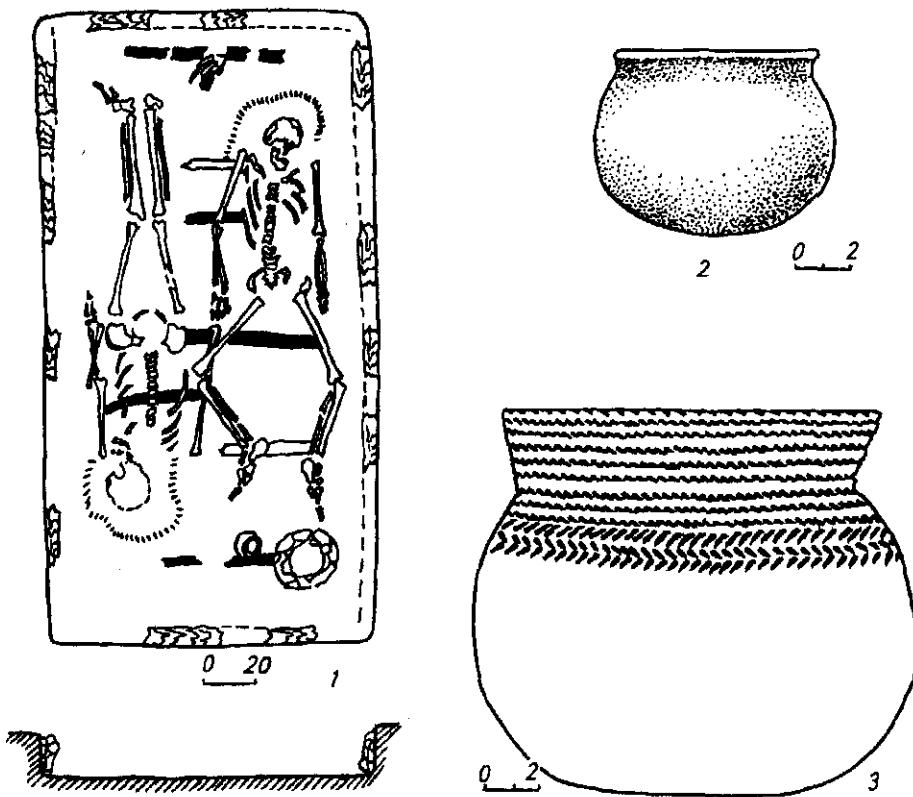

Рис. 5. Поховання № 2 кургану № 1 поблизу с. Кобринове: 1 — план і розріз поховання; 2, 3 — горшки з поховання.

Поверхня чорна, підлощена, в тісті — домішки піску. Висота горшка 7,2, діаметр по вінцях 8, найбільший діаметр тулуба 9,7 см (рис. 5, 2).

Другий горщик більших розмірів мав округлий тулуб, сплющене дно та високу відігнуту на-зовні шийку. Висота його 14,7, діаметр по вінцях 14, діаметр шийки 12, тулуба 17,3 см. Горщик орнаментований по зрізу вінеці навскісними насічками, далі, нижче по шийці — вісьмома оперізуючими смугами відбитків шнура, два з них розміщені на плічках. Ще нижче розміщаються три ряди відбитків кінця палички, які утворюють ялинку. Поверхня горщика чорна з світло-коричневими плямами. У тісті — домішки шамоту та вапнякових включень (рис. 5, 3).

Всередині другого горщика містилися дрібні уламки кісток тварини. Справа від черепа другого кістяка — також уламки ребер дрібної тварини.

У північно-східній частині кургану, на скилі першого насипу по колу дугою були покладені місцями обпалені дубові колоди. Довжина дуги 6,5, радіус 7,3 м. Колоди були на глибині 1,5 м від вершини кургану та 1,2 — 1,3 м від його сучасної поверхні. Залишки деревини цих колод було взято для аналізу на С₁₄. Дані дослідження лабораторії КГІ показали дату деревини близько 3250 ± 50 років тому, або 1300 ± 50 років до н. е. Ці колоди пов'язані найпевніше з похованням 1.

Поховання 1 було над похованням 2 в насипі, на глибині 1,4 м. З ним, мабуть, пов'язане спорудження другого насипу кургану. Обриси ями дослідити не вдалося, але вона найімовірніше була прямокутною, бо залишки деревини, яка перекривала поховання та підстилила на дні опосередковано вказують на це. Перекриття було вздовж ями, орієнтованої зі сходу на захід. На дні слабкі сліди коричневого пілу та очерету.

Кістяк майже не зберігся, але за залишками кісток можна гадати, що похованний лежав головою на захід. Ноги його були зігнуті колінами вліво. На фрагменті черепу сліди червоної фарби.

Визначити культурну належність поховання 1 важко. Щодо поховання 2 і 6, то прямоуктна форма могили, положення та орієнтація скелетів відповідають характеристиці поховань раннього етапу середньодніпровської культури⁷. Теж саме підтверджують і горщики, які можна віднести до типу I за класифікацією І. І. Артеменка⁸. Безпосередньою аналогією більшому горщику з поховання 2 у кургані біля Кобринового є горщик, знайдений поблизу с. Шандри Канівського району Черкаської області, опублікований Т. С. Пассек у 1947 р.⁹ Вона свого часу віднесла горщик до видленої нею найранішої, стрітівської групи матеріалів середньодніпровської культури. Подібний горщик з Київської області, як вона відзначає, був опублікований Б. І. Ханенком¹⁰. До групи найраніших горщиків середньодніпровської культури відносить цей горщик і І. І. Арте-

менко¹¹. Аналогією орнаментованому горщику можна вважати також горщик з поховання 2 кургану 380 поблизу с. Беркоївка¹².

У колекції Н. Є. Бранденбурга теж є аналогії описаним тут горщикам. До них можна віднести горщики з поховання II кургану 237 поблизу с. Кагарлик та з поховання 6 кургану 220 поблизу с. Зеленки¹³. Обидва горщики віднесені І. І. Артеменком до раннього етапу середньодніпровської культури¹⁴. Цікаво, що у першому випадку поховання також було парним, а небіжчики лежали випростано на спині головами в протилежні боки. Орієнтація скелетів така ж сама. У двох інших випадках поховання були поодинокі, але кістяки теж були покладені у випростаному стані на спині.

Деякою мірою аналогією орнаментованим горщикам може бути також горщик з поховання I кургану в Городищі, хоча відрізняється, що за технікою обробки та технологією виробництва він різиться від ранньосередньодніпровських¹⁵. Небіжчик там також, найпевніше, лежав випростано на спині.

С аналогії і неорнаментованому горщику. Так, майже ідентичний йому горщик з поховання 2 кургану 309 поблизу с. Зеленки¹⁶.

Необхідно зауважити, що серед минулих (особливо дореволюційних) розкопок часто можна зустріти описи поховань з випростаними на спині кістяками. Через відсутність речей культурна атрибуція їх ускладнюється. Можна припустити, що частина з них також належить до раннього етапу середньодніпровської культури.

Проте зауважимо, що віднесення цих пам'яток до раннього етапу середньодніпровської культури досить суперечливе. Існує думка, що вони становили окреме явище¹⁷. Можливо, їх залишила окрема група населення, яка прийшла з Прикарпаття, про що свідчить схожість окремих рис поховань, форми та орнаментації посуду¹⁸. Чи брала ця група населення участь в етногенезі носіїв середньодніпровської культури — питання складне і потребує окремого розгляду.

Примітки

¹ Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 368.

² Бондар М. М. Про пам'ятки раннього етапу середньодніпровської культури // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 56—65.

³ Ковпаченко Г. Т. Отчет о работе лесостепной экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАНУ.— 1984/24.

⁴ Ключко В. І., Рычков М. О. Пові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 60—65.

⁵ Ковпаченко Г. Т., Бессонова С. С., Рычков Н. А. Отчет Черкасской археологической экспедиции о раскопках Правобережного отряда в 1986 г. // НА ІА НАНУ.— 1986/16.

⁶ Григор'єв В. П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області // Археологія.— 1986.— № 56.— С. 56.

⁷ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы.— М., 1967.— С. 61.

⁸ Там же.— С. 14.

⁹ Пасек Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре // КСИА АН СССР.— 1947.— Вып. 16.— С. 36.— Рис. 10, 1.

¹⁰ Там же.— С. 36.— Рис. 10, 2.

¹¹ Артеменко И. И. Среднеднепровская...— С. 14.

¹² Там же.— С. 14.— Рис. 1, 5.

¹³ Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга // САИ.— 1974.— Вып. ВУ—12.— Табл. 1, 3; 2, 4.

¹⁴ Артеменко И. И. Среднеднепровская...— С. 15.— Рис. 2, 2.

¹⁵ Григор'єв В. П. Вказ. праця.— С. 49.— Рис. 2, 2.

¹⁶ Качалова Н. К. Указ. соч.— Табл. 2, 7.

¹⁷ Рум'янцев О. М. Прикарпатські елементи у середньодніпровській культурі // Археологія.— 1972.— № 6.— С. 67.

¹⁸ Там же.— Рис. 1.— С. 64.

НОВА ЗНАХІДКА МОНЕТИ З КЕРКІНІТИДИ

В. М. ЗАСКОКА

Вивчення історії Керкінітиди досить ускладнено через нечисленність джерел. Тим ціннішими виявляються монети, знайдені у межах античного міста. Обмежена кількість відомих монет вимагає уважного ставлення до нумізматичного матеріалу, спонукає виявляти нові пам'ятки, що розширяють наші знання про Керкінітиду.

Рис. 1. Керкінітидська монета (нату-
ральна величина).

А. М. Зограф датує ці монети 340—330 рр. до н. е.¹, В. А. Анохін — близько 310—300 рр. до н. е.² Зовсім інше датування нещодавно запропонував В. А. Кутайсов. Він відносить карбування монет цього типу до часу правління гераклейського тирана Сатира (352—345 рр. до н. е.).³

Описувана нумізматична пам'ятка має більшу вагу порівняно з відомими монетами даного типу (максимальна вага відомих екземплярів 6,93 г⁴).

Фактура отвору у монеті, патина дозволяють зробити висновок, що його зроблено ще у давнину. Очевидно, крім основного призначення монета використовувалася як прикраса чи амулет.

Вперше зображення монет цього типу та їх опис опубліковано П. О. Бурачковим 1875 р. Пізніше вони неодноразово публікувалися як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Нині до тринадцяти відомих за публікаціями монет цього типу належить всього три магістратських імені тільки один екземпляр з них має магістратське ім'я ПОЛУХ. Описувана монета находить, очевидно, у повнішій формі скорочення цього імені. Можна припустити, що абревіатура ПОЛУХ належала керкінітидському чиновнику на ім'я Полих (ПОЛУХ) або Полікарп (ПОЛУХРАТНІС).

Монету придбано у вересні 1989 р. За свідченням власника, її знайдено у прибережній частині Чорного моря у районі Святотроїцького маяка у 1979—1980 рр. Цей факт особливо вартий уваги, бо до теперішнього часу подібні монети знаходили тільки на городищі Керкінітиди, у зв'язку з чим вважалось, що емісія їх була дуже обмеженою.

Знахідка ж свідчить, що ці монети мали дещо більший ареал і, очевидно, їх випуск був масовішим, ніж вважали раніше. У приватному зібранні є ще одна керкінітидська монета цієї серії типу «Геракл — Орел», знайдена кілька років тому у Херсонесі і поки що неопублікована⁵.

У майбутньому з накопиченням матеріалу, фіксації місць знахідок ми одержимо можливість визначити ареал та приблизний обсяг емісії цих монет.

Примітки

¹ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 161.

² Анохін В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 84, 115.

³ Кутайсов В. А. Керкінітида.— Симферополь, 1992.— С. 157.

⁴ Орешников А. В. Материалы по древней нумизматике Черноморского побережья.— М., 1892.— Табл. 1.

⁵ Бурачков П. О. О местоположении древнего города Керкінітида и монетах ему принадлежащих // ЗООИД.— 1875.— Т. IX.— С. 131, Табл. IX.

⁶ Анохін В. А. Указ. соч.— С. 84.

⁷ Монета буде опублікована в зводі керкінітидських монет, випуск якого планується найближчим часом.

Одержано 24.10.94.

© В. М. ЗАСКОКА, 1995

ХРОНІКА

Наукова конференція «ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ, СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ» (Харків, 1995 р.)

1—3 березня 1995 р. у Харківському державному університеті відбулася наукова конференція «Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України». Організована в рік 190-ліття університету, вона відкрила ряд заходів, що провадитимуться за ініціативою Харківського історико-археологічного товариства, заснованого в день відкриття конференції.

У роботі конференції взяли участь понад 80 вчених з різних регіонів України та Росії, які представляли Інститути археології НАН України та Російської АН, Інститут всесвітньої історії Російської АІР, університети міст Воронежа, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Луганська, Нижнього Новгорода, Одеси, Санкт-Петербурга, Симферополя, Харкова, Білгородський, Волгоградський, Полтавський, Сумський та Чернігівський педагогічні вузи, історичні та краснавські музеї Донецька, Запоріжжя, Полтави, Симферополя, Сум і Харкова, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», Керченський історико-культурний заповідник і деякі інші заклади та установи.

Тематика доповідей на конференції відзначалася різноманітністю. Учасники пленарного засідання мали змогу заслухати та обговорити доповіді, присвячені історії археології (доповідач Ю. В. Буйнов) та антикознавства (В. І. Кадев) у Харкові, проблемам охорони та використання археологічних пам'яток Слобожанщини (С. І. Берестнев). У подальшому робота конференції проходила у 7 секціях. На секції «Епоха каменя» (кер. В. Н. Станко) було представлено доповіді, що охоплюють проблематику, пов'язану з дослідженнями археологічних пам'яток часів палеоліту, мезоліту та неоліту. На секції «Неоліт і бронзовий вік» (кер. В. В. Отрощенко) порушувалися питання вивчення пам'яток переважно давньоміної, катакомбної та зрубної культур. Учасники роботи секції «Ранній залізний вік» (кер. Б. А. Шрамко та В. П. Андрієнко) присвятили свої доповіді різним аспектам історії та культури кімерійців, скіфів і сарматів. На секції «Антична історія та археологія» (кер. О. О. Масленников і С. Ю. Сапрікін) обговорювалися матеріали відповідних нових археологічних досліджень, проблеми вивчення економічного, політичного та духовного, зокрема релігійного, життя, а також побуту населення античного Північного Причорномор'я та римських провінцій. Середньовічну тематику на конференції було представлено доповідями з питань історії та археології стародавніх слов'ян і Київської Русі, коханників і Візантії (кер. відповідних секцій М. В. Любичев і С. Б. Сорочан). Особливого значення набула у роботі конференції секція «Охорона пам'яток краезнавства» (кер. В. О. Дятлов і О. О. Нестуля), де не лише підіймалися питання, пов'язані з історією охорони пам'яток історії та культури в минулому, а й одностайно наголошувалися на необхідності їх збереження в сучасному.

Тези доповідей, були опубліковані¹.

Висловлюючи загальне задоволення роботою конференції, її учасники, разом з тим, занепокоєні тривожним станом, що складається зараз і в Україні, і в Росії в галузі вивчення стародавньої та середньовічної історії, а також охорони та дослідження пам'яток матеріальної та духовної культури. На думку вчених, в цих умовах збереження та вивчення історичних і культурних цінностей стає справою національної важливості, що потребує поєднання зусиль і наукової громадськості, і всіх, хто не байдужий до вітчизняної історії. Одним із кроків у цьому напрямку є створення Харківського історико-археологічного товариства. Основним завданням цієї нової науково-просвітньої організації полягають у консолідації зусиль, спрямованих на дослідження та охорону археологічних і культурно-історичних пам'яток України; всебічному вивчення минулого Харкова та Слобожанщини, проблем археології, стародавньої та середньовічної історії; сприянні розвитку музеїв справи, краезнавства та археографії; поверненню в Україну пам'яток культури, мистецтва, археології, архівних колекцій та матеріалів, що опинилися за межами країни; популяризації наукових знань з історії, археології, краезнавства. З цією метою товариство буде брати участь в організації та проведенні археологічних розвідок і охоронних розкопок, надаватиме консультаційну та методичну допомогу археологічним, краезнавчим, етнографічним і археографічним експедиціям, музеям та іншим закладам, видаватиме щорічний Харківський історико-археологічний журнал «Древности» (його презентація відбулася під час роботи конференції 2 березня 1995 р.), інші наукову, науково-популярну та учбову літературу, регулярно провадитиме наукові конференції, інші форуми вчених.

Наступну наукову конференцію з питань історії та археології Харківське історико-археологічне товариство планує на початок 1997 р.

Оргкомітет конференції

Примітки

¹ Проблеми археології, стародавньої та середньовічної історії України (Міжнародна наукова конференція.— Харків, 1—3 березня 1995 р.). Тези доповідей.— Харків, 1995.

ПАМ'ЯТІ АНДРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА БІЛЕЦЬКОГО

10 квітня 1995 р. на 84 році життя раптово помер відомий вчений, визнаний голова вітчизняної класичної філології, доктор філологічних наук, професор Андрій Олександрович Білецький.

А. О. Білецький народився 12 серпня 1911 р. в місті Харкові. Вихованням і освітою Андрій Олександрович в основному завдячував батькам — видатному філologу академіку О. І. Білецькому та матері Марії Ростиславівні, яка досконало знала французьку та німецьку мови. Завдяки своєму надзвичайному інтересу до історії і культури

різних народів світу А. О. Білецький знов крім багатьох нових європейських мов та давніх іndoєвропейських — латини, грецької, санскриту — деякі східні — арабську, іврит, фарсі, турецьку, давньоєгипетську і коптську, в останні роки життя вивчав китайську і японську мови.

Протягом понад тридцяти років А. О. Білецький очолював кафедру спочатку класичної філології, а згодом загального мовознавства і класичної філології Київського державного університету, де постійно читав курс загального мовознавства і численні спецкурси, у тому числі з давніх мов і античної культури. Чимало часу було віддано підготовці наукових кадрів. Професор Білецький був науковим керівником десятків дисертацій, виступав офіційним опонентом на захистах кандидатських та докторських дисертацій з питань загального мовознавства, класичної філології, романістики, германістики, сучасної української мови та літератури, на вчених радах України, Росії, Грузії, Вірменії. Навіть за

місяць до смерті він читав відгук на написану іспанською мовою дисертацию «Структура і семантичні особливості «Ідлій Феокріта», яка була захищена в Київському державному університеті.

Хоч педагогічна діяльність відбирала багато часу і сил, Андрій Олександрович плідно займався наукою, яка, головним чином, була пов'язана з різними проблемами мовознавства. Але, незважаючи на це, вчений протягом багатьох років підтримував тісні контакти з Інститутом археології НАН України. Він приділяв значну увагу вивченю епіграфічних пам'яток з античних міст Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії. Ним були прочитані і опубліковані одні з найцікавіші з написів цього міста, знайдених в повоєнні роки. Разом з російськими вченими Т. М. Кніпович, О. І. Леві, Є. Г. Кастанаян, Й. Б. Брашинським А. О. Білецький брав активну участь у виданні праці «Надписи Ольвии (1917—1965)». — Л., 1968, яка має велике значення для вивчення історії і культури цього полісу.

Працюючи в Інституті археології в 1988—1989 рр., Андрій Олександрович переклав на українську мову «Історії» Геродота. Книга вийшла друком у 1993 р. Це перше повне видання твору знаменитого давньогрецького історика українською мовою. Автор перекладу намагався якнайточніше передати особливий стиль мови історика, своєрідність і характерні риси його прози.

За останнє десятиріччя А. О. Білецький написав кілька наукових і науково-погулярних праць: «Грецька топоніміка Криму», «Мифологія Далінго Востока», «Слово про мову», «Етимологічні етюди» тощо. До останньої години життя проф. Білецьким працював за своїм робочим столом у маленькому сільському будинку в Бучі поблизу Києва. До його творчої спадщини належать також сотні оповідань, віршів,

різноманітних малюнків, які він читав і показував друзям. Його різnobічні творчі пошуки і, залишенні ним праці, потребують наукових досліджень.

А. О. Білецький завжди був добрим і доброзичливим вчителем, ніс людям прогресивні надбання культури й освіти. Світла пам'ять про нього назавжди залишиться з усіма, хто вчився у нього, працював і спілкувався з ним. Його творча спадщина увійде в основний фонд вітчизняної науки і культури.

ПАМ'ЯТІ МИКОЛІ МИХАЙЛОВИЧА ШМАГЛЯ

М. М. Шмаглій народився 26 липня 1931 р. в с. Фастівці Бахмацького р-ну Чернігівської обл. в сім'ї селянина. 1937 р. сім'я перейджає до м. Якутська. Тут М. М. Шмаглій навчався і в 1948 р. закінчив середню школу. Того ж року він приїздить до м. Києва, щоб продовжити навчання. В серпні, успішно склавши іспити, вступає на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Тут Микола Михайлович познайомився з наукою, що стала справою його життя — археологією. За час навчання він як практикант і лаборант працював у ольвійській (1950—1951) та Буго-Дніпровській (1952 р.) експедиціях, протягом трьох років був старостою археологічного гуртка, де неодноразово виступав з доповідями та повідомленнями. Дипломну роботу «Землеробство в давній Русі» захиствив на «відмінно», закінчивши у 1953 р. університет з відзнакою.

У 1954 р. М. М. Шмаглій вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Науковим керівником аспіранта був затверджений доктор історичних наук О. М. Бібков. Темою кандидатської дисертації була обрана історія пізньотрипільського населення Волинського Полісся. Відповідно до неї було розпочато польові дослідження пізньотрипільського поселення поблизу с. Троянів на Житомирщині. Ця пам'ятка дала назву новому типу пізньотрипільських пам'яток, виділеному М. М. Шмаглієм, які раніше включали до числа пам'яток городського типу. По закінченні аспірантури в листопаді 1957 р. М. М. Шмаглій було направлено до Інституту археології АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника, де він розпочав роботу у відділі первісної археології, виконуючи також обов'язки вченого секретаря Науково-методичної ради охорони пам'яток культури при президії АН УРСР. М. М. Шмаглій продовжив працю над дисертацією, завершуючи монографічне дослідження поселення Троянів. Кандидатську дисертацію «Городсько-волинський варіант Трипільської культури» було захищено у травні 1962 р. в Інституті археології АН СРСР у Москві. Матеріали дисертації було використано при написанні розділу про пам'ятки городського типу, опублікованого у першому (1971 р.) виданні тритомної «Археології Української РСР».

У 1961—1963 рр. М. М. Шмаглій брав участь у великих новобудовних дослідженнях, які розгорнулися на Дніпрі в зв'язку з спорудженням Канівського водосховища. З розвідкою він пройшов багато кілометрів по правому березі водосховища, виявивши та дослідивши пам'ятки різного часу, в тому числі і трипільські. Кілька років працював заступником начальника Трипільської експедиції, що розкопувала поселення середнього етапу трипільської

культури поблизу с. Гребені, очолюваної членом-кореспондентом АНУРСР С. М. Бібіковим.

З 1963 до 1973 р. керував роботою великої новобудовної Дунай-Дністровської експедиції в зоні спорудження зрошувальних систем у Одеській області. Уперше тут було розгорнуто такі масштабні рятувальні дослідження курганних старожитностей, які дозволили відкрити нові сторінки прайсторії Понтійських степів. Результати цих розкопок опубліковані у колективній монографії «Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра» та томі «Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции». Було запропоновано першу періодизацію поховальних пам'яток цього регіону, основану на стратиграфії курганів, починаючи з найдавніших енеолітичних поховань. Так було відкрито найдавніші доусатівські енеолітичні поховання. Найвідоміше серед них — поховання з конеголовим скіпетром із 1 Суворівського кургану. Матеріали цих досліджень було використано у статті В. М. Даниленка та М. М. Шмаглія «Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи» (1972 р.), присвячений проблемі появи вершництва та пов'язаними з цим історичними процесами у Південно-Східній Європі.

У 1974 р. з метою координації та організації досліджень на новобудовах України в лютому 1974 р. у Інституті археології було створено Відділ новобудовних експедицій, який очолив М. М. Шмаглій. На цій посаді він працював по 1977 р., до переходу на посаду старшого наукового співробітника відділу первісної археології.

У 1971 р. Трипільський розвидувальний загін, очолюваний М. М. Шмаглієм, провів перший сезон досліджень на трипільському поселенні-гіганті поблизу с. Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. Ця пам'ятка була одна з багатьох, дешифрованих К. В. Шишкіним на цій території ще наприкінці 60-х років, проте жоден з археологів, крім М. М. Шмаглія не повірив у можливість їх існування. Експедицію, яка почала роботу в 1972 р., назвали Трипільською комплексною, адже крім археологів, які вели розкопки, працювали очолюваний В. П. Дудкіним геофізичний загін. Отриманий за допомогою магнітної зйомки (вперше в Європі здійсненій на такій площі — майже 200 га!) план поселення у поєднанні з даними розкопок дав підстави стверджувати про існування в енеоліті Європи протоміст, якими були поселення-гіганти Трипілля. Вісімнадцять сезонів працювали експедиція в Майданецькому, яке стало найбільшим дослідженого на сьогодні пам'яткою такого типу. З науковими доповідями про ці розкопки М. М. Шмаглій виступав на багатьох конференціях — про Майданецьке знали і в Україні, і за кордоном. Назва цього українського села увійшла не в одну археологічну енциклопедію разом з іменем його дослідника.

У 1974—1980 рр. Микола Михайлович керував також роботою Дністровської трипільської експедиції, де велися розкопки поселень поблизу сіл Конівка та Студениця.

Весь цей час М. М. Шмаглій працював над докторською дисертацією, присвяченою пізньому періоду трипільської культури в Україні. Тема була дуже складною, адже на етапі, що охоплює близько 700 років, культура виявилася розділеною на багато локальних варіантів, число яких з появою нових матеріалів весь час зростало. У роботі треба було поєднати не тільки дані розкопок — починаючи з власних досліджень на Волинському Поліссі та в Причорномор'ї і кінчуючи розкопками Конівки та Майданецького, але і вирішити проблеми реконструкції історії стародавнього населення. Кожна проблема — гостра, дискусійна, скільки дослідників — стільки думок. Через те і обговорення поданої в 1987 р. на відділ первісної археології докторської дисертації було досить бурхливим, а висновок далеким від позитивного — «над темою ще слід працювати...». Треба було працювати і над плановими темами, в Майданецькому, над звітами. Готовувати до видання нові матеріали.

Тридцять дев'ять років з 1954 до 1992 р. відпрацював Микола Михайлович Шмаглій в Інституті археології АН України. Вийшовши на пенсію, очолив лабораторію охоронних археологічних досліджень при Міністерстві культури України. М. М. Шмаглій наполегливо шукав нові перспективи, виконував плани нових програм охоронних досліджень пам'яток різних часів — від Трипілля до козацьких. Заповітною мрією було видати монографію про дослідження в Майданецькому, заплановану на 1995 рік. Уже було підготовлено частину розділів, ілюстрацій. Плани були добрі і їх було чимало, та доля не дала часу на їх здійснення, у 1994 р. він помер.

Доброзичливість, чуйність були невід'ємними рисами характеру Миколи Михайловича. Його оселя завжди була відкрита для колег та друзів.

У науковій спадщині М. М. Шмаглія — понад сто наукових праць, в яких викладено інформацію, наукові концепції насамперед з трипільської проблематики — від Волинського Полісся до Майданецького, понад сорок наукових звітів в архіві, сотні тисяч знайдок в археологічних колекціях, які зберігаються в наукових фондах та музеях Києва, Одеси, Черкас, Житомира. Зроблене ним буде жити в його працях, відкриватиме нові обрії науковцям, що звернуться до цієї спадщини.

НАШІ АВТОРИ

АНДРОЩУК Федір Олександрович — студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Цікавиться давньоруською археологією.

ВАСИЛЬЄВ Сергій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі пізнього палеоліту Сибіру.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі давнього металообробного виробництва.

ГАВРИЛЮК Надія Авксентіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, викладач Вінницького педінституту. Фахівець у галузі трипільської археології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеоліту.

ЗАСКОКА Володимир Михайлович — голова нумізматичного товариства м. Святопетрівка.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я (м. Одеса). Спеціалізується у галузі археології бронзової доби.

КРАВЧЕНКО Надія Михайлівна — кандидат історичних наук, доцент Київського педагогічного університету ім. Драгоманова. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Археологічного музею ІА НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, науковий консультант ІА НАНУ. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

МОЛЄВ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор Нижегородського університету. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеоботаніки.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

СЕРГЕЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'яно-русської археології.

СУХОБОКОВ Олег Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Херсонеського історико-архітектурного заповідника. Фахівець у галузі античної археології.

ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна — науковий співробітник Археологічного музею ІА НАНУ. Спеціалізується у галузі слов'яно-русської археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ААМ — Архитектура античного мира
АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
АО — Археологические открытия
АПАИУ — Актуальные проблемы археологических исследований в УССР
АПСЗП — Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья
АС — Археологический сборник
ВДИ — Вестник древней истории
ДСППВГК — Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИААЮЗУ — Исследования по античной археологии Юго-Западной Украины
ІА НАНУ — Інститут археології Національної академії наук України
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИИМК РАН — Институт истории материальной культуры Российской академии наук
ИКАМ — История и культура античного мира
КБН — Корпус боспорских надписей
КГІ — Київський геологічний інститут
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК АН СССР — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КСОГАМ — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МОПЖУ — Морфологические особенности позвоночных животных Украины
НА ІА НАНУ — Науковий архів ІА НАНУ
НО — Надписи Ольвии
ОАМ — Одесский археологический музей
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северо-Восточного Причерноморья
ПИО — Проблемы истории Ольвии
ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
РА — Российская археология
РЖВСЗП — Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
BSPF — Bulletin Société Préhistoire Française
IOsPE — Inscriptiones antiquae oriae septentrionalis Ponti Euxini
JNES — Journal of Near Eastern Studies

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Ранний мезолит Украины	3
ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А. Экономика Ольвийского государства в V в. до н. э.	16
МОЛЕВ Е. А. Боспор и его соседи во II в. до н. э.	27
ПАЧКОВА С. П. Зарубинецкая и поморская культуры: (сравнительный анализ керамических комплексов)	33
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А. О сложении производственных традиций в древнерусской металлообработке	47
СУХОБОКОВ О. В. Железообрабатывающее ремесло по материалам раскопок древнерусского археологического комплекса близ с. Ницаха Сумской области	53

Публикации археологических материалов

ИВАНОВА С. В. Технология и орнамент гончарства бронзового века Северо-Западного Причерноморья	69
ГУСЕВ С. А. Трипольские поселения у Немирова	73
ТУРОВСКИЙ Е. Я. Склад амфорной тары из затопленной сельской усадьбы Херсонеса	81
ГАВРИЛЮК Н. А., КРАВЧЕНКО С. Н. Начало оседлости у степных скіфов (по материалам поселения Лысая Гора)	85
ПАШКЕВИЧ Г. А. Палеоботанические материалы из раскопок Ольвии	97
МАКСИМОВ Е. В., ЦЫНДРОВСКАЯ Л. А. Зарубинецкий могильник у с. Григоровка на Днепре	108
АНДРОЩУК Ф. А. Топография и хронология Шестовицкого могильника	115
СЕРГЕЕВА М. С. Керамические светильники Киева	123

К методике археологических исследований

ВАСИЛЬЕВ С. А. Критерии выделения наземных жилищ позднего палеолита	131
---	-----

Дискуссии

ЗУБАРЬ В. М. Скорченные погребения из некрополя Херсонеса IV в. до н. э.	137
--	-----

Новые открытия и находки

РЫЧКОВ Н. А. Новые погребения раннего этапа среднеднепровской культуры	147
ЗАСКОКА В. М. Новая находка монеты из Керкинитиды	152

Хроника

Научная конференция «Проблемы археологии, древнейшей и средневековой истории Украины» (Харьков, 1995 г.)	153
--	-----

Памяти Андрея Александровича Белецкого	154
--	-----

Памяти Николая Михайловича Шмаглия	155
--	-----

Наши авторы	157
-----------------------	-----

Список сокращений	158
-----------------------------	-----

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Загальновідомо, у якому скрутному становищі перебуває зараз українська наука. На жаль, фінансові проблеми не обминули і наш журнал. Через банкрутство наших спонсорів вихід чергових чисел журналу затримується майже на рік. Але ми сподіваємося, що зможемо подолати всі складності та налагодимо випуск нашого видання за графіком.

Ми просимо Вас, шановні читачі, пробачити нас і сподіваємось, що, незважаючи на усілякі негаразди, Ви залишитесь з нами.

Редколегія

УКРАЇНСЬКИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД

UKRAINIAN CHARITY FUND

«Скарби Русі — України»

252014 УКРАЇНА
м. Київ
вул. Видубецька 40
тел.: 296-50-42
факс: 7(044) 295-47-13

«Treasures of the Rus-Ukraine»

252014 UKRAINE
Kiev
Vydubetskaja str. 40
tel.: 296-50-42
fax: 7(044) 295-47-13

Шановні добродії, панове!

Україна, яка знаходиться в одному з найкращих природно-кліматичних регіонів Європи, з давніх давен була густо заселена різними народами. Кожен з цих народів залишив тут свій слід у вигляді археологічних пам'яток — поселень, некрополів, окремих курганів, величезної кількості витворів господарської та ремісничої діяльності, побуту, мистецтва, міфології. Ці пам'ятки, висвітлюючи давні періоди історії України, є частиною нашої національної спадщини. На жаль, в теперішній час вони особливо інтенсивно руйнуються і знищуються безконтрольними землянами роботами, безсоромно грабуються, а найкращі взірці давніх культур України вивозяться за рубіж. Держава, перебуваючи у скрутному становищі, не в змозі у достатньому обсязі забезпечити дійовий захист, дослідження та реставрацію пам'яток археології.

Заповнити цю прогалину в якісь мірі взяв на себе новостворений український благодійний фонд «Скарби Русі—України», заснований рядом установ і вченими-археологами з різних міст держави.

Завданням фонду є зосередження зусиль широкої громадськості на врятування та пропаганду наших історичних реліквій.

Ми закликаємо державні та приватні організації і установи, окрім осіб, всіх, кому не байдужа доля нашої історичної спадщини, приєднатися до цієї благородної справи, вступаючи до членства фонду або подаючи йому посильну матеріальну підтримку.

Наш рахунок:

6609492 в Печерському відділенні
Укросцбанку м. Києва.
МФО 322090

*Рада засновників
Виконавчий комітет*

ІНДЕКС 74006

"Інститут археології НАН України"

ISSN 0235—3490. Археологія. 1995. № 3. 1—160